

8097
Dic

Ч. ДІККЕНС

ПОВІСТЬ
ПРО ДВОЄ
МІСТ

КНИГОСПІЛКА

БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНОЇ ПОВІСТІ І РОМАНУ

ЧАРЛЗ ДІККЕНС
CHARLES DICKENS

ПОВІСТЬ ПРО ДВОЄ МІСТ
A TALE OF TWO CITIES

Переклад з англійської
М. Сагарди

Вступна стаття
О. Бургардта

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати

Обкладинка худ. Є. Білухи

ЧИТАЧУ,

напиши свої думки з приводу цієї книги, зазначивши свій вік та соціальний стан, і надішли їх на адресу: Київ, Пушкінська 8, Український Інститут Книгознавства.

Волинська Окружна Державна Літо-друкарня, Житомир.
Київський Окрліт № 434. 1930. Зам. № 983—5000 пр. 16¹/₂ арш.

Чарлз Діккенс

ДІККЕНСОВА „ПОВІСТЬ ПРО ДВОЄ МІСТ“

1.

Читач здебільшого знає і шанує Діккенса, як оборонця знедолених та нещасних, яким не стало місця на бенкеті життєвому. Незрівняний гумор і тепла гуманність — от та зброя, якою завойовує він наші серця. І тому чи ж не вражає нас, коли у довгому списку його творів натрапляємо на „Повість про двоє міст“ та ще дізнаємося, що це історичний роман, тема якого — Велика Французька революція? Як! Співець дрібно-буржуазного міщанського побуту, що уславляв життя повсякденне з його невеличкими турботами, камін і теплий захист, раптом береться малювати події в шаленому вирі вихору, вогню й помсти! Діккенс і революція! Чи не звучить це парадоксально? Цвіркун на печі, різдвяні дзвони потопують у грізному тупоті бунтівничих околиць Парижу, у гуркоті барабанів, у вереску шабель, що їх гострять для вересневої різанини, у терорі, застосованому на захист республіки, щоб урятувати буржуазну волю, братерство та рівність.

Що саме спонукало Діккенса взятися до теми, що немов дисонансом звучить у його творчості? Натяк на це знаходимо в одному з листів Діккенсових:

„Мені заманулося написати образну, художню повість, що цікавість до неї зростала б з кожним новим розділом. Дієві особи будуть узяті з життя, але їхні характери проступатимуть не так із розмов їхніх, як із самого ходу дій. Словом, я гадав, що можна написати пригодницьку повість замість тої нудної нісенітничі, що її нам підносять під цією назвою“.

Беручися до „пригодницької повісти“, Діккенс властиво розв'язував нове творче завдання: доводилося на першій плян висувати фабулу, розгортати сюжет, що схвилював би читача, застосовувати способи малювання характерів — не давні, якими Діккенс володів досконально, а нові, що були незвичною для нього зброєю.

Доба французької революції була сприятливим тлом, щоб розгорнути на ньому сюжет пригодницької повісти, але на шляху до її виконання поставали деякі труднощі: доба мала своєрідні прикмети, а історичний роман ставив певні вимоги.

К. Чуковський у своїй вступній статті¹, що яскраво висвітлює генезу цього роману, так характеризує ці труднощі:

„Він, що досі виображав звичаї, був майстром побутового писання, узявся до історичного роману, та ще й дія якого здебільшого відбувається не в Англії, а на чужині — у Франції. Словом, і сюжет, і трактування сюжету були для нього незвичайні. Сам гуморист, він що не крок, то мусів стриножувати та

¹ „Повесть о двух городах“. Изд. „Всемирная литература“. Петроград. 1919

приборкувати свій гумор. У цій повісті гумору менше, аніж в інших його творах. Тим то й доводилось йому такі труднощі перемагати, коли писав він цю повість. Якби він за часів своєї молодости узявся був до неї, то неодмінно схибив би. Замолоду він творив безоглядно, стихійно, бездумно.

Але тепер йому було 47 років, тепер він набрався величезного письменницького досвіду, став майстром свого ремесла, усвідомив межі свого хисту й створив насичену, гармонійно-струнку річ“.

Але історичний роман зобов'язує вивчати добу; визерунки й контури дає архів. Льокомотив фантазії мчить колією непохитних фактів. І Діккенс мусів сумлінно вивчати архівні матеріали відповідної доби.

В одному з листів Форстер закидає повістяреві деякі хиби щодо історичної правди. На його думку, аристократи не могли за кілька днів до революції робити такі лихі та жорстокі вчинки, і списані події, певне, відбулися багато раніше.

На це Діккенс відповів:

„Якщо є щось правдиве на світі, то найправдивіше, на мою думку, те, що становище французького селянина тими днями було нестерпне. Ніякі пізніші розвідки, ніякі арифметичні викладки не похитнуть страшних свідчень, що йдуть від сучасників та самовидців. Є цікава книжка, надрукована в Амстердамі, докладна, як словник, і тому в достатній мірі нудна. Те, що тут і там розкидано по сторінках тієї книги, показує, що мій маркіз — цілком можливий. Ця книжка „Tableau de Paris“. А що селянин на ключ зачиняв свій дім, коли до нього потрапляв шматок м'яса, — це засвідчує й Ж. Ж. Русо. Офіційні таблиці податків показують, як зруйновані були ці нещасні“.

Начерк генези повісти був би неповний, коли не згадати, що — за первісним задумом — то мав бути психологічний роман. Зерно його заронила п'єса Вілкі Коллінза „Закрижаніла хлань“. Тут Діккенса захопила ідея саможертви: підчас експедиції на північний бігун, закоханий юнак Річард, не здобувши прихильності коханої дівчини Кляри, рятує від смерти свого щасливого суперника, що його перед тим хотів убити. Віддавши йому останній шматок хліба, він ходить коло нього, хворого, а потім, принісши його до коханої, сам помирає.

Сам Діккенс у передмові до роману каже:

„Провідна думка повісти вперше з'явилась у мене, коли я разом з дітьми й знайомими брав участь у виставі драми Вілкі Коллінза „Закрижаніла хлань“¹. Переймаючись своєю ролю, я дуже вдумливо й з інтересом накреслив у своїй уяві картину того душевного стану, яку я мав відтворити перед спостережливим глядачем, і ось ця думка стала яснiti, поволі прибираючи тієї форми, в яку остаточно втілилась. Я був цілком захоплений своїм задумом, коли його здійснював. Все пережите й вистраждане на цих сторінках я відчув сам: сам я усе пережив і перестраждав“.

Діккенс, дуже талановито виконавши ролю Річарда, вельми зворушив присутніх. Вдруге виконав він цю ролю перед аудиторією, що налічувала 2000 глядачів.

Так зародився у нього образ Сіднея Картона, героя роману, що йде на гільотину, щоб урятувати життя своєму суперникові. Цей образ потроху ускладнявся, аж нарешті дав нам великодушного, самозневаги сповненого героя, що оплакує свої змарновані літа.

¹ Це було 1857 року, повість написано двома роками пізніше.

Проте в процесі дальшого розгортання художнього задуму ідея саможертви навряд чи була провідною для автора. Соковиті та кольористі факти життя, прояви жорстокости й героїзму, психологія мас, різних клас, їхня боротьба, картини соціального побуту, міських вулиць, картини революції, — ось що стало перед очі авторів, заступивши ідею первісного задуму.

В такому аспекті „Повість про двоє міст“ є вже не так психологічний, як соціальний роман. Щоправда, соціальне життя Лондону і Парижу змальовано здебільшого з зовнішнього боку. В передмові автор казав:

„Я тішив себе надією, що ця книжка допоможе широкому колу читачів скласти собі зовнішню картину того жахливого¹ часу, щождо внутрішнього його розуміння, то після незрівняної книжки Карляйла² навряд чи й можна щось нове сказати“.

„Повість про двоє міст“ доводилося Діккенсові подавати невеличкими розділами для тижневика „Цілий Рік“, що його сам автор редагував. Звикши друкувати свої романи в місячниках, він ніяк не міг звикнути писати швидким темпом. В листі до Джона Форстера (липень 1859) він пише: „Ніякі гроші не винагородять мене за цю постійну роботу над тим, щоб згущувати, стискати повість. Тільки інтерес до її сюжету і втіха, що я відчуваю, перемагаючи труднощі нового трактування, почасти викупають мою працю“.

Немов вагаючись і не знаючи, що саме візьме гору в його романі, — душевна драма героїв, чи історичне тло, драма мас, — Діккенс довго обмірковує заголовок. В чорнетках ми знаходимо зо два десятки тих заголовків. В одному з листів до Форстера читаємо: „Що ви скажете на такий заголовок мові книжки: „Вдруге народжений“, „Золота нитка“, „Доктор з Бове“?

Отакі історично-літературні подробиці генези цього роману.

2.

Щодо самої повісти, то не психологія героїв прив'язує до себе нашу увагу. Майже всі вони у Діккенса — за винятком подружжя Дефаржів — відчують страх перед якобінською революцією і тікають від неї. Чи виявилось в романі ставлення Дарнея до революції? Чи відчув її Сідней Картон, що добровільно кладе голову — і куди саме?! — під ніж гільотини... — щоб віддати життя задля щастя коханої жінки. А доктор Манетт, в'язень Бастилії, хіба ж органічно він зв'язаний з революцією? Якщо не психологія їхня, то що саме цікавить нас у романі? Діккенс дав нам велике полотнище із часів французької революції, — події, що починаються з 1775 року (за 14 років до початку її). доведено аж до року 1793.

Нагадаймо читачеві у загальних рисах хід Великої французької революції. Як і кожна інша революція, вона мала довгу попередню підготовчу добу, і завдання її було знищити рештки давнього, віджитого февдального ладу. Величезні земельні володіння були в руках церкви. Буржуазії припало вести уперту боротьбу з дворянством, що його привілеї спирались на свавілля королівське. Бже протягом майже двох століть у Франції не функціонувало народне

¹ Підкреслення наше.

² Мова йде про книжку Карляйла „Історія революції“.

представництво. Отже, тільки революційним шляхом нація могла завоювати собі права. Повсякчасні та непоправні дефіцити примусили Людовіка XVI скликати генеральні штати (представництво станів), що й було початком революції. Сталося це 5 травня року 1789-го. Клясові протигвенства виявилися відразу і 17-го травня представники третього стану (буржуазія велика й дрібна, ремісники, торговці, селянство) разом з частиною депутатів перших двох станів (духовенства й дворянства), що до них прилучилися, оголосили себе Національними (Установчими) Зборами.

Дальший хід подій прискорила участь народніх мас. 14-го липня натовп захопив Бастілію (політичну в'язницю), 5 жовтня озброєна людність приміських околиць посунула до Версалю. Вранці 6 жовтня нарід, вдершися до палацу, змусив короля з сім'єю переселитись до Парижу, де він мав жити під революційним доглядом та контролем. Тимчасом діяльність Установчих Зборів скерована була зовсім не на захист інтересів третього стану в цілому. В царині аграрній тільки скасовано деякі фєвдальні права, а викупна система була зовсім не на користь селянам. Не дбала також буржуазія про робітництво. Вгадавши в ньому клясового ворога, вона заборонила стачки й робочі спілки (закон Ле-Шапельє).

Рішучіших заходів щодо контр-революції вжили зібрані на підставі нової конституції національні Законодавчі Збори, що відкрилися 1 жовтня 1791 р. Після невдалої втечі короля (20 червня 1791 р.), під загрозою війни, економічної кризи, дорожнечі та голоду Законодавчі Збори вжили заходів до оборони революції. Звідси — закони проти духівництва й дворянства, звідси — оголошення війни з Австрією (20 вересня). Але в складі Законодавчих Зборів були представники всіх станів, і це не вельми сприяло плодотворчій діяльності. Навіть серед лівих (якобінців) було різне ставлення до війни: жірондисти — представники промислової буржуазії — стояли за війну, монтаньяри — представники дрібної буржуазії — були проти війни, бо прагнули війни громадянської. В боротьбі проти революції король думав спертися на контр-революційні сили в країні і поза країною. Ці його заходи і поразка на фронтах тільки прискорили падіння монархічної влади. Знов на кін виступають народні маси. 10 серпня 1792 р. повстання секцій Парижу, Тюльєрійський палац захоплено, а детронowanego короля з родиною ув'язнено в Тамплі. Постановлено скликати Національний Конвент, що 20 вересня 1792 р. розпочинає свою діяльність. До складу Конвента входять жірондисти й якобінці — два скрайні крила; середину займає так зв. „болото“. Між крайніми флангами виникає боротьба, що точиться навколо двох питань: паризька комуна (орган міського самоврядування) і суд над королем (на вимогу мас народніх його стято 21 січня 1793 року). Між 31 травня та 2 червня повстання секцій Парижу, що вимагають виключити з Конвента 22 депутатів-жірондистів; господарями країни стають ліві якобінці — монтаньяри.

Але боротьба проти контр-революції загострюється: повстання в Ліоні, Марселі, Тульоні та особливо в Вандеї. Єдиним засобом боротьби стає терор, що має захистити революцію. До цієї боротьби пристосовується всі органи Конвенту. У царині соціально-економічній Конвент касує всі фєвдальні права, спалює архіви фєвдалів, спродує національне майно і створює широку масу селян, дрібних власників; якобінська влада дбає за бідноту, бореться проти

спекуляції й дорожнечі, безробіття, реформує календар, але вона ж і забороняє організації робітничих спілок, скорочує дні відпочинків, встановлює малу зарплатню робітникам. Підкреслюючи свій революційно-всенародній характер, вона була дрібно-буржуазною в істоті. Далі йде диктатура Робесп'єра, його боротьба з дантоністами та гебертистами. Буржуазія лякається революції, що, на її думку, зайшла надто далеко.

Деякі з цих історичних подій знайшли художнє відображення в Діккенсовому романі. Деякі розділи вражають своєю майстерністю, — наприклад, ті, що малюють дореволюційну Францію (розділи „Пан маркіз у місті“, „Пан маркіз на селі“). Сент-Антуанське передмістя як напередодні, так і в дні революції змальовані яскравими барвами. Здобуття Бастилі, Карманьйоля списані майстерно, — почувасться рух мас, динаміка. У розділі „Точило“ Діккенс згущує фарби і не шкодує карміну: перед очима все так і береться кривавими плямами. Але чому саме натовп нишпорить по в'язницях та ріже в'язнів, цього Діккенс в своєму романі не пояснює. Вивчивши добре епоху, він мусів би знати, до чого призводив антиреволюційний настрій ув'язнених аристократів і чому саме викликав він обурення. Подаємо історичну довідку:

„При звістці про поразку французької армії біля Монсу в цій в'язниці (В'язниці Абатства) влаштовано ілюмінацію, а після взяття Л'юнгви тут гучно святкували перемогу німців. Заарештовані роялісти з-за ґрат прокляттями сипали на перехожих, провіщаючи зайняття столиці від прусаків та винищення революціонерів. Ввесь Париж говорив про змову, що готувалася по в'язницях, про зброю, яку туди зносили; всі знали також, що в'язниці стали справжніми фабриками фалшивих державних асигнацій, що за їх допомогою намагалися підірвати державний кредит“¹.

Діккенс не викриває нам внутрішньої суті революції. На його думку, після Карляйла навряд чи хто міг сказати нове слово. Отож, можна не жалкувати, що Діккенс не подає глибшої аналізи: та аналіза була б неправдива, бо він — типовий син міщанського середовища — був моралістом, а не революціонером. До всіх явищ життєвих, отож і до явищ соціальних, прикладав він морального критерія.

Діккенс вийшов з бідної міщанської сім'ї, власним талантом і власними зусиллями проклав собі шлях до буржуазного добробуту. Цей перехід не міг не вплинути на світогляд письменника; дедалі він, на думку В. М. Фріче, ставав консервативніший. Підійшовши до свого завдання з моральним критерієм, він малює нам якобінців як орду диких барбарів, а повстанський рух — як анархію. На його думку, французька аристократія повинна була, за прикладом його героя Евдемона-Дарнея, самохіть зректися своїх привілеїв, а нарід узяти собі за зразок поведінку служниці міс Прос, що довіку вірно слугувала своїм панам.

„Нехай англійські капіталісти та англійські робітники замисляться над цим історичним прикладом, коли хочуть уникнути „анархії“ та „хаосу“ — ось та мораль, з якою автор звертається до своїх співгромадян... він (Діккенс) був зовсім не прихильник клясової боротьби та народніх революцій“².

¹ Крапоткин. „Великая франц. революция“. Собр. соч. Т. II. Москва, 1919, стор. 297.

² Фріче. „Соціальний роман в Англії“. „Худож. слово“, книга I. Москва, 1920 р., стор. 46.

Луначарський у своїй статті про Діккенса¹ зазначає, що останній так само, як і Карляйл, не зрозумів революції, — проте твір його вважає за книжку безсмертну.

В чому ж полягає сила її чар? Якщо автор не похваляє того надмірно експансивного запалу, що охопив низи людности, пориваючи їх до жорстоких вчинків, то все ж таки він виразно уявляє собі прагматичний зв'язок і шукає у віковому гніті пояснення подій: картина дореволюційної Франції зводить нам на очі лихі кривди, серед яких поневірялася людність.

Вже перший розділ подає нам картину, як карала церква своїх непокірних синів:

„Франція надиво легко котилася вниз, фабрикуючи паперові гроші та розтринькуючи їх. Під проводом своїх християнських душпастирів вона забавлялася, між іншим, такими чоловіколюбними подвигами: присудили одного юнака на те, щоб одтяти йому руки, вирвати йому кліщами язика й самого спалити живого за те, що він не став навколюшки в грязюку, щоб ушанувати мерзенну процесію ченців, що проходила перед очима за п'ятдесят чи шістдесят кроків“.

А от як карала влада тих, що наважувалися зброю підняти на свого пана-поміщика:

„Зважаючи на те, що він убив монсеньйора, а монсеньйор був батьком своїх підданців, кріпаків, то його стратять як батьковбійника... йому відітнуть праву руку разом з ножем і сплять перед його очима... в рани, які зроблять йому на руках, на грудях і на ногах, литимуть кип'яче масло, розтоплене олово, гарячу смолу та сірку; вкінці його розірвуть на шматки чотирма здоровими кінями“.

А от як жилося бідному селянинові за „нормальних умовин“ на землі, яку він опрацьовував, але яка проте належала панові, що його руки ніколи брудної роботи не знали:

„Він так грабував нас, отой чоловік, що стоїть тут, як і всіх нас, простих собак, грабують ті вищі істоти, накладал на нас податки без ніякого милосердя, зобов'язував працювати на нього без ніякої платні, зобов'язував молоти наше збіжжя на його млині, зобов'язував годувати нашим нужденним урожаєм його птицю, а нам забороняв держати одну курку; так грабував і обдирав нас, що коли іноді траплялося здобути кусок м'яса, то ми їли його у великому страсі, замкнувши двері й зачинивши віконниці, щоб його люди не побачили та не відібрали від нас. Я кажу: нас так пограбували, так загнали, зробили такими бідними, що наш батько говорив нам: страшна річ родити на світ дитину, і ми мусіли молитися, щоб наші жінки залишалися неплідними і щоб наша нещасна порода вимерла“.

А от як багатий пан знущався з покірних своїх рабів:

„... Ці благородні, між іншим, мають право запрягати нас, поганих собак, у вози і їздити на нас. Вони, між іншим, мають право тримати нас у своїх маєтках, щоб угамовувати жаб, бо ті жаби можуть порушити їх благородний сон. І от вони тримали його вночі в нездоровому болоті, а на день знов запрягали його в повозку. Одного разу близько півдня вони випрягали його, щоб він поїв — якщо знайде, що їсти — він схлипнув... та й помер“.

---

¹ Літерат. енциклопедія. Т. III, стор. 293.

Може здивованому читачеві всі ці факти на перший погляд здаватимуться надто перебільшеними, але правдивість їхня стверджується документальними даними:

„Привілейованим клясам — дворянам та духівництву — загалом належало близько половини земель у кожному селі; опріч того, вони збирали різні фєвдальні оплатки з земель, що належали селянам.

Повинності такого роду були вельми різноманітні, і їх можна поділити на 5 розрядів: 1. Повинності особисті і часто принизливі — рештки особистого кріпацтва: подекуди, напр., селяни мусіли вночі бити над ставком ціпками, щоб жаби не заважали панові спати; 2. повинності грошові та всілякі інші, і панщина, натурою і працею, як платня за оренду, справжню та уявну; 3. різні оплатки витікали з різних монополій поміщицьких: цебто оплатки з внутрішніх та зовнішніх митниць, платня за користування клунею або вагою поміщика, його млином, гнітом до вичавлювання виноградного соку, сільською пічкою, в якій селяни пекли свій хліб; 4. судові податки, що їх стягав поміщик там, де йому належало право суду: штрафи, мито і т. інш., і, нарешті, 5. виключне право поміщика полювати як на своїх власних, так і на селянських землях, а також право мати голубники та парки для кроликів, що становило шляхетний привілей, який дуже високо цінувався, але важким тягарем лягав на селян і фермерів, що їхні поля й засіви нищили голуби та кролі“¹.

Докладніше за Діккенса на цьому спиняються Еркман і Шатріяєн у повісті „Історія одного селянина“².

Вони згадують і шибениці, що ставили в ярмарковий день, і ката, що прилюдно катував на майдані, і будівельні праці, що на них зганялося люд, і салдатів-жебраків, що від хати до хати ходили, недоїдки збираючи. і податки на сіль, на тютюн, що їх не сплачували пани і духовні, та багато, багато чого іншого.

Еркман і Шатріяєн оповідають, як селянин одробляв панові „по три дні за себе і по три за кожного сина і робітника, та ще три дні за коня або за підводу“, як за панським дзвоником він мусів з'являтися на косовицю і платити штраф за спізнєння, як мусів возити камінь і ліс, дістаючи від пана за робочий день „скибку хліба та головку часнику“.

„Що ж після такої панщини та попівщини міг зорати селянин для себе і для своїх дітей?“ — питають автори. — „Нічого!“ Недаремно ж каже старий селянин, що немудро оповідає цю історію: „І довіку не погасне ненависть у душі моїй до тих людей, що довели нас до таких злиднів та й ще тягнули з нас останню копійку“...

Селянин у повісті Еркмана і Шатріяєна, описуючи палацові сади з водометами й статуями, знає, що люди, гірко працюючи та сплачуючи податки, це все спорудили працею рук своїх (ст. 180); коли він бачить „придворних владик з блискучою юрбою челяді“, то знає, що „всі ті золоті вишиванки та мережки, брилі з пір'ям та коні придбані його власною працею, куплені за ті гроші, що поганці здерли з нього“ (стор. 199). Він знає: „щоб у Версалі була розкіш, треба, щоб три чверті Франції пропадали з голоду“. Тим то, разом з іншими депутатами третього стану, він і прагне скасувати привілей, митниці, десятичний податок, продаж урядових посад, прагне скасувати муки та інші тяжкі

¹ К р а п о т к и н, *ibid*, стор. 130 — 131.

² Укр. переклад вийшов 1927 р. накладом видавництва „Сяйво“.

кари. противні людській натурі; скасувати й чернецтво, що противне добрим звичаям і розумові”.

Всі кривди й лиха усвідомлює і Дарней-Евремон у Діккенса, аристократ, що зрікся всіх своїх привілеїв.

„... Ми чинили неправду і тепер жнемо плоди неправди“, — каже він.

Але ж Дарней — постать ідеалізована; інакше, ніж він, міркували решта аристократів. „Наші недалекі предки мали право на життя й смерть того бидла, що оточує нас, — каже його дядько, маркіз. — Я умру, мій друже, навіки підтримуючи той порядок, серед якого ми живемо“. Розмовляти з такими „ідеологами“ можна було тільки зброєю. Хіба ж після цього дивно, що народне обурення, віками стримуване, вибухло полум'ям і вогненою повинню залило Францію? „Отож скажіть ви бурі й вогневі, де спинитися, тільки не кажіть мені“, — чуємо ми з вуст одної з Діккенсових героїнь, жінки Дефаржа. І не дивно, що натовп узявся чухрати найвизначніших й найвипещеніших представників тої аристократії, не поминувши й короля: „А якби вам показали зграю птиць, що не можуть літати, і сказали б вам, щоб ви поскубли їм пір'я на власну користь, то ви би взялися до птиць з найкрасивішим пір'ям. Хіба не так? — красномовно виправдує вчинки простолюду та сама мадам Дефарж — За цілісіньке наше життя чи ми не бачили, як страждали наші сестри-жінки, і самі, і їхні діти, в бідності, наготі, голоді, спразі, хворості, злиднях, утисках і всякому занедбанні?.. Чи багато важить тепер для нас горе однієї жінки й матері?“

Діккенс пояснює історичні причини, але, як мораліст, не виправдує народнього гніву та помсти. Проте він знає, що колеса історії назад повернути не можна, і ця думка пробивається у нього там, де він наводить розмови, що точилися за кордоном і так нагадують сучасні розмови міщуха про „більше-вщюку заразу та небезпеку“. Отож в Англії обурюються Дарнеєм, що волів „жити з власної праці...“, аніж з праці обтяженого французького народу“. Людина, „заражена“ згубними та блюзнірськими правилами чортовиння..., зрікається своїх маєтків на користь найгірших у світі покидьків, що ладні перебити всіх зараз... потьмарення таких людей заразливе“.

Отакі уривки розмов долітають до вух наших. А Страйвер, член королівського суду в Англії, пояснює монсен'йорам свої пляни, „як знищити народ, звести його з світу й обходитися без нього, — щось подібне до проєктів знищити орлів, насипавши їм соли на хвіст“. Але Діккенс подає нам і свою власну оцінку всіх тих пересудів: „Для кожної розважної людини, що знала правду тяжко було покірливо зносити таке базікання з шаленими плянами монсен'йорів відновити стан речей, що сам себе цілком вичерпав і набрид небу й землі, як самому собі“.

Поза димом скороминущих подій, що знявся над революційною пожежею, Діккенс бачить і обриси далекого майбутнього, він бачить, „як постає з ціїв безодні прекрасне місто і світлий народ“, і Картонові в передсмертні хвилини ввижається, як батько проводить свою дитину на цю площу, прекрасну, дарма що колиєсь скривавлену, і оповідає їй про колишній подвиг саможертви.

Але вряд чи був можливий інший шлях, ніж той, яким пішла французька революція. Ми знаємо, що „кожна революція, руйнуючи державний апарат, навч показує, як пануюча кляса намагається поновити загони озброєних людей,

що були до її послуг, і як пригноблена кляса намагається створити нову аналогічну організацію, що стала б у пригоді не визискувачам, а визискуваним“¹.

У цьому змаганні двох ворожих сил кров неодмінно мусіла потекти струмками, хоч як над цим уболіває Діккенс².

Напередодні революції Франція досягла того стану, коли, за висловом Енгельса, хижацька державна влада загрожує поглинути всі сили суспільства; отже потреба хірургічної операції була нагальна. В ролі хірурга могла виступити тільки кляса, що бралася репрезентувати все суспільство, бути, за висловом Маркса, „головою і серцем цього суспільства“. Цю ролю взяв на себе третій стан. А „щоб один якийсь стан немов би охоплював усе суспільство, треба, щоб усі вади були сконцентровані в будь-якій іншій клясі, треба, щоб певний стан був станом, який у всіх викликає відразу, був втіленням того, що перешкоджає всім... Щоб один стан був станом-визволителем par excellence, треба, щоб якийсь інший стан був у свідомості всіх, навпаки, станом-гнобителем. Негативно-універсальне значіння французького дворянства й духівництва зумовило позитивно-універсальне значіння сумежної, але противної їм кляси — буржуазії“³.

У цих словах Марксових подано внутрішню суть та філософію подій французької революції.

3.

Ту саму тему, що Діккенс, використав і Віктор Гюго у романі „1793 рік“, але Гюго ставив собі за мету уславити „велич та людяність Великої французької революції“. „Революція“, за його висловом, є „промінь, що світить із мороку“.

Відмінно від Діккенса, він подає нам яскраву ідеологію своїх героїв, кожний з них втілює в собі якусь ідею: Лантенак — февдальну, Сімурден — революційну, Говен — гуманну. На цьому прикладі зайвий раз стверджується основний принцип, висунутий марксизмом, що художню вартість мистецького твору не можна відокремити від питання, як ставиться мистець до передових ідей свого часу. Вікторові Гюго, політичному вигнанцеві, що пережив аж три революції (1830, 1848 і 1871 р.), апологетові комунарів 1871 р., безперечно близькі й зрозумілі були ідеї 1793 року.

Діккенса цікавили здебільшого великі епічні картини боротьби, а в його виображенні ми бачимо тільки зовнішні, помітніші події, вчинки героїчні або жорстокі.

Дрібниці щоденного побуту вслизують йому з-під рук, він їх не помічає. Не те у Гюго: з його роману ми довідуємось, що кожний громадянин діставав фунт м'яса на декаду, що дрова коштували 400 франків сажінь, що візник заробляв за день 6000 ліврів, а зеленщиця торгувала 20.000 франків. Ми бачимо, як люди на вулиці пиляють свої дерев'яні ліжка на дрова, бачимо замерзлі фонтани, бачимо, як уся людність сама тягає воду, але разом з тим бачимо й чуємо революційний захват народу, що переживає весну своєї волі.

¹ Ленин. Государство и революция. „Коммунист“. Петроград. 1919, стр. 17—18.

² З ідеологічних міркувань твір Діккенса в укр. перекладі подано з купюрами.

³ Marx. Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Ekleitung. S. 82.

Так само й „Боги прагнуть“, роман Анатолія Франса з ухилом у бік психологізму, роман, писаний на теми „французької революції“, чимало приділяє уваги дрібним побутовим явищам. Тут ми дізнаємося про фалшивників, що підробленими кредитками заповодняли всю країну, про англійців, що паками вивантажували асигнації на березі Франції, під республіку підкопуючись та інше.

Цікаво взяти хоч би такий факт, як хлібні черги. Як на них реагували чотири різні автори романів про французьку революцію.

Діккенс їх зовсім не примітив. Еркман і Шатріян занотували факт, аналізувавши його причини; Гюго списав барвисту картину, що вразила око, а Франс зацікавився психологією людей, до факту причетних.

Якщо порівняти чотирьох авторів, то найдокладніше намагалися змалювати добу Еркман і Шатріян. Тут маємо і генеральні штати з їхньою докладною програмою, і голод, і поневір'яння селян, і юрби повстанців, і пожари, що нищать монастирі з паперами про панські привілеї, маємо війни і добу Бонапарта. Розмах величезний. Все це пропущено крізь призму сприймання простого селянина, що за все оповідає немудрими й нехитрими словами. Але повість ця є лише сухий протокольний перелік фактів, літературне оброблення її видається не завжди достатнім. Це прекрасний матеріал, з якого міг би скористатися художник. Високе художнє оформлення маємо і у Гюго, й у Франса. — але й від їхньої маніри багато чим різниться маніра Діккенса, що здебільшого сприймає революцію в образах не реальних, а символістичних.

Революція передчувається у нього в гомоні незчисленних кроків якогось натовпу, кроків, які то віддаляються, то наближаються, кроків натовпу ще невидимого, але чутного.

Ще нема революції, але повітря вже наповнене подихом її.

На вузькій вулиці Сент-Антуанського передмістя розбилася бочка з вином; вино розлилося, закрасило брук, руки, лиця і ноги людям, а хтось, умочивши в нього палець, написав на стіні: „кров“.

Ця невеличка подія для Діккенса є вже символічна прелюдія наступних уже недалеких подій.

Повстанці — це для нього військо, що вирросло з мітичних драконових зубів, замість зерна посіяних.

Революція — потоп, який не згори падав, а підіймається знизу при зачинених шлюзах небесних.

Монсенйор, як кляса — це той селянин у казці, що чарами й закляттями викликав біса, а побачивши його, злякався й утік.

Мадам Дефарж, яка й на мить не розлучається з своїм плетивом, виростає до образу лиховісної парки, що плете долю людську. Звичайне жіноче рукоділля, плетиво, стає символом історичного плетива подій.

Чотири „Джаки“, що підпалюють замок, ураз стають символістичними постатями у такій трактові:

„Чотири люті постаті пішли геть, на схід, захід, північ і південь темними вночі дорогами; палаючий замок був їм за провідника... Ілюміноване село взяло до своїх рук дзвін і, прогнавши законного дзвонаря, радісно задзвонило в усі дзвони“.

Коли доктор Манетт, згадуючи своє давнє ув'язнення в Бастилії, раптом похмурнішає, то на нього наче падає „тінь справжньої Бастилії, яку вона кидала при літньому сонці“, дармащо була вона за триста миль.

Дереворуб — Фатум у Діккенса готує дошки на гільотину, а фермер — Смерть лагодить повозки.

Коли прокурор виголошує свою промову, то Діккенс, не наводячи слів його, віддає зміст символічними образами:

„Суддя... відкинувся на спинку крісла і втупив очі в людину, якої життя було в його руках, в той час, як генеральний прокурор почав плести мотузку, гострити сокиру і молотком забивати цвяхи в ешафот“.

Коли прокурор закінчив свою промову, то „у залі загули, наче хмари великих синіх мух роїлися навколо в'язня, передчуваючи, чим він швидко стане“.

Великого вражіння на читача досягає Діккенс певними стилістичними засобами, якими володіє майстерно.

До найулюбленіших його засобів належать:

1. Антитеза.

„То був найкращий час, то був найгірший час, то був вік мудрости, то був вік дурости, то була епоха віри, то була епоха невірства, то була година світла, то була година тьми, то була весна надії, то була зима безнадії, попереду у нас було все, попереду у нас не було нічого...“

2. Кумуляція.

„Триста тисяч людей, що їх покликано було повстати супроти так званих тиранів, повстали з усіх країв французької землі, немов би драконові зуби посіяно було замість зерна, і вродили однаково по горах і по долинах, на камені, на піску й нанесеному мулі, під ясним південним небом і під північними туманами, по лісах і по байраках, у виноградниках і в оливкових гаях, між скошеною травою і зжатим хлібом, вздовж плідних берегів широких річок і на піску край моря“.

3. Повтор.

Цей засіб Діккенс використовує наймайстерніше, іноді сполучаючи його з градацією:

„Фульон живий. Фульон, що говорив голодним людям: нехай вони їдять сіно. Фульон, що казав моєму старому батькові, щоб він їв сіно, коли в мене не було хліба, щоб дати йому! Фульон, який казав моїй дитині, що вона може ссати сіно, коли ці груди висохла від злиднів...“

Чоловіки, брати й ви, молодь, дайте нам Фульонової крові, дайте нам Фульонову голову, дайте нам Фульонове серце, дайте нам Фульонове тіло й душу, розірвіть Фульона на шматки й зарийте його в землю, нехай з нього росте трава!“

З авторів, які писали про французьку революцію, найближчий до Діккенса німецький експресіоніст Георг Гайм (1887 — 1912) у своєму оповіданні „П'яте жовтня“. Так само, як Діккенс, сприймав він революцію в образах символістичних. Художня трактовка його — це трактовка Діккенсова.

Кілька летючих зіставлень вистачить, щоб довести їхню спорідненість. Однаково трактується в обох авторів тема „голод“.

У Діккенса: „... їм, може, привиджувались бенкети, як звичайно буває з голодними; їм снилися достаток і спокій, як утомленому невільнику або випряженому воліві“.

У Гайма: „Зголоднілим до кісток снівся ситий рай, величезні пшеничні пироги, білі паштети, що шипітимуть у кожній ресторації“¹.

У Діккенса Дефарж кидає слово „На Бастілію!“ і натовп рушає „... На Бастілію“...

„З ревом, що лунав, наче дихання цілої Франції вилилося в це ненависне слово, повстало це живе море, вал за валом, безодня за безоднею, і залило місто до самої Бастілії“.

У Гайма хтось із натовпу кидає поклик „До Версалю!“ „До Версалю! До Версалю! — Наче б то маса сама кинула цей поклик, наче б то єдина воля висловила те, що ворухилося у тисячах голів. Тут була мета. Це був уже не хаос, людські маси відразу стали могутнім військом“.

У обох авторів однаково змальовано й натовп, що йде, на цей поклик відгукнувшись. Обое тут орудують образами „вічність“ і „море“.

Діккенс: „Із усіх цих криків і десятків тисяч нескладних викликів вимогу „в'язнів“ найчастіше чути було серед моря, що безперестанно припливало, немов була вічність людей, так само, як і вічність часу та простору“.

Гайм: „І вечірня зоря розливалась по їхніх обличчях, на чолах у них палала мрія вічної величі. На протязі усїєї безконечної дороги поломеніли в її сяйві тисячі голів, наче море, одвічне море“.

Таких аналогій в обох творах можна було б ще більше навести. Отже патос та епічний тон Діккенса захоплювали і письменників нашого часу, які наслідували майстра.

Це тільки стверджує думку, яку висловив Луначарський, сказавши про Діккенса: „ему удалось создать по-своему бессмертную книгу“.

О. Бургардт.

---

¹ Г. Гайм. Новелі. „Слово“, 1925.

ПОВІСТЬ ПРО ДВОЄ МІСТ

ПОВЕРНЕНИЙ ДО ЖИТТЯ.

Розділ I.

ПЕРІОД.

То був найкращий час, то був найгірший час, то був вік мудрости, то був вік дурости, то була епоха віри, то була епоха невірства, то була година світла, то була година тьми, то була весна надії, то була зима безнадії; попереду у нас було все, поперед у нас не було нічого; ми всі простували на небо, ми всі простували в зовсім інший бік, — одно слово, період був остільки подібний до нашого часу, що дехто з найгаласливіших авторитетів його наполягали на тому, що його треба приймати, як мірку для порівняння, і в доброму і в лихому, тільки в найвищому ступені.

На англійському престолі тоді сидів король з широкими щелепами і королиха з простецьким лицем¹; на французькому престолі сидів король з широкими щелепами і королиха з красивим лицем². В обох країнах державним лордам, які поїдали хліб і рибу, здавалося ясніше за кришталь, що все взагалі встановлено на віки-вічні.

Було то року тисяча сімсот сімдесят п'ятого. Франція надиво легко котилася вниз, фабрикуючи паперові гроші й розтринькуючи їх. Під проводом своїх християнських душпастирів вона забавлялася, між іншим, такими чоловіколюбними подвигами: присудили одного юнака на те, щоб одтяти йому руки, вирвати йому кліщами язика й самого спалити живого за те, що він не став навколюшки в грязюку, щоб ушанувати мерзену процесію ченців, що проходила перед його очима за п'ятдесят чи шістдесят кроків. Можливо, що десь в глибоких лісах Франції і Норвегії в той час, коли його закатували до смерти, вже росли дерева, що їх Дереворуб — Фатум уже призначив на те, щоб зрубати, розпиляти на дошки і зробити відому походящу машину з мішком і сокирою, таку страшну в історії³. Можливо, що десь в брудних возовнях деяких землеробів, які обробляли

¹ Георг III і Софія Кароліна.

² Людовік XVI і Марія Антуанетта.

³ Гільйотина.

тяжку землю коло Парижу, в той самий день приховано було від непогоди незграбні повозки, забризкані селянською гряззю, свині обнюхували їх, а кури несли в них яйця, і Фармер — Смерть уже призначила їх бути за повозки Революції. Однак цей Дереворуб і цей Фармер, хоч і працювали безупинно, проте працювали мовчки, і ніхто не знав, як вони посувалися нечутною ходою; тим більше, що виявити найменшу підозру про те, що вони не сплять, вважалося за безбожність і зрадництво.

В Англії навряд чи було стільки порядку і безпеки, щоб дуже виправдати національну гордість. Зухвалі грабування з боку озброєних людей і розбишацтва, що звичайні на великій дорозі, відбувалися в столиці кожної ночі; сім'ї офіційно застерігали не виїздити з міста, не здавши на охорону хатнього скарбу до мебльових склепів; нічний розбишака був собі крамарем Сіті вдень, і коли його товариш — купець, що його перед тим він затримував як „капітан“, пізнавав його й називав на ім'я, то він увічливо прострілював йому голову й зникав. Самого вельможного Лондонського лорд-мера спинив на Тернгемському вигоні однісінький розбійник і пограбував його на очах всього почту його. В'язні Лондонських тюрем учиняли справжні баталії з своїми тюремниками, а доглядачі закону стріляли в них з мушкетів, заряджених кулями. Злодії зрізували діамантові хрести з шиї благородних лордів на придворних вітаннях. Мушкетери входили в Сент-Джайлс шукати контрабандного добра, при чому натовп стріляв у мушкетерів, а мушкетери стріляли в народ, і нікому й на думку не спадало вважати це за щось незвичайне. І серед усього цього — кат, завжди зайнятий, — на нього були постійні вимоги.

Все це й безліч подібного діялося доброго старого тисяча сімсот сімдесят п'ятого року і близько до нього. Серед таких подій, в той час як Дереворуб і Фармер працювали непомітно, ті двоє з широкими щелепами й ті інші дві з протецьким і красивим лицем шестували досить гучно, гордо використовуючи свої божественні права. Отак тисяча сімсот сімдесят п'ятий рік вів за собою їх величності та міріади дрібних створінь — серед них і створінь цієї хроніки — тими шляхами, що лежали перед ними.

Розділ II.

ПОШТА.

То був Дуврський шлях, що в п'ятницю пізно ввечері на кінці листопада лежав перед першим із персонажів, з яким має справу ця історія. Дуврський шлях пролягав через Шутерсгіл; по ньому плелася, поскрипуючи, поштова карета. Він ішов грязюкою поруч з каретою, як і інші пасажири; вони йшли не тому,

що в них, за таких обставин, була охота прогулятися, а тому, що і косогір, і упряж, і грязь, і карета були такі важкі, що коні вже тричі ставали, та крім того раз потягли були карету набік з бунтарським наміром повернути назад. Раз-у-раз як кучер давав їм перевести дух і спиняв, стримано вигукуючи: „го-го! гей!“, передній кінь з лівого боку завзято стрясав головою й усім, що було на ній, ніби з досадою заперечував, що карету можна вивезти на косогір. Кожного разу, як кінь отак бряжчав, пасажир жахливо витріщав очі, як буває з слабонервними людьми, і здавався збентеженим.

Туман котився по всіх лощовинах і сумно повзав на плоскогір, наче злий дух, що шукає собі спокою й не може знайти його. Вогкий і холодний, він поволі розлягався в повітрі кучерявими смугами, що видимо йшли одна за однією, як хвилі нездорового моря. Він був такий густий, що закривав усе від світла каретних ліхтарів, — видно було тільки самі ліхтарі та декілька кроків дороги; а від стомлених коней підносилася така пара, що здавалося, наче від них, власне, поставав і весь туман.

Двоє інші пасажири, крім того одного, ледве лізли вгору поруч з каретою. Всі троє були закутані по самісінькі вуха й навіть вище і в високих чоботях. Ніхто з трьох не міг сказати, що він бачив інших двох і знав, на кого схожий кожен із них, і кожен, старанно загорнувшись, ховався від духовних, як і від тілесних очей своїх товаришів. Тоді подорожні дуже боялися довірливо сходитися, бо кожен на дорозі міг бути розбійником або у зв'язку з розбійниками. На кожній поштової станції, в кожному шинку хтонебудь був на платні у розбишацького „капітана“, починаючи від хазяїна до найнижчого стайничого. Так думав собі й кондуктор Дуврської поштової карети тієї п'ятниці вночі в листопаді тисяча сімсот сімдесят п'ятого року, стоячи на своєму місці позад карети, не зводячи очей і не спускаючи руки з збройової скриньки, де набитий мушкет лежав поверх шістьох чи вісьмох набитих пістолів.

Дуврська поштова карета була в звичайному натуральному стані тією стороною, що кондуктор мав підозру на пасажирів, пасажири мали підозру один на одного і на кондуктора; всі мали підозру на всіх, і кучер певен був тільки в своїх конях. Коли б хто з трьох насмівився запропонувати кому пройти вперед у туман і темряву, то він міг бути певен того, що його негайно пристрелять, як розбійника.

Останнє зусилля, і карету вивезено на верхів'я косогору. Коні знов стали перевести дух, і кондуктор скочив униз, щоб загальмувати колесо для спуску й відчинити дверці карети, щоб впустити пасажирів.

— Чуеш, Джо! — крикнув кучер перестерігаючим голосом і подивився назад з свого передка.

— Що ти кажеш, Томе?

Обидва прислухались.

— Я кажу, що кінь біжить на гору тюпки, Джо.

— А я кажу, що кінь біжить гальопом, Томе, — відповів кондуктор, випустивши з рук дверці й швидко скочивши на своє місце.

— Джентлмени! Іменем короля, будьте наготові!

Спішно викликнувши ці слова, він звів курок свого мушкета й наготовився до оборони. Пасажир, згаданий у цьому оповіданні, стояв на підніжку карети, маючи намір увійти в неї, два інші пасажери стояли позад нього, щоб улізти за ним. Він залишався на підніжку, напів у кареті, напів поза нею, інші стояли на дорозі за ним. Вони переводили очі з кучера на кондуктора і з кондуктора на кучера й прислухалися. Кучер дивився назад, дивився назад і кондуктор, і навіть той енергійний передній кінь насторочив уші й дивився назад, не заперечуючи.

Тиша, що настала після того, як карета перестала скрипіти й гуркотіти, збільшила тишу ночі. Дихання коней надавало тремтячого руху кареті, наче й вона була в тривозі.

В пасажирів серця билися так сильно, що їх майже можна було чути.

Тим часом чути було гальоп коня, що швидко й шалено біг на гору.

— Го-го! — крикнув кондуктор якнайголосніше. — Хто там? Стій! А то стрілятиму!

Кінь враз стримав ходу, важко ступаючи й тьопуючи по грязі, і з туману залунав голос:

— Чи це не Дуврська поштова карета?

— А що тобі до того? — відповів кондуктор. — Ти хто?

— Так це Дуврська поштова карета?

— А нащо тобі це знати?

— Мені треба одного пасажира, якщо це вона.

— Якого пасажира?

— Містера Джервіса Лоррі.

Наш згаданий пасажир миттю дав знати, що це його ім'я. Кондуктор, кучер і обидва пасажири підозріло подивилися на нього.

— Стій, де стоїш, — крикнув кондуктор до голосу з туману, — бо коли я помилюся, то ти вже не виправиш цієї помилки за все своє життя. Джентлмен на ім'я Лоррі, відповідайте йому.

— В чім справа? — спитав пасажир боязким і тремтячим голосом. — Кому я потрібний? Це ви, Джеррі?

— Так, м-р Лоррі.

— В чім справа?

— Депешу послали за вами звітлія, від Т. і К^о.

— Я знаю цього посланця, кондукторе, — сказав м-р Лоррі, злізаючи з підніжки на дорогу, в чому йому допомогли інші

два пасажири більш швиденько, ніж увічливо, а сами негайно влізли в карету, зачинили дверці й підняли вікно.— Дозвольте йому під'їхати ближче; тут немає ніякої небезпеки.

— Сподіватимемося, що немає, хоч я й не особливо певен того,— сказав кондуктор про себе.— Гей, ви!

— Ну! Ось я!— сказав Джеррі хрипким голосом.

— Під'їжджайте ходою; ви чуєте мене? І якщо у вас є кобури коло сідла, то руки геть,— нехай мене чортяка візьме, коли я не похапливий на помилки, а якщо помилюся, то помилка зараз набере форму кулі. Ну, дайте подивитись на вас.

З туману повільно визначилися фігури коня і їздця й стали коло поштової карети, де стояв пасажир. Їздець нахилився і, кинувши оком на кондуктора, подав пасажирові маленький зложенний папір. Кінь важко дихав, і обидва, кінь і їздець, покриті були гряззю від копит коня до капелюха їздця.

— Кондукторе!— сказав пасажир тоном спокійного й ділового довір'я.

Сторожкий кондуктор, що тримав праву руку на курку піднятого мушкета, а ліву на рурі й зорив за їздцем, відповів коротко:

— Сер!

— Боятися тут нема чого. Я належу до Телсонового Банку. Ви мусяте знати Телсонівський Банк у Лондоні. Я їду до Парижу в справах. Крону на могорич. Можна прочитати це?

— Тільки швидше, сер.

Пасажир розгорнув папірець і при світлі ліхтаря прочитав спершу про себе, а потім і голосно: „В Дуврі пождіть панночку“.

— Як бачите, кондукторе, недовго. Джеррі, скажіть, що моя відповідь така: повернутий до життя.

Джеррі аж підскочив на сідлі.

— Оце так відповідь,— на біса дивна,— сказав він зовсім хрипким голосом.

— Передайте їм цю відповідь, і вони знатимуть, що я одержав листа, так само, якби я й написав їм. Щасливої дороги. Надобраніч.

Сказавши це, пасажир відчинив дверці в кареті й поліз в неї. На цей раз товариші-пасажири не допомагали йому; вони задалегідь швиденько заховали свої годинники й гаманці в чоботи і тепер вдавали, що сплять.

Поштова карета потяглася далі, і що нижче вона спускалася, то більше оповивав її туман. Кондуктор поклав мушкет назад у ящик, наперед оглянувши все, що було в ньому, подивився на запасні пістолі, що їх заткнуто було за пояс, оглянув і невеличку скриньку, що була в нього під сидінням, в ній зберігалися ковальські струменти, два смолоскипи й кресало.

Розділ III. НІЧНІ ТІНІ.

Дивний факт, що його варт обміркувати: кожна людська істота по своїй суті являє глибоку загадку й тайну для всякої іншої людини. Те ж саме треба сказати й про трьох пасажирів, що сиділи на тісному обширі старого поштового диліжанса, який насилу плентався. Один для одного вони були тайною, такою непроникливою, наче кожен з них їхав окремо у власній кареті шістьоркою, і їх розділяло ціле графство.

Поштовий диліжанс плентався, гуркотів, скрипів і качався з боку на бік на своєму скучному шляху з трьома недослідними товаришами-пасажирами в середині. Правдоподібно, що їм показувалися нічні тіні в тих формах, які малювали їм їх дрімотні очі та блукаючі думки.

Телсонівський Банк відогравав значну роль в поштовій кареті. Пасажир з цього Банку сидів, просунуши руку в шкіряну шлейку, щоб не впасти на пасажирів, що сидів проти нього, забравшись в самий куток карети, де особливо відчувалися штовхани, і хитав головою з напівзаплющеними очима. Маленькі віконця карети, тьмянний світ ліхтаря, що пробивався через них, величезний клунок пасажирів, що сидів напроти нього, оберталися на банк, де переводилася широка праця. Брязкотіла упряж — то дзвеніли гроші, і за п'ять хвилин на векселі виплачено було більше, ніж у Телсона видавали за час, втрое більше, не зважаючи на те, що Телсонів Банк мав зв'язки так у себе дома, як і за кордоном. Далі перед ним відчинилися склепи в підвалах, у Телсона, з їх значними скарбами й таємними цінностями, що відомі були пасажиріві (а він знав їх досить добре), і він ходив між ними з великою в'язкою ключів і з свічкою, що помалу миготіла в його руках, і знайшов, що все було ціле, незражене, збережене, безмовне, як він бачив останнього разу.

Та хоч банк увесь час невідлучно був з ним, і хоч карета (в неясній свідомості, як біль під опієм) завжди була з ним, була ще й інша низка вражень, що не переставали плисти перед ним протягом цілої ночі. Йому здавалося, що він їде відкопати когось із могили.

Яке з багатьох лиць, що з'явилися перед ним, було справжнім лицем закопаної людини, нічні тіні не показували; проте все це були лиця однієї людини років сорока п'яти, і різнилися переважно стражданнями, що вони виявляли їх, і смертельною блідістю їх виснажених і стомлених постатей. Гордість, презирство, гнів, упертість, покірливість змінювали одно одного так само, як запалі щоки, помертвілий колір, схудлі руки й тіло. Проте обличчя було взагалі одно, і кожна голова була передчасно біла. Сотні разів дрімотний пасажир питав у тієї мари:

— Чи давно вас поховали?

Відповідь була завжди та сама:

— Майже вісімнадцять років.

— Ви втратили всяку надію, що вас відкопають?

— Давно, давно вже.

— А ви знаєте, що вас повернуто до життя?

— Так, кажуть мені.

— Сподіваюсь, що ви хочете жити?

— Не можу сказати.

— Показати її вам? Хочете побачити її?

На це питання відповіді були різні й суперечливі. Іноді нескладна відповідь була така:

— Пождіть! Це може вбити мене, якщо я побачу її так швидко.

Іноді відповідь давано було в ніжному потоці сліз, і тоді вона була така:

— Ведіть мене до неї.

Іноді він був приголомшений і розгублений, і тоді відповідь була така:

— Я не знаю її. Я не розумію.

Після такої уявленої розмови пасажир у своїй фантазії починав копати, копати й копати то заступом, то великим ключем, то просто руками, щоб викопати це нещасне створіння. Вирите наостанку з землею на лиці й на волоссі, воно враз розсипалося в порошок. Пасажир тоді прокидався і спускав вікно, щоб реально відчувти в себе на щоках туман і дощ. Проте навіть і тоді, коли він з розплющеними очима дивився на дощ і на туман, на пересувні плями світла від ліхтаря, нічні тіні поза каретою зв'язувалися з внутрішніми нічними тінями. А з-посеред них поставало мрійне лице, і він знов промовляв до нього:— Як давно похований?

Коли ось він враз прокинувся і побачив, що настав ранок, і нічні тіні зникли. Він спустив вікно. Хоч земля була холодна й вогка, та небо було світле, сонце зійшло ясне, спокійне й чудове.

— Вісімнадцять років, — сказав пасажир, дивлячись на сонце. — Милостивий творець світу денного! Бути похованим живим на вісімнадцять років!

Розділ IV.

ПІДГОТУВАННЯ.

Поштовий диліжанс щасливо доїхав до Дувра ще до півдня і спинився перед готелем „Короля Георга“. В кареті залишався тільки один відважний подорожній, бо двоє інших пасажирів позлазили десь раніш по дорозі. Містеру Лоррі дали кімнату.

що її звали „Конкордія“; цю кімнату завжди призначали пасажирові, що приїздив поштовим дилжансом. Не в довгій часі з неї вийшов джентлмен, років на шістдесят, пристойно одягнений у рудуватий костюм, хоч і значно поношений, проте добре збережений, з широкими чотирикутними закарвашами й такими самими виворотами коло кишень; він пішов снідати.

В залі в той ранок не було нікого. Столик для сніданку накрили йому коло каміна; він сів і при світлі каміна, що падало на нього, ждав страви; він сидів тихо, тихо, наче з нього мали писати портрета.

На вигляд він був людина добропорядна й методична; обидві руки лежали на колінях, а масивний годинник, що голосно цокав під його довгополим жилетом, наче протиставив свою поважність і довговічність легковажності і перебутності веселого вогню в каміні. Він мав гарні ноги і трохи пишався ними, бо його рудуваті панчохи з тонкої пряжі були блискучі й дуже складно обтягнуті; його черевики й пряжки були, щоправда, зовсім прості, проте красиві. Він носив чудну, невеличку, рівну, біляву перуку, яка щільно прилягала до його голови; її зроблено було, можна припустити, з волосся, хоч на вигляд більше здавалося, що вона виткана з шовку або скляних ниток. Білизна його, хоч і не така тонка, порівнюючи до панчіх, була біла, як піна, що її викидали хвилі на сусідній берег, або парус, що виблискував на сонці далеко в морі. Його лице, звичайно стримане й спокійне, ще й досі освітлювали під оригінальною перукою двоє таких вогких і блискучих очей, що мабуть власникові їх у давні роки завдавало чимало труда призвичаїти їх до спокійного й стриманого виразу Телсонівського Банку. На щоках був здоровий рум'янець, і хоча були зморшки, проте мало слідів горя. Мабуть віддані нежонаті клерки Телсонівського Банку найбільше клопоталися за інших людей, а чужі клопоти, як і чужий одяг, мабуть легко одягати та легко й скидати.

В додаток до своєї схожості з людиною, що з неї пишуть портрет, м-р Лоррі задримав. Льокай, що приніс сніданок, розбудив його, і м-р Лоррі сказав йому, коли той присував крісло до столика:

— Прошу підготувати помешкання для молоді леді, яка може прибути сюди повсякчасно. Вона мабуть питає м-ра Джервіса Лоррі, або може спитати тільки джентлмена з Телсонівського Банку. Будь ласка, дайте мені знати.

Поснідавши, м-р Лоррі вийшов прогулятися на надбережжі моря. Маленьке, вузьке й криве місто Дувр лежало вбік од надбережжя й уткнулося головою в крейдяні скелі, як морський струсь. Надбережжя являло пустелю з дико нагромадженим скрізь камінням, і море тут робило, що хотіло, а хотіло воно руїни. Воно з гуркотом налітало на місто, воно з гуркотом налітало на скелі й шалено кидалося на берег.

Почало смеркати, і м-р Лоррі знову сидів перед каміном у залі, доживаючи обіду. Враз він почув гуркіт коліс, що в'їжджали вузькою вулицею, а потім і в дворі.

— Це мадемуазель, — сказав він.

За декілька хвилин прийшов служник оповістити, що міс Манетт приїхала з Лондона і буде дуже рада бачити джентлмена з Телсонівського Банку

— Так швидко?

Міс Манетт дорогою трохи підживилася і тепер нічого не хоче, вона дуже бажає негайно бачити джентлмена з Телсонівського Банку, якщо буде його ласка, і буде для нього зручно.

Отже, джентлменові з Телсонівського Банку не лишалося нічого іншого, як вихилити свою шклянку вина з виглядом безпомічної одчайдушності, поправити свою маленьку перуку коло ушей і піти за льокаєм до кімнати міс Манетт. То була велика темна кімната, оббита на траурний манір чорною волосяною матерією й заставлена масивними чорними столами. Темнота в кімнаті була така непрониклива, що м-р Лоррі, обережно ступаючи по стоптаному турецькому килиму, гадав, що міс Манетт у даний момент знаходиться десь у сусідній кімнаті, і тільки проминувши дві високі свічки, він побачив між столом і каміном молоду леді років сімнадцяти в подорожньому костюмі і ще з солом'яним капелюхом у руках. Йому впала в очі невелика на зріст, тоненька, гарненька фігурка, з розкішним золотистим волоссям, з парюю блакитних очей, що запитливо дивилися на нього, і лицем, що мало особливу здатність (слід пам'ятати, яка вона була молода й тиха), швидко змінювати вираз збентеження, здивовання, тривоги і просто глибокої уваги, а то всі чотири вирази з'являлися й одночасно; його очі спинилися на цих рисах, і в ньому відразу промайнув з минулого живий образ дитини, яку він держав на своїх руках під час переїзду через той самий канал, коли було так холодно, коли зверху падав град, а під ними бушувало море. Цей образ промайнув, як дихання на поверхні дзеркала, що стояло за нею. М-р Лоррі церемонно вклонився міс Манетт.

— Будь ласка, сідайте, сер! — сказала вона дзвінким і приємним молодим голосом, з маленьким, дуже маленьким чужоземним акцентом.

— Цілую вашу ручку, — сказав м-р Лоррі, додержуючися звичаїв старих часів і, знов церемонно вклонившись, сів.

— Вчора, сер, я дістала з Банку листа, в якому мене повідомляють, що є якась нова звістка... чи відкриття...

— Слова, міс, не мають значення; тут можна вжити один як і другий вираз.

— ... в справі невеличкого маєтку мого нещасного батька, якого я ніколи не бачила... він так давно помер...

М-р Лоррі засовався на своєму кріслі і збентежено скинув оком на процесію чорних купідонів, що оздоблювали рямці дзеркала. Наче в їхніх недоладних кошиках можна було йому знайти якусь допомогу.

— ... і що мені припадає їхати до Парижу, там порозумітися з джентлменом з Телсонівського Банку, який був такий ласкавий, що погодився ради цього їхати до Парижу...

— Це — я.

— Я так і думала, сер.

Вона зробила йому реверанс (за тих часів молоді леді робили реверанси) з милим бажанням показати йому, що вона почуває, оскільки він старший за неї й розумніший. Він знову вклонився їй.

— Я відповіла Банку, сер, що коли ті, котрі знають справу і ласкаво бажують допомогти мені своїми порадами, вважають за потрібне, щоб я їхала до Франції, то я, будучи сиротою й не маючи друга, що поїхав би зо мною, вважала би за велику честь, коли б мені дозволено було зробити подорож під захистом шановного джентлмена. Джентлмен в той час уже залишив Лондон, та, мені здається, за ним послали кур'єра просити, щоб він був ласкавий заждати мене тут.

— Я такий щасливий, — сказав м-р Лоррі, — що на мене покладено це доручення. Я буду ще щасливіший, коли виконаю його.

— Сер, я щиро вдячна вам. Якнайщиріше дякую вам. Мені сказали в Банку, що джентлмен розкаже мені всі подробиці справи, і що я повинна бути наготові почути щось дуже несподіване. Я підготувалася як могла, а тепер, натурально, почувую сильний і живий інтерес знати, в чім справа.

— Натурально, — сказав м-р Лоррі. — Так... я...

Після павзи, насунувши свою перуку до ушей, він додав:

— Дуже тяжко буває починати.

Він не починав і, коли вагався, стрінувся з її очима. Молоде чоло набуло того особливого виразу — він був чарівний і характерний, крім того, що особливий — і вона підняла руку, ніби цим мимовільним рухом хотіла відігнати або затримати якусь тінь.

— Чи ви цілком чужий мені, сер?

— Чи цілком? — М-р Лоррі розкрив руки, простяг їх уперед долонями наверх і переконуюче усміхнувся.

Між бровами і над маленьким жіночим носиком, котрого лінії були так делікатно й тонко окреслені, як тільки можливо, з'явилася глибока складка, і вона задумливо сіла в крісло, коло якого до цього часу стояла. Він мовчки стежив за нею, як вона замислилася, і в момент, коли вона знову підвела очі, сказав далі:

— В країні, яка всиновила вас, я гадаю, що краще буде мені називати вас, як молоду англійську леді, — міс Манетт?

— Будь ласка, сер.

— Міс Манетт, я ділова людина... Я маю виконати ділове доручення. Слухаючи мене, ви не вважаєте мене за щось більше, ніж за говорючу машину, — та й справді, я не набагато більший за те. З вашого дозволу, я хочу оповісти вам історію одного з наших клієнтів.

— Історію?

Він, здається, навмисне не зрозумів слова, що вона його повторила, і хутко додав:

— Так, клієнта. В банківських операціях ми звемо клієнтами всіх, що мають з нами справи. Він був французький джентлмен, учений джентлмен, людина з великим знанням... доктор.

— Чи не з Бове?

— Ну, так, з Бове. Як і месьє Манетт, ваш батько, той джентлмен був із Бове. Як і месьє Манетт, ваш батько, він був відомий у Парижі. Там я мав честь познайомитися з ним. Взаємовідносини наші були ділові, однак довірні. В той час я був у нашому французькому відділі, і це було... о, вже двадцять років...

— В той час — чи можу я спитати, в який час, сер?

— Я кажу, міс, років двадцять тому. Він одружився... з англійською леді... я був за одного з довірених. Його справи, як і справи багатьох інших французьких джентлменів і французьких фамілій цілком були в руках Телсонів. Отак і я був, та й тепер є, за довіреного або опікуна тих чи інших клієнтів. Все це були, міс, тільки чисто ділові стосунки; тут немає ні дружби, ні особистих інтересів, нічого подібного до почуття. Протягом свого ділового життя я переходив од одного до другого клієнта, та й тепер переходжу; одно слово, в мене немає почувань. Я тільки машина. Іду далі...

— Так це ж, сер, історія мого батька: і я починаю думати... — зацікавлено наморщене чоло виявляло напружену увагу до нього — що коли я залишилася сиротою, бо моя мати пережила мого батька тільки на два роки, це ви привезли мене до Англії. Я майже певна, що то були ви.

М-р Лоррі нерішучо взяв довірливо простягнуту до нього маленьку ручку і досить церемонно доторкнувся до неї губами. Потім він одвів молоду леді назад до її крісла і, спираючися лівою рукою на його спинку, а правою погладжуючи своє підборіддя або поправляючи перуку коло ушей і підсилюючи жестами те, що говорив, стояв, дивлячися вниз в її лице, в той час, як вона дивилась на його лице.

— Міс Манетт, то був я. І ви тепер бачите, оскільки правдиво я оце зараз сказав, що в мене немає будь-яких почувань,

і що всі мої стосунки з ближніми тільки ділові, коли подумаете, що після того я ні одного разу не бачив вас. Ні, — з того часу ви стали вихованкою Телсонівського Дома, а сам я провадив інші справи Телсонівського Дома. Почування! В мене не було часу для них, не було й нагоди. Ціле своє життя, міс, я тільки обертаю безмірне грошове колесо.

Давши такий дивний опис своєї повсякденної звичайної роботи, м-р Лоррі обома руками пригладив свою біляву перуку й прийняв попередню позу.

— До цього, міс (як ви помітили), була історія вашого жалюгідного батька. Тепер почнеться різниця. Коли б ваш батько не вмер тоді, коли він помер... Ви не лякайтесь! Як ви вжахнулися!

Вона й справді тремтіла. Обома руками вона вхопилася за його руки.

— Прошу, — сказав м-р Лоррі ласкавим тоном, знявши з спинки крісла свою ліву руку, і поклавши її на тремтячі пальці, що конвульсійно вчепилися в нього, — будь ласка, заспокійтеся... справа ділова. Так от я кажу...

Її погляд так стурбував його, що він спинився, заплутався і почав знову:

— Так от я кажу: якби месье Манетт не помер, якби він раптово і без найменшого сліду зник, якби його викрали; якби тяжко було дізнатися про те жахливе місце й не було змоги розшукати слідів його; якби він мав такого ворога серед своїх одноплемінців, який міг би використати таку привілею, про яку в той час, що я знаю про нього, і найсміліші люди боялися говорити пошепки, навіть тут, по цей бік каналу, — наприклад, привілею заповнювати виданий чистий блянк і ув'язнювати всякого на довгий час; якби його жінка благала короля, королиху, суд, духівництво, щоб їй сказали щонебудь про нього, і все зовсім даремно... От тоді б історія вашого батька була б історією цього нещасного джентлмена, доктора з Бове.

— Благаю вас, сер, розкажіть мені далі.

— Добре. Я розкажу. Чи ви можете витерпіти?

— Я можу знести все, крім невідомости, в якій ви залишаєте мене в даний момент.

— Ви говорите рішучо, і ви... й насправді відважна. Це добре. (Хоч вигляд його був менш задовільний, ніж його слова). Справа ділова. Вважайте її за чисто ділову... Діло це треба вирішити. Ну, припустімо, що дружина цього доктора, хоч і була жінка з великою мужністю й характером, так тяжко натерпілася з-за цієї справи перш, ніж народилося мале дитя...

— Це дитя була дочка, сер?

— Дочка, є... є... справа ділова... ви не хвилюйтеся. І припустімо, міс, що ця бідна жінка так тяжко натерпілася раніш,

ніж у неї народилася мала дитина, що вона вирішила охоронити бідну дитину хоч від частини тих страждань, що вона сама зазнала, та виховувати її в тій вірі, що її батько помер... Ні, не ставайте навколошки! Заклинаю вас, навіщо ви стаєте передо мною на коліна?

— Скажіть правду. Любий, добрий, жалісливий, спочутливий сер, скажіть мені правду.

— Е... справа ділова. Ви зовсім збиваєте мене з пантелику, а як же можна вести ділову розмову, коли я збентежений? Треба мати ясну голову. Якби ви були такі ласкаві сказати мені, скільки буде дев'ять разів по дев'ять пенсів, або скільки шилінгів у двадцяти ґінеях, це б мене підбадьорило. Я був би значно спокійніший і щодо вашого стану.

Не відповідаючи прямо на цей заклик, вона сиділа так тихо; він легесенько підвів її; руки її не переставали обнімати його руки, проте, остільки спокійніше, що спокій передався і м-рові Джервісу Лоррі.

— Це добре, це добре! Будьте бадьорі. Діло! Ви маєте перед собою діло, корисне діло. Міс Манетт, мати ваша так і зробила з вами. І коли вона померла, — я думаю, з горя, — до кінця не припиняючи даремно розшукувати вашого батька, вона залишила вас двох років рости, розцвітати прекрасною й щасливою, незасмученою невідомістю про те, чи ваш батько скоро виснажив своє серце у в'язниці, чи він нудився там ще багато болісних років.

Сказавши ці слова, він з дивною жалісливістю подивився на її пишне золотисте волосся, наче він уявляв собі, що і його могла вже торкнутися сивина.

— Ви знаєте, що у ваших батьків не було великого майна, і що все, що вони мали, закріплено за вашою матір'ю й за вами. З цього боку немає будь-якого нового відкриття, щодо грошей, або якої іншої власности; тільки...

Він відчув, що вона міцніше стиснула йому руку, і спинився. Вираз на чолі, що так особливо притяг його увагу, і що було до цього часу непорушне, тепер виявив ще глибший жах і тугу.

— Тільки його... його знайшли. Він живий. Він дуже змінився, і це цілком правдоподібно, може руїна, і це можливо, хоч будемо сподіватися на краще. А все таки ще живий. Ваш батько знайшов пристановище в одного старого служника в Парижі, і ми їдемо туди: я, щоб ствердити особу, якщо буде можливо; а ви — щоб повернути його до життя, любити, виконати свій обов'язок, покоїти, створити йому затишність.

Дрож пробігла по її тілу, а від неї й по його. Вона промовила тихим, роздільним, побожним голосом, наче говорила у сні:

— Я побачу його привид! Це буде його привид, а не він!

Містер Лоррі погладив її руки, що тримали його руку.

— Так, так, так. Тепер глядіть, тепер глядіть. Ви знаєте тепер найкраще й найгірше. Ви вже на шляху до бідної гнаної людини й, щасливо переїхавши морем, а потім щасливо переїхавши суходолом, ви будете поруч з любою істотою.

Вона промовила тим самим тоном, що спадав до шепоту:

— Я була вільна, я була щаслива, однак його дух ніколи не завітав до мене.

— Ще одна тільки річ, — сказав м-р Лоррі з особливим притиском, щоб опанувати її увагу: — його знайшли під іншим ім'ям, — його власне ім'я давно забули, або навмисне притаїли. Було б гірше, ніж марно, розслідувати, хто; гірше, ніж марно, дошукуватися, чи його забули протягом стількох років, чи навмисне тримали у в'язниці. Було б гірше, ніж марно, тепер робити які розслідування, бо це було б небезпечно. Краще не згадувати про цю справу, ніде й ніяким способом, і вивезти його принаймні на деякий час із Франції. Навіть я, не зважаючи на те, що я англієць і до того ж служу в Телсонівському Банку, такому важливому для французького кредиту, уникаю будь-яких питань на цю справу. Я не везу з собою ні єдиного писаного клаптика, що прямо стосувався б до неї. Це абсолютно секретне доручення. Мої повноваження, записки й рекомендаційні листи містяться тільки в одному рядку: „Повернутий до життя“, що його можна розуміти, як хто хоче. Та що ж це таке? Вона не чує жадного слова! Міс Манетт!

Тихо й мовчки, навіть не відхилившись на спинку свого крісла, вона сиділа під його рукою, цілком нечутлива, з розкритими очима, втупивши їх на нього, наче завмерла з останнім виразом, що був ніби висічений або випалений на її обличчі. Вона так міцно трималася за його руку, що він боявся відчепити її пальці, щоб не заподіяти їй болю; тому, не зрушуючи з місця, він почав голосно кликати на допомогу.

Поперед усіх прибігла дика на вигляд жінка; не зважаючи на те, що був дуже схвильований, м-р Лоррі помітив, що обличчя в неї було все червоне, волосся теж червоне; одягнена вона була в туго обтягнуту сукню, а на голові був якийсь дивний капелюх, подібний до дерев'яної гренадирської манірки, і доброї манірки, або на великий стилтонський сир. Вона прибігла в кімнату на чолі декількох служників і відразу звільнила його від бідної дівчини, штовхнувши його в груди з такою силою, що він одлетів назад до стіни.

— Не може бути сумніву, що це чоловік, — вирішив відразу м-р Лоррі, коли він несподівано так ударився об стіну, що йому аж дух забило.

— Ну, що ж ви всі дивитесь? — закричала ця фігура, звертаючися до готельних служників. — Чому не йдете й не несете, що треба, замість стояти тут, витріщивши очі на мене? Чого ви на мене дивитесь? Чому не йдете за тим, що потрібне? Будете ви всі в мене знати! Принесіть нюхального спірту, холодної води й оцту!

Всі відразу розбіглися по ці підсилюючі засоби, а вона обережно поклала хору на софу й стала доглядати за нею з великим умінням і ніжністю; вона називала її „моя люба“ і „моя пташка“ і з великою гордістю й старанно розправляла на її плечах золотисте волосся.

— А ви там у рудуватому, — сказала вона, з великим обуренням повернувшись до м-ра Лоррі, — не могли сказати їй того, що мали сказати, не налякавши її до смерті? Погляньте лишень на неї, на її прекрасне біде лице та її холодні руки. І ви називаєте це бути банкіром?

Таке питання надзвичайно спантеличило м-ра Лоррі, і він не знав, як відповісти, він тільки дивився на відстані спочутливо й покірливо, як ця здоровенна жінка, розігнавши всіх готельних прислужників своєю таємною погрозою: „будете ви всі в мене знати“, поступово, низкою засобів, одволала дівчину й ласкаво умовляла її покласти свою стомлену голівку на її плече.

— Сподіваюсь, що їй тепер краще, — сказав м-р Лоррі.

— Коли й краще, то не з вашої ласки, рудуватий костюме? Моя люба, моя кохана.

— Сподіваюся, — сказав м-р Лоррі після павзи співчуття й покірливості, — що ви поїдете з міс Манетт до Франції?

— Ото, прекрасна річ, — відповіла сувора жінка. — Якби мені призначено було плисти солоною водою, то невже ж ви думаєте, що Провидіння закинуло б мою долю на острів.

На це друге питання було так важко відповісти, що м-р Лоррі вийшов, щоб обміркувати його.

Розділ V.

ВИНАРНЯ.

Саме перед винарнею на вулиці впала й розбилася велика бочка з вином, коли її вивантажували з воза.

Народ, що був поблизу, кидав свою роботу або своє безділля й збігався до того місця пити вино. Велике й необтесане каміння бруку стирчало в усіх напрямках і ніби призначене було до того, щоб калічити всяке живе створіння, яке наближалось до нього; воно загатило виновий потік і розділило на невеличкі калюжі; навколо кожної збиралися свої гуртки, більші чи менші, відповідно до розмірів калюжі. Дехто з чоловіків

ставали на коліна й пили жменями, або спитувалися допомогти пити жінкам, що нахилялися через їхні плечі, поки воно не витікало все між пальцями, інші, чоловіки й жінки, черпали з калюж глиняними черепками з розбитого посуду, або навіть, зірвавши платок з жіночої голови, намочували у вино й видавлювали в рот дітям. Дехто робив невеличкі загати з грязі, щоб затримати вино; ще інші заходилися коло насичених вином та закрашених виновими дріжджами дошок з бочонка і лизали їх або навіть жували наймокріші куски їх з жадністю. Тут не було ринв, щоб вино могло стекти, тому не тільки вибрали все вино, а разом з ним вибрали і весь бруд, наче по вулиці пройшов метільник, якби тільки ознайомлений в місцевих звичаях повірив у таке чудесне явище.

Пронизливий сміх і веселі голоси чоловіків, жінок і дітей лунали на вулиці, поки тяглася ця винова забавка. Вона була трохи дика, проте й дуже весела. В ній виявилось якесь особливе товариське почуття, помітний нахил кожного приєднатися до когось іншого, а щасливіші чи пустовливіші жартівливо обіймалися, пили за здоров'я, стискали руки й навіть, взявшись за руки, танцювали кружком. Коли вино випили, і місця, де його пливло найбільше, вискреблено було мережками від пальців, то веселість припинилася так само раптово, як і почалася.

Вино було червоне й закрасило ґрунт вузької вулиці в передмісті Сент-Антуан¹ в Парижі, де розбилася бочка з вином. Закрасило воно багато рук, багато лиць, багато босих ніг, багато дерев'яних черевиків. У тих, що зажерливо гризли клепки з винової бочки, коло рота було замазано, як у тигрів; а якийсь високий на зріст жартівник, намочивши палець в гущі вина, написав на стіні — Кров.

Надходив час, коли й таке вино мало залити бруки — і своїми плямами почервонити багатьох.

І от на передмістя святого Антона, що його на хвилину осяяв був соняшний промінь, знову спустилася хмара, яка ментально прогнала промінь з його святого лиця, і темрява стала ще важчою. Холод, бруд, хвороба, нещасття, убогство, наче лорди служили його особі... все аристократи великої сили, особливо убогство. Зразки людей, що їх страшно молоди й перемелювали на млині, тільки звичайно не на казковому млині, що робив старих людей молодими, тряслися з холоду в кожному кутку, виходили з кожних воріт і входили, визирали з кожного вікна, стирчали напоказ з-під кожного лахміття, що його розвівав вітер. Той млин, що працював над ними, був млин, який перемелював молодих людей на старих, дітям давав стар-

---

¹ Робітничий квартал у Парижі, центр революційних заколотів наприкінці XVIII та в XIX столітті.

куваті обличчя й статечні голоси; і на них, і на лицях дорослих, і в кожній лінії зморщок була єдина печатка — голод. Він панував над усім. Голод визирав з високих домів, в нужденному лахмітті, що розвішане було на жердках та на вірьовках; голод залатаний був соломою, ганчірками, деревом і папером; слово: голод — повторювала кожна тріска дров, що її рубав чоловік, голод дивився з нетоплених печей і підносився з брудної вулиці, де між сміттям не залишалося будь-яких недоїдків; голод був написаний на полицях пекарень на кожному буханчику кепського хліба, в ковбасні на ковбасах з дохлих собак. Передмістя в усьому було пристосоване до нього: вулиця вузька, покручена, брудна, вонюча, з іншими вузькими, покрученими вулицями, що виходили з неї; все населення було в дрантях і нічних ковпаках і воняло все дрантям і нічними ковпаками; все мало вигляд, наче щось замишляло і віщувало лихо. Однак, у загнаному вигляді людей помітна була звіряча думка про можливість огризатися. Хоч які вони були замучені й пригноблені, серед них не бракувало вогневих очей, не бракувало й таких, що їм бліді губи були стулені, чоло наморщене на взір вішальних вірьовок, відносно яких вони ще розмірковували, чи їх самих повісять, чи вони почнуть вішати кого іншого. До того ж і ножі й сокири були гострі, ковальські молоти важкі, а рушниці грізні.

Винарня стояла на розі й на зовнішній вигляд і в середині була трохи кращою, ніж багато інших. Хазяїн винарні стояв коло дверей на вулиці, одягнений в жовту камізельку й зелені штани; він дивився на боротьбу з-за розлитого вина.

— Не моє діло, — сказав він, знизуючи плечима. — Вино розлили візники, що привезли бочку з базару. Нехай же привезуть другу.

Тут йому впав у очі високий жартівник, що писав вином на стіні, і він крикнув йому через дорогу.

— Скажи, будь ласка, Гаспаре, що то ти робиш?

Жартівник з незмірною важністю, як це часто буває в таких людей, показав на свій жарт.

— Що ти? Чи не хочеш ти попасти до божевільні? — сказав хазяїн винарні, перейшовши через дорогу, і, захопивши повну жменю грязі, він замазав написане задля жарту слово.

— Нащо ти пишеш на людних вулицях? Хіба немає — скажи мені — іншого місця, щоб писати такі слова?

Хазяїн винарні мав шию, як у бика, і войовничий вигляд; йому було років з тридцять, він, можна гадати, був палкого темпераменту, бо, хоч день був і холодний, він не одяг сертука, а тільки накинув його наопашки. Рукава в нього були засукані, і темні руки були голі по самі лікті; на голові теж не було нічого, крім власного, низько обстриженого кучерявого, чорного волосся. Він взагалі був чорнявий, з гарними очима, широко

розставленими одно від одного. В цілому він мав вигляд добродушний, проте незломний: очевидно, він був людина рішуча, людина, що знає, чого хоче; з ним небажано було б стрінутися на вузькому переході з безоднею по обидва боки, бо він нікому не зверне.

Мадам Дефарж, його дружина, сиділа у винарні за прилавком, коли він увійшов. Мадам Дефарж була здорова жінка приблизно його років, з зіркими очима, що нечасто спинялися на чому; на великих руках у неї було багато пернів; вигляд у неї був рішучий, обличчя суворе, незвичайний спокій у манірах. Щодо загального враження, то про мадам Дефарж можна було наперед сказати, що вона нечасто помиляється не на свою користь в тих підрахунках, що вона ними відала. Мадам Дефарж була чутлива до холоду й закутана була в хутро; на голові в неї був строкатий платок, декілька разів обмотаний, проте так, що не закривав великих сережок. Її плетіння лежало перед нею, а вона довбала собі в зубах довбачкою, підпираючи правий лікоть лівою рукою. Мадам Дефарж не сказала нічого, коли увійшов її чоловік, а тільки злегенька кашлянула, а до того ще підвела різко окреслені чорні брови на одну лінію, — це повинно було показати її чоловікові, що треба добре оглянути винарню та всіх відвідувачів, чи немає в ній нових людей, які прийшли за той час, коли він був на вулиці.

Хазяїн винарні позирнув навколо і спинив очі на літньому джентлмені та молодій леді, що сиділи в кутку. Проходячи за прилавок, Дефарж помітив, як літній джентлмен очима показав на нього леді, ніби кажучи: „Це той чоловік, що нам треба“.

— Якого біса вам тут треба, — сказав про себе месьє Дефарж. — Я не знаю вас.

Однак він удавав, що не помічає двох незнайомих людей, і почав розмову з трьома відвідувачами, що пили вино коло прилавка.

— Ну, як справи, Жак? — сказав один із трьох до месьє Дефаржа. — Чи все розлите вино випили?

— Геть чисто до краплі, Жак, — відповів месьє Дефарж.

Після такого обміну християнським іменням мадам Дефарж, довбаючи й далі довбачкою в зубах, кашлянула вдруге й підвела брови ще на одну лінію.

— Нечасто трапляється, — сказав другий із трьох, звертаючись до месьє Дефаржа, — цьому нещасному товарові покуштувати вина, або чого іншого, крім чорного хліба та смерти. Хіба не так, Жак?

— Авжеж, Жак, — відповів месьє Дефарж.

Підчас цього другого обміну християнським іменням мадам Дефарж, і далі цілком спокійно орудуючи своєю довбачкою, знов кашлянула і підвела брови ще вище.

Останній з трьох поставив на прилавок порожню шклянку, поцмокав губами і собі сказав:

— А! Тим гірше! Гіркий присмак завжди в роті цих бідних тварин, і тяжким життям вони живуть, Жак. Правду я кажу, Жак?

— Так, правду, Жак, — була відповідь месьє Дефаржа.

Як тільки втретє вони обмінялися християнським іменням, мадам Дефарж кинула довбачку і з піднесеними бровами злегка засовалася на своєму стільці.

— Ага! Справді! — промимрив про себе її чоловік. — Джентлмени — моя дружина!

Три відвідувачі зняли капелюхи і вклонилися мадам Дефарж. Вона відповідала на їх привітання, кивнувши головою, і швидко зиркнула на них. Потім ніби ненароком обняла очима всю крамницю, взяла з великим позірним спокоєм своє плетіння й поглибилася в роботу.

— Джентлмени, — сказав її чоловік, що не зводив з неї своїх блискучих очей, — будьте здорові. Кімната, що устаткована як на нежонатого, яку ви бажали бачити і про яку ви питали перед тим, як я вийшов, на п'ятому поверсі. Двері на сходи з двору, ліворуч, — показав він рукою, — коло мого вікна. А втім, я пригадую собі тепер, один із вас уже був там і може показати вам дорогу. Будьте здорові, джентлмени.

Вони заплатили за вино й вийшли з винарні. Месьє Дефарж пильно дивився на жінку, зайняту роботою, коли це літній джентлмен вийшов із свого кутка і попросив його на слово.

— Дуже радо, сер, — сказав месьє Дефарж і спокійно відійшов з ним до дверей.

Розмова була дуже коротка, проте й дуже рішуча. Майже з першого слова месьє Дефарж стурбувався й став глибоко уважливим. Не минуло й хвилини, як він кивнув головою й вийшов. Джентлмен подав знак молодій леді, і вони так само вийшли. Мадам Дефарж і далі спритно плела, спустивши очі, і нічого не бачила.

М-р Джервіс Лоррі і міс Манетт, вийшовши з винарні, прилучилися до месьє Дефаржа коло тих самих дверей, на які зараз перед цим він показав своїм іншим товаришам. Ці двері виходили на смердючий брудний невеличкий двір і правили за спільний вхід до великої купи будинків, в яких мешкало величезне населення. На темному, вибукуваному цеглою вході до темних, вибукуваних цеглою сходів, месьє Дефарж вклонився на одно коліно перед дитиною свого давнього хазяїна і приклав її руку до своїх губів. Це був шляхетний вчинок, хоч і виконано було його не зовсім шляхетно. Проте за декілька секунд з ним стала надто помітна зміна: ні добродушности на його лиці, ні одвертости в його вигляді не залишилося, — він зробився потайною, злісною, небезпечною людиною,

— Дуже високо і трохи тяжко. Краще починати потихеньку, — так сказав месьє Дефарж суворим голосом до м-ра Лоррі, коли вони почали підніматися по сходах.

— Він сам? — шепнув останній.

— Сам! Нехай його бог рятує! Хто ж би був з ним? — сказав другий таким самим тихим голосом.

— Так він завжди сам?

— Так.

— З власного бажання?

— З власної потреби. Яким він був тоді, коли я вперше побачив його після того, як мене знайшли і спитали, чи згоден я взяти його і на мою власну відповідальність зберігати тайну, — яким він був тоді, такий і тепер.

— Він дуже змінився?

— Змінився.

Хазяїн винарні враз спинився, вдарив кулаком по стіні і пробубонів страшенне прокляття, на яке тяжко було відповісти навіть на половину таким виразним. Що вище вони підіймалися по сходах, то тяжче ставало на душі в м-ра Лоррі.

Кінець-кінцем вони досягли верха сходів і спинилися. Далі однак треба було пройти ще вужчі й крутіші східці, щоб увійти на горище. Хазяїн винарні весь час ішов трохи спереду і весь час саме з того боку, де був м-р Лоррі, — наче боявся, щоб молода леді не спитала його про що; він спинився, старанно обшукав кишені свого сертука, що був накинута на плечі, і витяг ключа.

— Виходить, що двері замкнені, мій друже? — сказав здивований м-р Лоррі.

— Авжеж, — суворо відповів месьє Дефарж.

— Ви вважаєте за потрібне тримати нещасного джентлмена остільки ізольованим?

— Вважаю за потрібне замикати двері на ключ, — месьє Дефарж прошепотів йому на саме вухо і страшно насупився.

— Чому?

— Чому! Тому що він так довго жив під замком, що міг би злякатися, збожеволіти... битися об стіни... вмерти... не знаю, ще якого лиха наробити... коли б залишити двері відчинені.

— Невже? — викрикнув м-р Лоррі.

— Невже! — гірко повторив Дефарж. — Так. За яких прекрасних порядків ми живемо, коли це можливо, коли можливо ще багато й іншого чого, та не тільки можливо, а й діється, діється, розумієте ви... тут, під цим небом, кожного дня. Многі літа дияволіві. Ходімо далі.

Цю розмову вели так тихо, пошепки, що молода леді не чула ні єдиного слова. Однак вона так тремтіла й так сильно хвилювалася, лице її виявляло таку глибоку тривогу і, над усе,

такий переляк і жах, що м-р Лоррі вважав за потрібне сказати їй декілька слів, щоб заспокоїти.

— Будьте мужні, любя міс! Мужні! Діло! Найгіршому зараз край, от тільки перейти за двері, і всякому лихові край. Потім почнетесь все добре, що ви несете йому, всякий спокій, щастя. Наш добрий друг допоможе вам з цього боку. Отак, любий Дефарже. Ну, йдімо. Діло, діло!

Вони підіймалися потихеньку й обережно. Сходи були короткі, і вони швидко опинилися на останньому ступені. Поворот був крутий і вони враз побачили перед собою трьох людей; вони стояли коло дверей, нахилившись головами до купи і напружено дивилися в кімнату, до якої належали двері, через щілини й дірки в стіні. Почувши, що йдуть, всі троє повернулися й випросталися, — це були ті самі троє людей з одним іменням, що пили у винарні.

— Я забув про них через вашу несподівану візиту, — пояснив месьє Дефарж. — Ну, йдіть звідділя, друзі, — у нас тут свої справи.

Троє вислизнули й мовчки пішли вниз.

На цілому поверсі були тільки одні двері, і хазяїн винарні попрямував до них, коли вони залишилися самі. М-р Лоррі спитав його пошепки, трохи роздратовано:

— Виходить, ви покажете месьє Манетта?

— Я показую його так, як ви бачили, деяким тільки, вибраним.

— Чи це ж добре?

— Я гадаю, що добре.

— Хто ж ці вибрані? Як ви вибираєте?

— Я вибираю справжніх людей, що мають те саме ім'я, як і я — моє ім'я Жак, — і таких, кому бачити корисно. Ну, годі! Ви англієць; це зовсім інша справа. Постійте, будь ласка, одну хвилину. Він попросив їх жестом залишитися позаду, нахилився й заглянув через щілину в стіні. Потім знов підвів голову, дватри рази стукнув у двері... очевидно, тільки для того, щоб учинити шум. З таким самим наміром він три-чотири рази шкрябнув ключем по дверях навхрест перш, ніж незграбно всунути його в замок, і повернув його навмисне якнайрізче.

Двері помалу відчинилися в середину, він заглянув до кімнати і щось сказав. Тихий голос щось відповів йому. Не більш як по одному слову сказали з того й з того боку.

Дефарж оглянувся через плече і кивнув, щоб вони увійшли. М-р Лоррі міцно обхопив доньку за талію і тримав її, бо почував, що вона от-от упаде.

— Е... е... е... діло, діло, — і сльоза скотилася по його щоці, що зовсім не було діловою ознакою. — Ходімо, ходімо!

— Я боюся, — відповіла вона, тремтячи.

— Чого? Кого?

— Я боюсь його... Мого батька.

М-р Лоррі розгубився: вона була в такому стані, а проводир подавав знаки, щоб вони входили. Тоді він поклав її тремтячу руку собі на шию, підняв її трохи і спішно вніс до кімнати. Він поставив її коло самих дверей і підтримував; вона вхопилася за нього.

Дефарж вийняв ключ, зачинив двері, замкнув їх із середини, знову вийняв ключ і тримав його в своїх руках. Все це він робив методично, яко мога гучніше й шумніше. Наостанку він перейшов через кімнату мірним поступом на той бік, де було вікно. Тут він спинився й повернувся лицем до дверей.

Горище, що призначене було для дров та подібних речей, було темне. Вікно було власне дверима на дах, без шибок, розчинялося на дві половинки, як і всякі двері французької конструкції. Одну половинку було щільно зачинено, щоб захистити від холоду, а другу злегка відхилено. Через цю щілину проходило так мало світла, що тому, хто тільки входив, тяжко було щонебудь побачити. Треба було довго звикати, щоб у такій темноті переводити роботу, яка вимагає точности. Однак таку саме роботу й переводили на горищі. Спиною до дверей і лицем до вікна, де стояв хазяїн винарні й дивився на нього, на низенькому ослінчику сидів чоловік з сивим волоссям, схилившись наперед; він був дуже зайнятий — шив черевики.

Розділ VI.

Ш В Е Ц Ь.

— Добридень! — сказав месьє Дефарж, споглядаючи на сиву голову, що низько схилилася над черевиком.

Вона підвелася на хвилину, і дуже тихий голос, ніби здалека, відповів на привітання:

— Добридень!

— А ви, як я бачу, все ще без утоми працюєте?

Довго помовчавши, голова знов підвелася на хвилину, і голос відповів: „так... я працюю“. На цей раз пара блукаючих очей подивилася на бесідника перш, ніж лице знову спустилося.

Тихий голос викликав і жаль і страх. То була тихість не фізичної слабости, хоч ув'язнення та груба їжа безсумнівно мали в цьому свою частку. Його сумна особливість була в тому, що то була слабість самотности й одвички. Це було щось подібне до останнього відгуку давно, давно вимовленого звука.

Минуло декілька хвилин мовчазної праці, і блукаючі очі підвелися знову, без будь-якої участі, або цікавості, а наче тупо й механічно, наче тямали тільки одно, що місце, де стояв єдиний відвідувач, якого вони помітили, ще не порожнє.

— А я хочу, — сказав Дефарж, що не зводив очей з шевця, — пустити сюди трохи більше світла. Вам нічого, коли буде трохи більше?

Швець припинив роботу, подивився неуважним виглядом людини, що прислухається, на підлогу з одного боку його, потім так само на підлогу з другого боку, потім угору на бесідника.

— Що ви кажете?

— Ви можете знести трохи більше світла?

— Мушу зносити, коли ви впустите. (Він зробив щось подібне до слабкого наголосу на слові: мушу).

Відчинена половинка дверей відхилилася трохи більше, — на час її закріплено було в такому стані. Широкий промінь світла впав на горище й осяяв робітника з недокінченим черевиком на колінях. Деякі прості струменти та різні обрізи шкіри лежали коло його ніг і на ослінчику. В нього була сива борода, без ладу підстрижена, не дуже довга, запалі щоки й надзвичайно блискучі очі. Запалість і худорлявість його лиця спричинялися до того, що під ще чорними бровами і сплутаним сивим волоссям його й так великі очі здавалися ще більшими; з природи великі, тепер вони мали такий ненатуральний вигляд. Жовта подерта сорочка була розстебнута на грудях, а з-під неї видко було худе й виснажене тіло. Сам він і стара полотняна куртка, і просторі панчохи, і все те нещасне лахміття через довге позбавлення світла й повітря так валиняло й набуло такої одноманітно-тьмяної пергаменної жовтизни, що тяжко було сказати, де тіло й де одежа.

Він затулив рукою свої очі від світла, і сама рука здавалася прозорою. Так сидів він, втупивши свій байдужий погляд і припинивши свою працю. Він не дивився на людину, що стояла перед ним, не подивившись спершу на один бік коло себе, потім на другий, наче він утратив звичку зв'язувати місце з звуком; він і не говорив, не поблукавши спершу очима таким самим способом, або й зовсім забував говорити.

— Ви маєте ще сьогодні закінчити цю пару черевиків? — спитав Дефарж, подаючи знак м-рові Лоррі підійти ближче.

— Що ви сказали?

— Ви хочете ще сьогодні закінчити цю пару черевиків?

— Не могу сказати, щоб хотів. Гадаю, що так. Не знаю.

Питання нагадало йому про роботу, і він знову взявся до неї.

М-р Лоррі мовчки підійшов ближче, залишивши доньку коло дверей. Він простояв поруч з Дефаржем хвилину чи дві, поки швець подивився на нього. Він не виявив будь-якого здивування, побачивши другу постать, тільки якось нерішучо провів пальцями однієї руки по губах (губи й нігті були з таким самим блідооолов'яним відтінком), потім спустив руку на свою роботу і знову схилився над черевиком. Все це забрало не більше як хвилину.

— У вас, як бачите, гість, — сказав Дефарж.

— Що ви сказали?

— Ось до вас гість.

Швець, як і попереду, подивився вгору, не відриваючи руки від роботи.

— Слухайте, — сказав Дефарж. — От месье, що розуміється на добре зроблених черевиках. Покажіть йому черевики вашої роботи. Візьміть, месье.

М-р Лоррі взяв у руки черевика.

— Скажіть цьому месье, що це за черевик, і як ім'я того, хто його пошив.

Минула довша за звичайну мовчанка, перш ніж швець відповів:

— Я забув, про що ви питали мене. Що ви сказали?

— Я сказав, чи не можете ви описати цьому джентлменові, що це за черевик.

— Це дамський черевик. Черевик для прогулянки молоді дами. Тепер такі в моді. Я ніколи не бачив моди. В мене був такий зразок.

Він подивився на черевика з відтінком якоїсь скороминущої гордості.

— А як же звати шевця? — сказав Дефарж.

Тепер, коли в нього в руках не було роботи, він поклав пальці правої руки в долоню лівої, потім ліву руку в долоню правої, потім погладив рукою підборіддя, і так декілька разів підряд, не спиняючи ні на єдиний момент. Вивести його з неуважності, що він впадав у неї раз-у-раз, коли говорив, значило майже те саме, що привести до пам'яті непритомну людину, або спитуватися затримати дух умираючого, щоб випитати щось.

— Ви питали мене про моє ім'я?

— Еге ж питав.

— Сто п'ять, Північна Башта.

— І все?

— Сто п'ять, Північна Башта.

З якимось придушеним звуком, не то зізданням, не то стогоном, він знову схилився над роботою, поки мовчання не перервали знову.

— Ви ремеслом не швець? — спитав м-р Лоррі, пильно дивлячись на нього.

Він повернув свої блукаючі очі до Дефаржа, наче хотів, щоб він відповів на питання; проте з цього боку йому не було допомоги; він подивився спершу на підлогу, а потім на того, хто питав.

— Чи швець я ремеслом? Ні, я не був шевцем на ремесло. Я... я навчився тут. Я просив, щоб мені дозволили...

Він замовк і протягом декількох хвилин перекладав безперестанно руки. Його очі поволі повернулися до того, від кого

вони спочатку відвернулися були; коли він спинився на ньому, він здригнув і потім знов почав говорити так само, як той, що прокидається, повертається до розмови минулого вечора.

— Я просив, щоб мені дозволили вчитися самому, і я досяг цього з великими труднощами по довгім часі, — з того часу шию черевика.

Він простяг руку за черевиком, що взяли в нього. М-р Лоррі, пильно дивлячися йому в лице, сказав:

— Месьє Манетт, ви зовсім не пам'ятаєте мене?

Черевик упав на підлогу, а сам він став пильно дивитися на того, хто питав його.

— Месьє Манетт, — м-р Лоррі поклав свою руку на плече Дефаржеві, — ви зовсім не пам'ятаєте й цього чоловіка? Погляньте на нього. Погляньте на мене. Хіба ж у вашій пам'яті, месьє Манетт, не постають спомини про старого банкіра, про старі діла, про старого служника, про старі часи?

Полоненик, що стільки років пробув у в'язниці, сидів і виразно дивився по черзі то на м-ра Лоррі, то на Дефаржа, і якісь давно зниклі ознаки напруженої розумової роботи поступово продиралися на його чолі через густий туман, що впав на нього. Вони знов потьмарювались, вони зблідли, вони пропали, однак вони були. І той самий вираз точно так само відбивався на прекрасному молодому лиці тієї, що тихо посувалася вповодж стіни до такого місця, з якого вона могла бачити його; вона стояла тепер і дивилася на нього, спочатку піднісши руки з боязким співчуттям, ніби для того, щоб не допустити його до себе і навіть не бачити його, а потім простягла їх до нього, тремтячи, з пориванням притиснути його помертвіле лице до своїх теплих молодих грудей, і своєю любов'ю повернути його до життя й надії, — вираз його лиця так точно відбивався (тільки далеко різче) на її лиці, що здавалося, наче він як промінь переходив від нього до неї.

На нього знов найшло потьмарення. Він дивився на обох менш і менш уважливо, і його очі в смутному роздумі шукали, на що би спертися, і знову, як і раніш, дивилися навколо себе. Наостанку, довго й глибоко зідхнувши, він узяв черевика й відновив свою працю.

— Ви пізнали його? — спитав Дефарж пошепки.

— Так, — на один момент. Спершу я вважав це за цілком безнадійну справу, а потім безперечно, на єдиний момент, я бачив те лице, що його добре знав. Тихше! Відійдімо трохи назад! Тихше!

Вона просунулася від дверей горища дуже близько до ослінчика, на якому він сидів. Було щось жахливе в тому, що він не усвідомлював присутності особи, яка могла простягти руку й обійняти його в той час, як він зігнувся над своєю роботою.

Ні слова не було сказано, ні звука не було вимовлено. Вона стояла, як дух, поруч з ним, а він схилився над своєю працею.

Аж ось, наостанку, йому треба було перемінити струмент у його руках на ніж, що лежав не з того боку, де вона стояла. Він узяв його і знову похилився над роботою, коли враз його очі помітили подолок її сукні. Він підвів угору очі й побачив її лице. Обидва глядачі кинулися вперед, та вона спинила їх порухом своєї руки. Їй не страшно було, що він ударить її ножем, а вони саме цього й боялися.

Він втупився в неї своїм зляканим поглядом, і по деякім часі губи його почали вимовляти якісь слова, хоч і не чути було ні єдиного слова; потім, у павзах його швидкого й важкого дихання чути було, як він сказав:

— Що це таке?

Сльози полилися по її лицю, вона приклала обидві руки до своїх губів і посилала йому поцілунки, потім склала їх на грудях, ніби бажаючи притиснути до себе його занапащену голову.

— Ви не донька тюремника?

Вона простогнала:

— Ні.

— Хто ж ви?

Не здаючися на звуки свого голосу, вона сіла на ослінчик поруч із ним. Він швидко відсунувся, однак вона поклала свою руку на його руку. Чудне тремтіння захопило його, як тільки вона зробила це, і очевидячки пройшло по всьому організму; він тихо поклав свій ніж і сидів, не спускаючи з неї очей.

Її золотисте волосся довгими пуклями падало їй на шию. Посуваючи помалу свою руку, він узяв його й почав пильно розглядати. Серед цього він знову був розгубився й, тяжко зідхнувши, взявся до роботи над черевиком.

Проте ненадовго. Спустивши його руку, вона поклала свою руку на його плече. Двічі чи тричі він з якимсь сумнівом подивився на неї, ніби щоб упевнитись, що вона й насправді була там, потім поклав набік роботу, простяг руку до своєї шиї і зняв почорнілий шнурок з причепленим до нього клаптиком ганчірки. Він старанно розгорнув її на колінях, — в ній було не більш як один або два золотисті волоски, що він колись давно-давно обмотав навколо свого пальця.

Він знов узяв її волосся в свою руку й пильно дивився на нього.

— Те ж саме. Як це могло бути? Коли це було? Як це було?

В міру, як зосереджений вираз повертався на його чоло, здавалося, він усвідомлював, що той самий вираз був і на її чолі. Він повернув її до світу й дивився на неї.

— Вона поклала свою голову на моє плече тієї ночі, коли мене викликали... вона боялася, що я йду, хоча я й не боявся... і коли привели мене до Північної Башти, вони знайшли оце на моєму рукаві. „Ви залишите мені його? Воно ж не допоможе мені втекти тілом, хоч допоможе тікати духом“. Оце ті слова, що я сказав. Я дуже добре пам'ятаю їх.

Цю промову він декілька разів безгучно сказав про себе, перш ніж висловити голосно. Проте, коли він знайшов слова для неї, він вимовив їх складно, хоч і повільно.

— Як це було? Це були ви?

Обидва глядачі ще раз кинулися, коли він страшно швидко повернувся до неї. Однак вона сиділа в його руках зовсім спокійно і тільки сказала тихим голосом:

— Благаю вас, добрі джентлмени, не підходьте до нас, не говоріть, не рухайтесь!

— Слухайте! — крикнув він. — Чий це був голос?

Він випустив її з рук, і захопився за своє біле волосся й почав шалено рвати його. Однак цей запал погас у ньому, як і все інше, крім черевичного ремества; він знову згорнув свій маленький пакуночок і силкувався сховати його на своїх грудях; проте він і далі дивився на неї й сумно хитав головою.

— Ні, ні, ні, ви ще дуже молоді, надто квітучі. Не може цього бути. Дивіться, що сталося з в'язнем. Це не ті руки, що вона їх знала; це не те лице, що було таке відоме їй; це не той голос, що вона звикла чути його. Ні, ні. Вона була... і він був... до тих тяжких років Північної Башти... цілі віки тому. Як вас звати, мій любий янголе?

Відповідаючи на його зм'якшений тон і поведження, донька впала на коліна перед ним і благаючи простягла свої руки до його грудей:

— О, сер, іншим разом ви узнаете і моє ім'я, і хто була моя мати, і хто мій батько, і як я ніколи не знала про їх тяжку історію. Та тепер я не можу сказати вам цього, я не можу сказати вам тут. Ог тут зараз я можу сказати вам тільки, що прошу вас — доторкніться до мене і благословіть мене. Цілуйте мене, цілуйте мене! О мій любий, мій любий!

Його холодне сиве волосся змішалось з її золотистим волоссям, що оگریло й освітило його, наче промінь Свободи осяяв його.

— Коли ви чуєте в моєму голосі — я не певна, що це так, однак сподіваюся, що так — коли ви чуєте в моєму голосі щось подібне до того голоса, що колись був солодкою музикою для вашого слуху, то плачте за ним, плачте за ним! Коли, торкаючись мого волосся, ви торкаєтеся до чогось, що викликає спомин про кохану голову, що покоїлася на ваших грудях, коли ви були молоді й вільні, то плачте за нею, плачте за нею. І коли

я натякну вам про дім, куди ми поїдемо, де я буду вірною вам, виконуючи свій обов'язок і свою службу, коли я викличу спогляди про дім, що давно спустів, поки нудьгувало ваше бідне серце, то плачте за ним, плачте за ним!

Вона ще міцніше обвила його шию й колихала його на своїх грудях, як дитину.

— Коли я скажу вам, мій любий, що ваші страждання скінчилися, і що я прийшла взяти вас звідціль, і що ми поїдемо до Англії, де будемо жити в мирі і в спокої, і коли я викличу в вас думку про те, що ваше корисне життя марно загинуло, і що наша рідна Франція заподіяла вам стільки лиха, то плачте над цим, плачте над цим! І коли я вам скажу своє ім'я, і про свого батька, що живий, і про свою матір, що померла, і ви узнаете, що мушу стати навколюшки перед моїм шановним батьком і благати, щоб він простив мене за те, що я для нього не старалася цілими днями й не плакала цілими ночами, бо любов моєї бідної матері затаїла від мене його муки, то плачте над цим, плачте над цим! Плачте над нею, так само плачте й наді мною! Добрі джентлмени, дякуйте богові! Я почуваю його священні сльози на моєму лиці і його ридання навпроти мого серця.

Він упав в її обійми, і його лице припало до її грудей. Видовище було таке зворушливе, однак, і таке жахливе тією страшною неправдою та стражданнями, які попереджали це, що обидва глядачі закрили собі лиця руками.

Коли на горищі все затихло, і його дихання і тремтяче тіло заспокоїлось, як це повинно бути після бурі — емблема для людськості того спокою й мовчання, в яких повинна кінець-кінцем утихнути та буря, що її звано життям, — вони наблизилися, щоб підняти батька й доньку з підлоги. Він потроху зсунувся вниз і лежав у нестямі, виснажений. Вона припала до нього так, щоб його голова могла лежати на її руці, а волосся її спустилося над ним і захищало його від світла.

— Коли б можна було, — сказала вона, простягаючи руку до м-ра Лоррі, що нахилився над ним і безперестанно шмаркав носом, — не турбуючи його, все влаштувати так, щоб нам одразу залишити Париж і вивезти його прямо з цих дверей...

— Однак, обміркуймо. Чи готовий він до такої подорожі? — спитав м-р Лоррі.

— Більше готовий для цього, я гадаю, ніж залишатися в цьому місті, такому страшному для нього.

— Це правда, — сказав Дефарж, який стояв навколюшки, дивився й слухав. — Навіть більше: всі резони за те, що месє Манеттові краще виїхати із Франції. Дозвольте, я найму карету й поштових коней?

— Це — діло, — сказав м-р Лоррі, повертаючись цим коротеньким зауваженням до своєї методичної маніри, — а коли треба робити діло, то краще я зроблю його.

— То будьте такі ласкаві, — настійно попросила міс Маннетт, — залишити нас тут. Ви бачите, який він став спокійний, і тепер вам нема чого боятися, що я тут лишуся з ним сама. І чого ж тут боятися? Замкніть тільки, коли хочете, двері, щоб нам ніхто не перешкодив. Я не маю сумніву, що, повернувшись, ви знайдете його таким спокійним, яким залишаєте його. У всякім разі, я буду пильнувати його, доки ви не повернетесь, а тоді ми негайно вивеземо його.

І м-р Лоррі, і Дефарж нерадо пристали на це, — вони вважали за краще, щоб одному з них залишитися. Проте, їм треба було подбати не тільки про карету й коней, а й про дорожні папери; часу залишалось небагато, бо день наближався до кінця; тому зрештою вони швиденько поділили справи, що їм треба було зробити, і мерщій пішли. Коли почало примеркати, донька положила голову на тверду підлогу поруч з батьком і стежила за ним. Темрява щодалі збільшувалася, а вони обоє лежали спокійно, поки крізь щілину в стіні не заблищав світ.

М-р Лоррі і месье Дефарж підготували все на дорогу і принесли з собою, крім дорожніх плащів і шалів, хліба і м'яса, вина й гарячої кави. Месье Дефарж поклав усю провізію й поставив лямпу, що приніс, на шевського ослінчика (бо на горищі не було нічого іншого, крім солом'яного ліжка), потім з м-ром Лоррі підвели невірника й помогли йому стати на ноги.

Ні один людський розум не міг би прочитати на переляканому блідому й здивованому його лиці таємних думок його. Чи знав він, що з ним діялося, чи пам'ятав він те, що йому говорили, чи зрозумів він, що він вільний, — це питання, яких не міг би розв'язати ніякий мудрець. Вони спитувалися заговорити з ним, однак він був такий розгублений і відповідав так повільно, що вони боялися приголомшити його й вирішили на деякий час більш не турбувати його. Іноді він дико й розгублено хапався руками за голову, чого раніш у нього не помічали; однак, йому давав приємності простий звук голоса доньки, і він незмінно повертався на нього, коли вона говорила. З слухняністю людини, що давно звикла коритися під примусом, він їв і пив те, що давали йому їсти й пити, і надів плащ та все інше, що давали йому з одягу, йому, очевидно, було приємно, коли донька брала його під руку і сам він брав і тримав її руку обома руками.

Вони почали сходити. Месье Дефарж ішов спереду з лямпою, м-р Лоррі закінчував маленький похід. Не встигли вони пройти декількох сходинок головних сходів, як він спинився і став пильно оглядати стелю й стіни.

— Батьку, ви пригадуєте це місце? Ви пам'ятаєте, як ви йшли сюди?

— Що ви кажете?

Однак, перш ніж вона встигла повторити своє питання, він прошепотів відповідь, наче вона повторила його.

— Чи пригадую? Ні, я не пригадую. Це було дуже давно.

Їм було очевидно, що в нього не було будь-яких спогадів про те, як привезли його із в'язниці до цього будинка. Вони чули, як він мимрив про себе: „Сто п'ять, Північна Башта“, а коли дивився навколо себе, то, очевидно, шукав тих міцних фортечних стін, що в них він був замкнений. Коли вони вийшли у двір, він інстинктивно змінив свою ходу, наче ждучи звідного мосту, і коли звідного мосту не показалося, і він побачив карету, що ждала на вулиці, то випустив руку доньки і знову вхопився за голову.

Коло воріт не було натовпу; нікого не видно було і в численних вікнах; навіть не було й випадкових прохожих на вулиці. Панувала неприродна тиша й пустельність. Видно було тільки одну душу, то була мадам Дефарж; вона сперлася на одвірок, плела й нічого не бачила. Полонник увійшов у карету, за ним увійшла й донька, а коли й м-р Лоррі ступив на підніжок, то він спинив його жалісним проханням про шевські струменти й недокінчені черевики. Мадам Дефарж зараз же крикнула чоловікові, що вона сходить за ними, і пішла з плетінням через двір, не взявши лямпи. Вона швидко принесла й оддала їм. Потім негайно прихилилася до одвірка, почала плести й нічого не бачила.

Дефарж зліз на передок і скомандував: „До застави“. Візник ляснув бичем, і вони загуркотіли при слабкому світлі висячих ліхтарів, повз освічені крамниці, веселі натовпи, сяйні кав'ярні і театри, до однієї з міських застав. Салдати з ліхтарями вийшли з вартівні.

— Ваші папери, подорожні!

— Ось вони, мес'є офіцер, — сказав Дефарж, злізаючи, і з поважним виглядом одвів його набік.

— Це папери того мес'є з білим волоссям, що сидить у середині карети. Їх передали мені, з ним, у...

Він знизив свій голос. Військові ліхтарі заворушилися, рука в мундирі просунула один із них у карету; очі, зв'язані з цією рукою, подивилися незвичайним поглядом за мес'є з білим волоссям.

— Добре. Вперед, — проговорив мундир.

— Прощавайте, — сказав Дефарж.

І так під покровом ліхтарів, що колихалися на вулицях і світили щодалі слабше, вони виїхали під великий зоряний покрів. Під цим зводом непорушних вічних світил нічні тіні щодалі

ставали ширші й чорніші. Протягом цілого холодного й непокійного проміжку до світанку вони знову шепотіли на ухо м-рові Джервісу Лоррі, що сидів навпроти похованої людини, яку він одкопав, і хотів знати, які духовні сили страчено для нього назавжди і які можна ще відновити, — старе питання:

— Сподіваюся, що ви раді повернутися до життя?

І стару відповідь:

— Не вмію сказати.

КНИГА ДРУГА.

ЗОЛОТА НИТКА.

Розділ I.

ПО П'ЯТЬОХ РОКАХ.

Телсонів Банк коло Церковної Брами був старомодною установою навіть року тисяча сімсот вісімдесятого. Він був дуже малий, дуже темний, дуже непоказний і дуже неvigідний. Мимо того, він був — старомодною установою ще й з морального погляду: спільники дому були горді тим, що він малий, горді тим, що він темний, горді тим, що він непоказний, горді тим, що він незручний. Вони були глибоко переконані, що коли б він не був такий доганний, він не був би й такий поважний. Це було не пасивне переконання, — це було активне знаряддя, яке вони кидали в зручніше побудовані ділові установи. Телсонам, казали вони, непотрібні просторі кімнати, Телсонам непотрібне світло. Телсонам непотрібні прикраси. Може це й потрібне Ноаксові й К⁰, або братам Снукс, а Телсони, слава богів!

Кожен із спільників Банку позбавив би спадщини свого сина, коли б той насмілювався піднести питання про перебудовання Телсонового Банку. З цього погляду дім був на одному рівні з самою країною, що дуже часто позбавляла спадщини своїх синів за те, що вони підбурювали на поліпшення в законах і звичаях, які давно вже викликали заперечення, проте саме через те, користалися тільки більшою пошаною.

Отак і вийшло, що Телсонів Банк став за вищий зразок незручності. З великим зусиллям одчинивши двері з їх безумною впертістю і з якимось хрипким стогоном, ви падаєте через дві сходинки вниз і приходите до пам'яті в мізерній маленькій крамниці з двома маленькими прилавками; тут у руках дуже похилих старих ваш чек трясся, наче на великому вітрі, поки вони розглядали підписи на ньому коло найтьмянішого вікна, що його обливало гряззю з Фліт-Стріта і що робилося ще темнішим од власних залізних ґрат і густої тіні церковної брами. Якщо у вашій справі вам треба було побачитися з головою Дома, то вас спускали в задню кімнату, щось подібне до тюремної комірки, де ви могли розмірковувати про марно страчене

життя, поки прийде голова Дома, засунувши руки в кишені, і виледе чи можете роздивитися на нього в сумній півтемності.

Ваші гроші виймали чи вкладали в старі дерев'яні, поточені червою шухляди; частинки червоточини попадали у ваш ніс і ваше горло, коли їх закривали або відкривали. Ваші банкові білети мали такий пліснявий запах, наче вони знову й швидко розкладуться в ганчірки. Ваш срібний посуд ховали в сусідстві з ринвами, і це погане сусідство псувало за день або за два їх гарне полірування. Ваші документи потрапляли до імпровізованих комор, перероблених з кухонь і з пралень, і весь жир з їх пергаментів розносився в повітрі банківського будинка. Легші скриньки з фамільними паперами відносили нагору до кімнати, де завжди стояв великий обідній стіл, хоч і ніколи не було обідів, і де навіть року тисяча сімсот вісімдесятого перші листи, що їх написала до вас давня ваша любов або ваші маленькі діти, тільки недавно звільнилися від жаху, що на них крадькома дивилися голови, з безглуздою брутальністю й жорстокістю на церковній брамі виставлені¹.

І справді, за тих часів кара на горло була найуживанішим засобом лікування в усіх промислах і професіях, і Телсони визнавали її не менш, ніж інші.

Телсони за тих часів, як і сучасні їм великі ділові установи, позбавили життя стількох, що коли б ці голови виставити перед Банком разом на церковній брамі замість вішати їх по одній, то вони мабуть позбавили б нижній поверх і того невеличкого світла, що він його мав.

Затиснуті у різні темні шахви та закутки Телсонового Банку, ті найпохиліші старі люди провадили його справи з надзвичайною поважністю. Коли іноді до Лондонського Дому Телсонів брали молоду людину, то її ховали десь до того часу, поки вона не стане старою. Вони тримали її в темному місці, як сир, аж поки вона вповні не набуде Телсонівського аромату й блакитної цвілі. Тоді тільки можна було бачити, як вона в окулярах пильно розглядає великі книги і своїми короткими штанями та високими ботиками додає загальної поважності установі. Зокола Телсона — ніколи і ні в якому разі не в середині, хібащо покличуть — була якась чудна людина, по потребі швайцар і кур'єр, що правила за живу вівіску Дома. Під час праці Дома вона ніколи не відлучалася, хібащо виконувала доручення, а тоді її заступав її син, кудлатий хлопчик років дванадцяти, живий портрет свого батька. Всі розуміли, що Телсони великодушно терпіли цю до всього здатну людину. Дім завжди терпів когось такого з такими здібностями, а збіг обставин пригнав на цей пост якраз цю людину. На прізвище це був Кренчер,

¹ На церковній брамі рідше виставляли голови єкараних злочинців.

а в дитинстві, коли він через уповноваженого зрікався сатани і всіх темних діл його, у східній парафіяльній церкві в Хавнсдітчі¹, йому дали й додаткове ім'я Джеррі.

Треба вам знати таке диво в хатньому житті м-ра Кренчера: хоч він повертався додому, коли закривали банк, в чистих чоботях, проте дуже часто виявлялося, що на ранок ці чоботи чомусь були брудні. І друге, що якимось зв'язувалося з цим: у м-ра Кренчера була дружина, жінка порядна й чепурна; тільки вона була дуже побожна людина й часто молилася, стоячи навколо ліжка; м-рові Кренчерові це остільки не подобалось, що роздратований він шпурляв у неї брудним чоботом. Він певен був того, що її молитви, її бухкання на коліна шкодять йому в його справах і призводять до прикрих і несподіваних невдач.

— Я не хочу бути нещасним через ваше плазування, — говорив він дружині. — Якщо вам так подобається бухкати на підлогу, то бухкайте на користь вашому чоловікові й вашій дитині, а не проти них. Коли б я мав не таку нелюдяну жінку, а цей бідний хлопець не таку нелюдяну матір, то я щось заробляв би, а натомість під мене молилися, під мене підкопувалися й найпобожніше підводять мене під найпідліші невдачі. Мучителька!

На своєму посту м-р Кренчер був добре відомий Фліт-стріту і церковній брамі, як і сама брама, і був майже такий самий бридкий на вигляд.

За чверть до дев'ятої години Джеррі звичайно розташовувався на своєму місці, саме вчасно, щоб, доторкаючися свого трикутного капелюха, вітати стареньких людей, що входили в Телсонів Банк. І в цей холодний березневий ранок Джеррі був на своїй позиції, а молодий Джеррі стояв коло нього.

Голова одного з кур'єрів, що належала до Телсонової установи, просунулася в двері й сказала:

— Потрібний посланець.

— Ура, батьку! Так рано починається робота!

Розділ II.

ВИДОВИЩЕ.

— Ви, безперечно, добре знаєте Олд-Бейлі?² — спитав один із стареньких клерків у посланця Джеррі.

— Так, сер, — відповів Джеррі якимось похмуро. — Я знаю Бейлі.

— Добре. І ви знаєте м-ра Лоррі?

¹ Найбідніший квартал у східній частині Лондона.

² Карний суд у Лондоні.

— М-ра Лоррі, сер, я знаю значно краще, ніж Бейлі. Значно краще, — сказав Джеррі, як присилуваний свідок у суді на допиті, — ніж я, чесний ремісник, хотів би знати Бейлі.

— Дуже добре. Знайдіть двері, через які входять свідки, і покажіть швайцарові оцю записку до м-ра Лоррі. Він тоді пропустить вас.

— До суду, сер?

— До суду.

— Я мушу ждати в суді, сер? — спитав він.

— Я вам зараз поясню. Швайцар передасть цю записку м-рові Лоррі, а ви зробіть якийсь знак, щоб притягти увагу м-ра Лоррі, і покажіть йому, де ви стоятимете. А потім ваше діло полягатиме в тому, щоб залишатися там, поки ви не будете потрібні йому.

— Це все, сер?

— Усе. Йому потрібний посланець напихваті. Отож і треба сказати йому, що ви там.

Джеррі взяв листа. Мимохідь сказав синові, куди його послали, і пішов своєю дорогою.

Олд-Бейлі був відомий як щось подібне до передсмертної станції, з якої постійно вивозили в каретах і на повозках блідих подорожніх, що неволею їхали на той світ. Олд-Бейлі був знаменитий також ганебним стовпом, мудрою старовинною інституцією, що покладала кару, якої меж ніхто не міг передбачити; також кобилою, де мордували, — інша непогана старовинна інституція, що дуже цивілізувала й зм'якшувала почуття глядачів.

Протиснувшись через брудний натовп, що зверху донизу наповнював цю огидну сцену, із спритністю людини, що звикла спокійно прокладати собі дорогу, посланець знайшов двері, що їх шукав, і подав листа через віконце. Люди за тих часів платили за те, щоб подивитися на спектаклі в Олд-Бейлі, так само як платили за видовище в Бедламі, тільки за першу розвагу платили значно дорожше. Тим то всі двері в Олд-Бейлі охороняли добре, звичайно, за винятком тих громадських дверей, через які проходили злочинці, — вони були завжди широко відчинені. По деякій затримці та ваганні двері з незадоволеним скрипом повернулися на своїх завісах, давши дуже невеличкий прохід, і м-р Джеррі Кренчер прослизнув у суд.

— Що тут робиться? — спитав він пошепки у людини, що стояла коло нього.

— Покищо нічого.

— А що ж буде?

— Справа про зраду.

— Виходить, четвертувати?

— Авжеж, — відповів той з якоюсь насолодою. — Його привезуть на візку наполовину повішеного, потім знімуть і почнуть

вирізувати шматки перед його власним носом, потім виймуть його нутро і сплять, а він усе дивитиметься, далі відітнуть йому голову, а тіло розрубують начетверо. Такий от вирок.

— Якщо визнають його за винного, ви хочете сказати? — додав Джеррі, як передумову.

— О, звичайно, визнають за винного, — сказав той, — про це вже не турбуйтеся.

Тут увагу м-ра Кренчера було відвернуто до швайцара, що, як він бачив, прокладав собі дорогу до м-ра Лоррі з листом у руці. М-р Лоррі сидів коло столу серед джентлменів у перуках, недалеко від одного джентмена в перуці, оборонця в'язня, перед котрим лежала велика купа паперів, і майже супроти другого джентмена у перуці з засунутими в кишені руками, — цей всю свою увагу, коли м-р Кренчер дивився на нього тоді й потім, здавалося, зосередив на стелі в залі суду. Кашлянувши декілька разів, потерши підборіддя й подавши знаки рукою, Джеррі встиг притягти увагу м-ра Лоррі, який устав, подивився на нього, спокійно кивнув йому головою і знову сів.

Увійшов суддя, все заворушилося, а потім стало втихати. Всі зосередили увагу на лаві для підсудних. Двоє тюремників, що стояли тут, вийшли, привели в'язня й поставили його перед суддями коло перегороджі.

Всі присутні, за винятком джентмена, що дивився на стелю, впилися очима в нього. Все людське дихання в залі кружало навколо нього, як море, або вітер, або вогонь.

Всі, що були в залі, крім джентмена в перуці, який дивився на стелю, втупили на нього свої очі.

Предметом такого напруженого розглядання й інтересу була молода людина років двадцяти п'яти, висока на зріст, красива на сгляд, з загорілим обличчям і чорними очима. По всьому видно було, що то був джентмен. Усяке душевне хвилювання виявляється через тілесний покрів; так і блідість, що випливала з його стану, пробивалася через смагу на його щоках і показувала, що душа сильніша за сонце. А втім він цілком володів собою, вклонився судді й стояв спокійно.

Інтерес, з яким пильно дивилися на цю людину й дихали на неї, був не такий, щоб зробити честь людськості. Якби перед ним була небезпека не такого страшного вироку, якби передбачалася можливість зміни будь-якої жорстокої подробиці, саме остільки ж він втратив би привабливості. Тому й дивилися на нього, що він засуджений був на таке ганебне мордування; зворушило саме те, що безсмертне створіння буде віддано на різанину й розірвано на шматки. Хоч як би прикрашували різні глядачі свою цікавість, відповідно до особливої вмілості кожного і здатності до самоомани, ця цікавість по своїй суті була цікавістю людодів.

Тишина в судовій залі! Чарлз Дарней вчора сказав: „не винен“ супроти того, за що його обвинувачували (у вигадливих і пишномовних виразах), а саме за те, що він віроломно зрадив нашого найяснішого, найславнішого й наймилолюбивішого і т. д. державця, владаря, короля, бо з усякої нагоди, різними способами й шляхами він допомагав французькому королеві Людовікові в його війні проти нашого найяснішого, найславнішого й наймилолюбивішого і т. д.; він їздив туди й сюди між володіннями нашого найяснішого, найславнішого й наймилолюбивішого і т. д. і володіннями французького Людовіка і беззаконними, віроломними, зрадницькими і всякими іншими зловмисними способами викривав зазначеному французькому Людовікові, які сили наш найясніший, найславніший і наймилолюбивіший і т. д. задумає послати до Канади й Північної Америки. От і все, що міг зрозуміти Джеррі. Волосся його в міру, як нагромаджувалися юридичні вирази, що далі, то більш їжилось і він, кінець-кінцем, все ж таки второпав, що згаданий і Perezгаданий Чарлз Дарней, який стоїть тут перед ним, віддається на суд, що присяжних проводять до присяги і що м-р генеральний прокурор зараз почне свою промову.

Підсудний, що його уявно (і він це знав) кожен з присутніх вішав уже, стинав голову й четвертував, не змінив своєї пози і не прибирав театрального вигляду. Він був спокійний і уважний; з серйозним інтересом він стежив, як розгортається справа, і стояв, поклавши руки на дерев'яну дошку, так спокійно, що не зрушив з місця й листочка трави, що її було накидано на ній. Залю суда геть усю посипали травою й збризкували оцтом, щоб остерегти від тюремного повітря й тюремної пропасниці.

Над головою в'язня висіло дзеркало, що відбивало світло на нього. Безліч злочинців і нещасних відбивалися в ньому і зникали з його поверхні, а разом з тим і з лиця землі. Який страшний натовп привидів переповнив би це огидне місце, коли б дзеркало віддало свої образи, як океан іноді повертає своїх мерців. Може і в голові в'язня промайнула думка про ганьбу й безчестя, для яких тут приберігали оте дзеркало. Принаймні, коли, змінивши свою позу, він відчув, що світло падає на його лице, він подивився вгору і, коли побачив дзеркало, лице його почервоніло, а права рука зсунула траву з дошки.

Трапилося, що з цим рухом він повернув своє лице на той бік, що був ліворуч од нього. Майже нарівні з його очима — там, у кутку судової лави, сиділо дві особи, на яких негайно спинилися його очі, при чому вигляд його так змінився, що всі, хто дивився на нього, повернулися до них.

Глядачі побачили там двох осіб — молоду леді років трохи більш як двадцять і джентмена, що очевидно був її батьком; чоловік був вартій уваги своїм зовнішнім виглядом з того боку,

що волосся його було абсолютно біле, а лице мало якусь несписану напруженість, яка виявляла не стільки енергійність характеру, скільки глибокий роздум і внутрішнє самоспоглядання. Коли такий вираз був на ньому, він мав вигляд старого, а коли цей вираз сходив з лица, і він оживлявся, — як, наприклад, це було тепер, у той момент, коли він говорив з донькою, — він здавався красивим ще в розквіті сил.

Його донька сиділа поруч із ним, тримаючи його під руку; друга рука лежала на його руці. Вона щільно притулилася до нього з ляку від того, що оточувало, і з жалю до в'язня. Впадало в очі, як на її лиці виразно відбивалися жах і співчуття, що охоплювали її, — здавалося, що вона не знала нічого, крім небезпеки, що загрожувала обвинуваченому. Все це було таке помітне, здавалося таким сильним і безпосереднім, що глядачів, які не мали жалю до нього, вона зворушила; з усіх боків ішов шепіт: хто вони?

Посланець Джеррі, що робив свої власні спостереження на свій власний спосіб і в своїй розсіяності обсмоктував іржу на своїх пальцях, витяг шию, щоб почути, хто вони. До нього дійшло:

- Свідки.
- З якого боку?
- Проти.
- Проти кого?
- Проти в'язня.

Суддя, що дивився в тому самому напрямку, як і всі, одвів очі, відкинувся на спинку крісла і втупив очі в людину, якої життя було в його руках, в той час, як генеральний прокурор почав плести віршовку, гострити сокиру і молотком забивати цвяхи в ешафот.

Розділ III.

РОЗЧАРУВАННЯ.

М-р генеральний прокурор мав доповісти присяжним, що в'язень, який стоїть перед ними, хоч і молодий на літа, вже старий у зрадницькій практиці, за що повинен заплатити життям. Його зносини з ворогами держави не є зносини цього дня, або вчорашні, або минулого року чи позаторішні. Напевно відомо, що в'язень давно вже мав звичку їздити туди й сюди між Францією й Англією в секретних справах, про які він не може подати чесного пояснення. Коли б у природі зрадницьких заходів було процвітати (чого, на щастя, не буває), то й цей справжній злочин і ця провина його могли б залишитися невикритими. Провидіння, однак, поклато на серце людині без

страху й докору дізнатися про справжні пляни в'язня; вражена огидою, вона донесла про них головному державному секретареві його величності та найпочеснішій таємній раді. Цей патріот стане перед ними. Ставлення його до цієї справи й поведінка його взагалі величні. Він був другом в'язня, проте, однієї щасливої і разом лихої години, виявивши його підлоту, він вирішив зрадника, якого не міг довше гріти коло свого лона, принести в жертву на священний олтар батьківщини. Коли б у Британії, як у старій Греції та Римі, споруджали статуї громадським добродійникам, то цей величний громадянин напевне мав би одну з них. Однак, тому що тут цього не роблять, можливо, що він не матиме статуї. Доброчесність заразлива; особливо та славна доброчесність, що відома як патріотизм, або любов до батьківщини. Високий приклад цього незаплямованого й бездоганного свідка на користь корони передався служникові в'язня і вселив у нього священну рішучість оглянути письмовний стіл і кишені свого хазяїна та заховати його папери. Він (генеральний прокурор) підготований до того, що почує ганьбу на адресу цього дивного служника; однак щодо нього (генерального прокурора), то він дає йому перевагу перед своїми братами й сестрами й шанує його більше за своїх батька й матір. Він сміливо закликає присяжних чинити так само. Викази цих двох свідків, у зв'язку з викритими через них документами, що їх буде подано, можуть довести, що в'язень мав у себе списки війська його величності, відомості про розташування його й підготованість так на морі, як і на суходолі, і не залишать жадного сумніву, що він постійно передавав такі інформації ворожій державі. Неможливо довести, що ці списки в'язень писав власноручно, та це не має значення, або ще краще для обвинувачення, бо показує який лукавий в'язень у своїй обережності. Докази йдуть за п'ять років тому й мають довести, що в'язня втягнуто було в цю загибельну місію вже за декілька тижнів до найпершої сутички між британським і американським військом. З таких причин присяжні, як вірнопіддані присяжні (за яких він знає їх) і як відповідальні присяжні (як це вони сами знають), повинні безумовно визнати в'язня за винного й покінчити з ним, подобається це їм чи ні. Вони ніколи не зможуть покласти спокійно голови на подушки, коли не буде відтято голови в'язневої. Генеральний прокурор закінчив свою промову, вимагаючи від них цієї голови в ім'я всього, що тільки спадало йому на думку, і урочисто запрягся в своєму переконанні, що він уже вважає в'язня за мертвого і зниклого.

Коли генеральний прокурор скінчив, у залі загули, наче хмари великих синіх мух роїлися навколо в'язня, передчуваючи, чим він швидко стане. Коли ж шум знов утихомирився, з'явився на лаві свідків незаплямований патріот.

Генеральний повірений у справах казни, йдучи за своїм проводирем, почав допитувати патріота. На ім'я й прізвище він Джон Барсад, джентлмен. Історія його чистої душі була точнісінько така, як її описав генеральний прокурор, а якщо й помилився, то хіба тим, що описав надто точно. Полегшивши своє благородне серце від цього тягара, він хотів уже скромно відійти, однак джентлмен у перуці з паперами перед ним, що сидів недалеко від м-ра Лоррі, попросив дозволу поставити йому декілька питань. Джентлмен у перуці, що сидів насупроти нього, все ще дивився на стелю залі.

— Чи не був він коли сам шпигуном?

— Ні, він зневажає таку низьку інсинуацію.

— З чого він живе?

— З своєї власности.

— А де його власність?

— Він не може точно пригадати, де вона.

— В чому вона полягає?

— До цього нема нікому діла.

— Чи дістав він її як спадщину?

— Так, як спадщину.

— Від кого?

— Від далекої рідні.

— Дуже далекої?

— Досить далекої.

— Чи був він колинебудь у в'язниці?

— Звичайно, ні.

— Ніколи не був у в'язниці і за борги?

— Він не знає, як це стосується до справи.

— Ніколи не був у в'язниці за борги? Ну, кажіть широк.

Ніколи?

— Так.

— Скільки разів?

— Два чи три рази.

— А не п'ять чи шість?

— Може.

— Якого стану?

— Джентлмен.

— Чи його коли били?

— Могло бути.

— Часто?

— Ні.

— А скидали зі сходів?

— Рішучо ні; одного разу штовхнули на самій горі сходів, а впав униз за власною згодою.

— Штовхнули з того приводу, що шахрував, граючи в кістки?

— Щось такого казав п'яний брехун, який припустив таке самоправство, та то була неправда.

— Чи може він заприсягтися, що то була неправда?

— Авжеж.

— Чи не жив він з фалшування у гри?

— Ніколи.

— І взагалі не жив з гри?

— Не більш, ніж інші джентлмени.

— Не позичав грошей у в'язня?

— Так.

— Чи віддавав їх?

— Ні.

— Чи не була ця дружба з в'язнем насправді дуже поверховна, присилувана в'язневі в поштових каретах, у готелях, на поштових кораблях?

— Ні.

— Чи він певен того, що бачив у в'язня ті списки?

— Певен.

— Чи не знає він більше про ті списки?

— Ні.

— Чи не зладив їх він часом сам?

— Ні.

— Чи не сподівається він одержати щонебудь за свої свідчення?

— Ні.

— Чи не служить він у уряду на постійній платні, щоб ставити западні людям?

— О, ні.

— А може задля чого іншого?

— О, ні.

— Заприсягнеться в цьому?

— Скільки хочете.

— Чи нема ніяких мотивів для доносу, крім мотивів патріотизму?

— Жадних інших.

Доброчесний служник Роджер Клай з великою запонадієністю заприсягався з кожного приводу. В добрій вірі й простоті чотири роки тому він пішов у найми до в'язня. На кораблі, що йшов у Кале, він якось спитав у в'язня, чи не потрібний йому моторний хлопець, і в'язень найняв його. Він не просив в'язня взяти моторного хлопця з ласки, — ніколи він на таке й не сподівався. Зараз потім він почав мати підозру на в'язня і стежити за ним. Порядкуючи його одягу під час подорожі, він бачив у кишенях в'язня, не раз і не два, списки, подібні до отих. Він вийняв ті списки із шухляди в столі в'язня. Він сам не клав їх туди раніш. Він бачив, як в'язень показував оці самі списки

французьким джентленам в Кале, і подібні списки французьким джентленам так у Кале, як і в Больонї. Він любив свою батьківщину, не міг стерпіти цього й доніс. Ніколи не мали на нього підозри в тому, що він украв срібного чайника; наклепали на нього також і про горчичницю, та й та була тільки накладного срібла. Він знає попереднього свідка років сім чи вісім, та то був тільки збіг обставин. Він справжній британець і сподівається, що таких як він багато.

Сині мухи задзижчали знов, і м-р генеральний прокурор покликав м-ра Джервіса Лоррі.

— М-ре Джервіс Лоррі, ви клерк Телсонового Банку?

— Так.

— В листопаді тисяча сімсот сімдесят п'ятого року, однієї п'ятниці, ввечері, ви подорожували в справах між Лондоном і Дувром у поштовому диліжансі?

— Так.

— Були ще інші пасажери в диліжансі?

— Двоє.

— Чи не встали вони по дорозі вночі?

— Так, встали.

— М-ре Лоррі, подивіться на в'язня. Чи не був він одним з тих пасажирів?

— Я не наважуся сказати, що то був він.

— Чи не схожий він на котрого з тих пасажирів?

— Обидва були такі закутані, а ніч була така темна, та й всі ми були такі стримані, що я не наважуся сказати навіть і цього.

— М-ре Лоррі, подивіться знов на в'язня. Уявіть собі, що він був би закутаний так, як були закутані ті два пасажери, отже в такому разі його фігура, його зріст чи робить можливим, що він був одним із них?

— Ні.

— Ви не запрягнетеся, м-ре Лоррі, що він не був одним із них?

— Ні.

— Так принаймні ви скажете, що він міг бути одним із них?

— Так. З тим тільки обмеженням, що, як я собі пригадую, обидва вони, як і я сам, боялися розбійників, а в'язень не має боязкого вигляду.

— Ви бачили колинебудь вдавану боязкість?

— Авжеж бачив.

— М-ре Лоррі, подивіться ще раз на в'язня. Можете ви напевно сказати, чи ви не бачили його раніш?

— Так, бачив.

— Коли?

— За декілька днів після того я повертався із Франції, і в Кале в'язень сів на той самий поштовий корабель, на якому і я повертався, і їхав разом з мною.

— О котрій годині він прийшов на корабель?

— Трохи за північ.

— Глухої ночі? Чи він тільки один був такий пасажир, що прийшов на корабель у такий незвичайний час?

— Випадково, він був тільки один.

— „Випадково“ тут ні до чого, м-ре Лоррі. Чи він один був такий пасажир, що прийшов на корабель глухої ночі?

— Так, один.

— Ви подорожували самі, м-ре Лоррі, чи ще хто був з вами?

— З двома супутниками, джентлменом і леді. Вони тут.

— Ви говорили щонебудь з в'язнем?

— Майже нічого. Погода була бурхлива, а переїзд був довгий і тяжкий, і я майже цілісінький час од берега до берега лежав на софі.

— Міс Манетт!

Молода леді, на яку всі очі повернуто було раніш і тепер повернуто знову, встала з свого місця. Її батько встав разом з нею і тримав її руку під своєю.

— Міс Манетт, подивіться на в'язня.

Стати на зводини з таким жалкуванням і з такою чарівною молодістю й красою було для обвинуваченого більшим іспитом, ніж стати на зводини з усім натовпом. Стоячи, так би мовити, один із нею, на краї власної могили, під зацікавленим поглядом витріщених на нього очей, він, на єдиний момент, не міг досить стриматися, щоб залишитися спокійним. Його права рука тороплено збирала траву, що була перед ним, наче грядки квітів у саду. Він силкувався стежити за своїм диханням і зробити його рівним; його губи, від яких кров відлила до серця, тряслися. Великі мухи знов і дуже задзижчали.

— Міс Манетт, ви бачили раніш в'язня?

— Так, сер.

— Де?

— На борту поштового корабля, про який оце зараз говорили, сер, і за тих самих обставин.

— Ви й будете та молода леді, що про неї оце згадано?

— Ох, на превелике нещастя, це я.

Жалісливий голос її співчуття потонув у не такому музичному голосі судді:

— Відповідайте на питання, що вам поставлено, і не додавайте будь-яких зауважень на них, міс Манетт; ви мали розмову з в'язнем підчас переїзду через канал?

— Так, сер.

— Пригадайте її.

Серед глибокої тиші вона почала боязким голосом:

— Коли джентлмен прийшов на борт...

— Ви маєте увазі в'язня?—спитав суддя, поморщивши брови.

— Так, мілорд.

— То й кажіть: в'язень.

— Коли в'язень прийшов на корабель, він помітив, що мій батько, — вона з любов'ю подивилася на батька, що стояв коло неї, — дуже стомлений і дуже слабого здоров'я. Мій батько був такий знесилений, що я не наважувалася позбавити його свіжого повітря й послала йому постелю на чардаку коло сходців до каюти й сіла собі на чардаку коло нього, щоб доглядати його. На кораблі не було інших пасажирів, крім нас чотирьох. В'язень був такий добрий, що просив дозволу показати мені, як охоронити мого батька од вітру й непогоди, і зробив це краще, ніж я. Я не знала, як це зробити добре, не розуміючи, звідкіля буде вітер, коли ми вийдемо з гавані. Він зробив це за мене. Він виявив таку велику ласкавість і добрість до стану мого батька, і я певна, що він і почував це. Так почалася наша розмова.

— Дозвольте мені перебити вас на хвилину. Він прийшов на корабель один?

— Ні.

— Скільки ж прийшло з ним?

— Двоє французьких джентлменів.

— Вони говорили проміж себе?

— Вони розмовляли аж до останнього моменту, коли французькі джентлмени мусіли зійти до свого човна.

— А чи не обмінювалися вони між собою якими паперами, подібними до цих списків?

— Якимись паперами вони обмінювалися між собою, тільки я не знаю, що то були за папери.

— Такого от розміру й форми?

— Можливо, проте я насправді не знаю, хоч вони стояли й шепталися дуже близько коло мене; вони стояли зверху сходів до каюти у світлі ліхтаря, що висів там; ліхтар горів так тьмяно, і вони говорили так тихо, що я не чула, що вони говорили, а бачила тільки, що вони розглядали папери.

— Ну, тепер про вашу розмову з в'язнем, міс Манетт.

— В'язень був такий довірливо одвертий зо мною, — що впливало з мого безпорадного стану, — як ласкавий, добрий і корисний для мого батька. Я сподіваюся, — вона залилася сльозами, — що я не відплачу йому сьогодні злом за те, що він зробив для нього.

Сині мухи задзижчали.

— Міс Манетт, коли в'язень неясно розуміє, що ви подаєте свої свідчення — а це ваш обов'язок подати їх... ви мусите по-

дати їх... ви не можете ухилитися від того, щоб подати їх...— що ви подаєте свої свідчення з великою нехиттю, то він тільки єдиний з присутніх тут такий. Прошу говорити далі.

— Він говорив мені, що подорожує в справах делікатних і тяжких, які багатьом можуть завдати прикростей, і що тому він подорожує під прибраним ім'ям. Він казав, що в цих справах він на декілька днів їздив до Франції і що може доведеться йому ще довго час від часу їздити туди й сюди між Францією й Англією.

— Чи не говорив він чогонебудь про Америку, міс Манетт? Оповідайте докладніше.

— Він намагався роз'яснити мені, як постала та сварка, і сказав мені, що, оскільки він може судити, з боку Англії не була помилка й нерозсудливість. Він додав, жартуючи, що, можливо, Георг Вашингтон може здобути собі в історії таке ж велике ім'я, як Георг Третій. Проте він говорив це не злобливо, він говорив сміючися, щоб заповнити час.

Кожен енергійно визначений вираз на лиці головної дійової особи в сцені, що викликає великий інтерес і притягає до себе значну увагу, глядачі несвідомо наслідують. На її лиці була болісна тривога й напруженість, коли вона подавала свої свідчення або в павзах, коли спинялася, щоб суддя записав їх, стежила, яке враження вони робили на адвокатів за і проти. У глядачів по всіх кутках залі був той самий вираз такою мірою, що ніби лица великої більшості були дзеркалами, які відбивали свідка, особливо, коли суддя відірвав очі від своїх нотаток і грізно подивився, почувши таке жахливе єретицтво про Георга Вашингтона.

Тут генеральний прокурор висловив мілордові, що він вважає за потрібне, маючи на увазі обережність і додержуючися форми, викликати батька молодой леді, доктора Манетта. Огже його й викликано.

— Докторе Манетт, подивіться на в'язня. Ви бачили його раніш?

— Один раз. Коли він одвідав мене в моєму домі в Лондоні. Це було років три чи три з половиною тому.

— Чи можете ви визнати його за того самого пасажира, що переїздив з вами на кораблі канал, або сказати що про його розмову з вашою дочкою?

— Сер, ні того, ні цього.

— Є які особливі й спеціальні причини до того, що ви не можете сказати те й це?

— Є, — відповів він тихим голосом.

— Вас спіткало нещастя довгого ув'язнення без суду чи навіть без обвинувачення у вашій рідній країні, докторе Манетт?

— Довге ув'язнення, — відповів він таким тоном, що пройняв кожне серце.

— І вас тільки звільнили в той час, про який мова мовиться?

— Так вони говорили мені.

— А ви нічого не пригадуєте про той випадок?

— Ні. В голові моїй порожнява з якогось часу... Я не можу навіть сказати, з якого часу... коли я в моєму полоні шив черевики, до того часу, коли опинився в Лондоні з моєю любою донькою. Вона стала близькою мені, коли милосердний бог повернув мені мої здібності; проте я зовсім неспроможний сказати, як вона стала близькою мені. Я не пригадую, як це відбувалося.

Генеральний прокурор сів, сіли й батько з дочкою разом.

У справі тепер постали особливі обставини. Завдання полягало в тому, щоб довести, що в'язень, з якимсь товаришем зловмисником, якого не розшукано, тієї ночі в п'ятницю в листопаді п'ять років тому їхав у Дуврському поштовому диліжансі і встав із карети вночі, як хитра людина, в такому місці, де не залишився, а з нього пішов назад миль за дванадцять чи більше до міста, де був гарнізон і адміралтійство, і там збирав відомості. Викликано було свідка, щоб визнати його за ту саму особу, що саме в той час, потрібний для справи, в кав'ярні в готелі міста, де був гарнізон і адміралтійство, ждала іншої особи. Оборонець в'язня взяв цього свідка на перехресний допит без будь-яких наслідків, за винятком того, що він ніколи за інших обставин не бачив в'язня. Коли це джентлмен у перуці, що весь час дивився на стелю, написав на маленькому клаптику паперу два чи три слова, згорнув і кинув його оборонцеві. Він розгорнув папера підчас найближчої павзи і з великою увагою і цікавістю подивився на в'язня.

— Скажіть іще — ви цілком певні, що то був в'язень?

Свідок був цілком певен того.

— А чи не бачили ви коли когонебудь такого, що дуже схожий на в'язня?

— Не остільки схожого, — сказав свідок, — щоб можна було помилитися.

— А подивіться лишень на он того джентлмена, мого ученого друга, — показав він на того, що кинув йому папера, — а потім придивіться добре до в'язня. Що ви скажете? Чи дуже схожі вони один на одного?

Поминувши те, що зовнішність „мого ученого друга“ була неохайна, нечепурна, навіть трохи чи не п'яницька, вони були досить схожі один на одного, щоб здивувати не тільки свідка, а й усіх присутніх, коли їх порівняли. Коли ж оборонець попросив мілорда, щоб він наказав його ученому другові зняти перуку, на що той не дуже радо згодився, то схожість стала ще разливішою. Мілорд спитав у Страйвера (в'язневого оборонця), чи не слід притягти до суду за зраду й м-ра Картона (ім'я

„мого ученого друга“)? Ні, — відповів м-р Страйвер мілордові, — він хотів тільки спитати свідка, щоб він сказав, чи те, що сталося раз, не могло статися й двічі, чи він говорив би так упевнено, коли б раніш бачив такий очевидний доказ своєї не обачности; чи й тепер ще він такий певний і т. д. Кінець-кінцем, він розбив дощенту цього свідка, як череп'яний горщик, і повернув його участь у справі в непотрібне сміття.

Тим часом м-р Кренчер, слідкуючи за судовим процесом, спокійно поснідав іржею з своїх пальців. Тепер він уважно стежив, як м-р Страйвер припасовував справу в'язня до присяжних, як приміряють і прилаштовують одягу, показував, що патріот Барсад — найнятий шпигун і зрадник, безстидний торговець кров'ю і один з найбільших шибеників на світі по проклятім Юді, — він і справді мав подібний вигляд. Що доброчесний служник Клай був його другом і товаришем і був гідний того, що пильні очі цих фалшивників і кривоприсяжників вибрали собі за жертву підсудного, томущо будучи французом з походження, він мав якісь родинні справи, що вимагали від нього робити ті переїзди через канал, і ці справи такі, що, з огляду на близьких і любих йому осіб, забороняють йому викрити їх навіть задля спасіння свого життя. Щодо свідчень, які силоміць вимучили від молоді леді, — а ясно було, з яким стражданням вона подавала їх, — то вони нічого не важать, бо то були тільки невинні чемні розмови та ввічливість, які бувають між молодим джентлменом і молодією леді, що зустрічаються за таких умовин; вийняток ставить тільки згадка про Георга Вашингтона, яка разом з тим надто недоладня й неможлива, щоб на неї не можна дивитися інакше, ніж на дивовижний жарт.

М-р Страйвер викликав декількох своїх свідків, і м-р Кренчер уважно стежив, як генеральний прокурор вивертав на всі боки одяг, що його так припасував на присяжних м-р Страйвер, доводячи, що Барсад і Клай навіть у сто разів кращі, ніж він думав, а в'язень у сто разів гірший. Наостанку виступив сам мілорд, вивертаючи одяг то на той, то на цей бік, а взагалі дуже рішучо викроював і припасовував могильний саван для в'язня.

А от і присяжні почали обмірковувати справу, і великі мухи задзижчали знову.

М-р Картон, що так довго сидів і дивився на стелю судової залі, не змінив ні місця, ні пози навіть серед такого хвилювання. Тимчасом цей м-р Картон більше зважав на все, що діялося навколо нього, ніж це здавалося; бо ось, коли голова міс Манетт похилилася батькові на груди, він перший помітив це й чутно сказав: „Пристав! Зверніть увагу на молоду леді. Поможіть джентленові вивести її. Хіба ви не бачите, що вона зараз зомліє?“

Скільки було жалю до неї, коли її виносили, і симпатії до її батька! Очевидно для нього було великим стражданням

пригадувати дні власного ув'язнення. Він виявляв сильне внутрішнє хвилювання, коли його допитували, і той задумливий чи скорботний вигляд, що робив його старим, наче чорна хмара від того часу найшов на нього. Коли тільки він виходив, присяжні вернулися до залі і по хвилинній павзі зробили заяву через свого старшину.

Вони не дійшли згоди і бажали віддалитися. Мілорд (може маючи на думці Георга Вашингтона) виявив деякі здивовання, що вони не дійшли згоди, проте милостиво дозволив їм вийти під охороною і караулом і вийшов сам. Судовий процес тягся цілий день, і тепер у залі засвітили лампи. Почали говорити, що присяжні пішли на довгий час. Глядачі стали виходити, щоб освіжитися, а підсудний відійшов до задньої стінки загородки і сів на лаву.

М-р Лоррі, що виходив був, коли виводили молоду леді та її батька, тепер повернувся й кивнув Джеррі. Інтерес тепер знизився, і Джеррі міг легко пройти до нього.

— Джеррі, якщо ви хочете чогось перекусити, то можете. Тільки тримайтеся поблизу. Ви напевне почувете, коли увійдуть присяжні. Не спізниться ні на хвилину, бо я хочу, щоб ви віднесли вирок до банку. Ви наймоторніший посланець, якого я знаю, і прийдете до церковної брами значно раніш, ніж я.

Джеррі, вдячний за похвалу і за шилінг, приклав руку до чола. В цей момент підійшов м-р Картон і приторкнувся до руки м-ра Лоррі.

— Як молода леді?

— Вона дуже стурбована; проте батько втішає її, і вона чуває себе краще, відколи вийшла із залі.

— Я скажу про це в'язневі. Такому поважному банковику, як ви, не годиться говорити з ним на публіці, — ви це знаєте.

М-р Лоррі почервонів, ніби признаючися, що й сам він думав про те, а м-р Картон підійшов до перегорожі. В тому самому напрямку треба було виходити із залі, і Джеррі пішов за ним, настороживши очі, уші, і навіть своє їжакувате волосся.

— М-р Дарней!

В'язень негайно підійшов.

— Ви, звичайно, дуже бажаєте почути про свідку міс Манетт. Їй тепер значно краще. Ви бачили найгірше її хвилювання.

— Я глибоко засмучений, що спричинився до нього. Чи не можете ви сказати їй так од мене й подякувати якнайсердешніше?

— Так, можу. Я зроблю це, коли ви просите.

Поведінка м-ра Картона була недбайлива, навіть зухвала. Він стояв, наполовину відвернувшись від в'язня, спершися ліктем на перегорожу.

— Я прошу вас за це, прийміть мою щирю подяку.

— Чого ви сподіваєтесь, м-ре Дарнею?—сказав Картон, все ще наполовину повернувшись до нього.

— Найгіршого.

— Наймудріша річ ждати цього і найімовірніша. Проте я гадаю, на вашу користь те, що вони вийшли.

Спинятися по дорозі із залі суда не дозволяли, і Джеррі не чув більш нічого; він залишив їх—таких похожих один на одного обличчям і таких непохожих один на одного поведінкою—стояти поруч,—обидва відбивалися в дзеркалі, що було над ними.

Повільно тяглися півтори години в наповнених злодіями й шахраями коридорах нижнього поверху, навіть з допомогою піржіків з бараниною й пива. Хрипкий посланець, підживившись, задримав був, незручно сидячи на лаві; як ось постав крик, і його підхопила за собою швидка хвиля людей, що бігла вгору по сходах у залу суда.

— Джеррі, Джеррі!—кликав уже м-р Лоррі коло дверей, коли він увійшов.

— Я ось де, сер! Насилу продрався назад. Ось де я, сер!

М-р Лоррі протяг йому записку через натовп. Швидше! Ви дістали її?

— Так, сер.

На папері нашвидку написано було тільки одно слово „виправданий“.

— Коли б ви знову послали звістку „Повернутий до життя“,—пробубонів Джеррі, повертаючися, щоб іти,—то тепер би я вже знав, що це визначає.

Невчасно було говорити, або навіть і думати що інше, поки він не вийшов із Олд-Бейлу, бо натовп ринув з такою силою, що трохи не збив його з ніг, і голосне дзиччання неслося по вулиці, наче обдурені сині мухи розліталися, шукаючи іншого падла.

Розділ IV.

ПРИВІТАННЯ.

З кепсько освітлених коридорів суда виривалися самі рештки людського наброду, що парився там протягом цілого дня, коли доктор Манетт, його донька Люссі Манетт, м-р Лоррі, повірений для оборони та його адвокат м-р Страйвер зібрались навколо м-ра Дарнея, який оце зараз був звільнений, вітаючи його, що врятувався від смерти.

Тяжко було навіть при далеко яснішому світлі пізнати в докторі Манетті, в його розумному лиці та прямій постаті, шевця з піддашся в Парижі. Однак, кожного, хто поглянув на нього вдруге, тягло знов подивитися на нього, хоч таким

спостереженням і заваджав жалісний тон його низького поважного голосу та неуважність, що нападами, без будь-яких видимих причин, тьмарила його. Тимчасом була зовнішня причина, а саме натяк на його довголітні страждання, що завжди — як це було і підчас судового допиту — викликала той настрій з глибини його душі, іноді він поставав і сам по собі й наводив на нього хмуристь, незрозумілу для тих, що не були обізнані в його історії, — в той час наче падала на нього тінь справжньої Бастилії, яку вона кидала при літньому сонці, хоч вона й знаходилася на відстані трьох сот миль.

Тільки донька вміла розвіювати ту чорну тінь з його душі. Вона була тією золотою ниткою, що єднала його з минулим до його нещастя і з сучасним поза його нещастям: і звук її голосу, світло її лица, дотик її руки майже завжди мали великий благодійний вплив на нього. Не абсолютно завжди, бо вона могла пригадати собі деякі випадки, коли її сила зраджувала її, проте їх було мало, і вони були остільки незначні, що вона не вірила в їх поворот. М-р Дарней палко поцілував її руку і повернувся до м-ра Страйвера, якому він тепло подякував. М-рові Страйверу було трохи понад тридцять років, однак на вигляд він здавався на двадцять років старішим, був товстий, галасливий, червоний, грубий і вільний від будь-якої особливої делікатности, він мав звичай так нецеремонно пропихатися (морально й фізично) в громаду і втручатися в розмови, що ясно можна було зрозуміти, як він пробив собі дорогу в житті.

Він ще був у перуці та в мантиї й говорив, так войовничо продираючися до свого клієнта, що зовсім витиснув із гурту лагідного м-ра Лоррі.

— Я радий, що провів вас з честю, м-ре Дарнею. Це було мерзотне обвинувачення, брутально мерзотне, проте саме тому воно могло мати всі шанси на успіх.

— Я зобов'язаний вам своїм життям, — сказав його клієнт, хапаючи його за руку.

— Я доклав усіх своїх сил на вашу користь, м-ре Дарнею, і сподіваюся, що зробив якнайкраще, не гірше за кого іншого.

— Далеко краще, — сказав м-р Лоррі, може й не зовсім безкористовно, а з метою знову протовпитися до їхнього гурту.

— Ви так думаете? — сказав м-р Страйвер. — Нехай так. Ви ж були при тому цілісінський день і мусите знати. До того ж ви ділова людина.

— І як ділова людина, — підхопив м-р Лоррі, котрого вчений правник своїм плечем знов упхав до гуртка, так само як поперед цього був витиснув, — як людина ділова, я прошу доктора Манетта припинити нашу розмову й відрядити всіх нас додому. Міс Люссі, здається, нездужає, м-р Дарней мав страшний день, всі ми змучені до краю.

— Говоріть за себе, м-ре Лоррі,— сказав Страйвер,— я ще мушу працювати цілу ніч. Говоріть за себе.

— Я й говорю за себе,— відповів м-р Лоррі,— і за м-ра Дарнея, і за міс Люссі, і... міс Люссі, як ви гадаєте, можу я говорити за нас за всіх?— Він натиснув на це питання і скинув оком на її батька. Його лице застигло в незвичайно чудному погляді на Дарнея: він пильно дивився, погляд його затуманювався неприхильністю, недовір'ям, змішаним із страхом. З таким чудним виразом на лиці думками він був десь далеко.

— Батьку мій,— сказала Люссі, ніжно поклавши свою руку на його руку.

Він поволі стряс з себе тінь і повернувся до неї.

— Підемо додому, батьку?

Глибоко зіздхнувши, він відповів: „добре“.

Приятелі виправданого в'язня розійшлися, переконані, як і він сам, що його не звільнять цього вечора. Вогні на коридорах майже всі були погашені; залізні двері замикали з брязкотінням і гуркотом, і лиховісне місце залишалося пустою до завтрашнього ранку, коли його знову наповнить інтерес до шибениці, позорища, стовпа для мордування, штампувального заліза. Йдучи між батьком і м-ром Дарней, Люссі Манетт вийшла на вільне повітря. Покликали карету, і батько з дочкою поїхали додому.

М-р Страйвер покинув їх у коридорі і, прокладаючи собі дорогу назад, пішов до гардеробної кімнати. Друга особа, що не приєднувалася до гурту й не обмінялася ні з ким із них ні єдиним словом, прихилилася до стіни в найтемнішому кутку, потім мовчки посунула за ними й дивилася, аж поки від'їхала карета. Тепер вона підійшла до м-ра Лоррі й м-ра Дарнея, що стояли на бруку.

— Так, м-ре Лоррі! Тепер і ділові люди можуть говорити з м-ром Дарнеєм?

Ніхто не сказав Картонові доброго слова за його участь у подіях цього дня; ніхто й не знав про неї. Він уже скинув адвокатський плащ, проте на вигляд був не кращий.

— Якби ви, м-ре Дарнею, знали яку боротьбу має пережити діловий розум, коли він хитається між добрим природним пориванням і діловою пристойністю, то це б вас дуже потішило.

М-р Лоррі почервонів, розсердившись може стільки ж на себе, як і на адвоката; він кинувся до носилок, і його понесли до Телсонового Банку. Картон, од якого відгонило портвайном, здається, був не зовсім тверезий; він засміявся і потім звернувся до Дарнея:

— Дивний випадок звів мене з вами. Вам певно чудно стояти вночі тут на вулиці з своїм двійником?

— Я ледве можу стямитися,— відповів Чарлз Дарней,— що я знов належу до цього світу.

— Це й не дивно; ви ж не так давно були досить далеко по дорозі на той світ. З вашої мови видно, що ви знесилені.

— Я починаю думати, що я виснажився.

— Так якого ж біса ви не йдете обідати? Я пообідав, поки ті дурні радилися, до якого світу ви повинні належати, чи до цього, чи до того. То дозвольте показати вам найближчу гостиницю, де ви можете добре попоїсти.

Він узяв його під руку й повів через Ледгет-Гіл на Фліт-Стріт, а там закритим проходом у гостиницю. Тут їм дали окрему маленьку кімнату, де Чарлз Дарней швидко підживився добрим простим обідом і добрим вином, в той час як Картон сидів напроти нього коло того самого стола із своєю окремою пляшкою портвайну й напівзухвало дивився на нього.

— Ну, що ж, м-ре Дарнею, почуваете вже, що належите знову до цієї земної системи?

— Я ще дуже плутаюся щодо часу й до місця; проте я досить підживився, щоб відчувати це.

Він сказав це гірко і знов налив собі повну велику чарку вина.

— Це певно величезне задоволення.

— Щодо мене, то в мене найбільше бажання забути, що я належу до цього світу. В ньому для мене немає нічого доброго — хіба вино, як оце — і в мені для нього. Так із цього погляду ми не дуже схожі один на одного. І справді, я починаю думати, що ви та я не схожі ні з якого погляду.

Приголомшений хвилюванням цілого дня й сприймаючи майже як сон оцю зустріч із своїм двійником, Чарлз Дарней розгубився, не знаючи, як відповідати йому; кінець-кінцем він зовсім перестав відповідати.

— Ну, ви скінчили обідати, — сказав тепер Картон, — що ж ви не проголошуете на здоров'я, м-ре Дарнею? чому ви не подаєте вашого тоста?

— За чие здоров'я? Якого тоста?

— Та годі, він у вас на краї язика. Так повинно бути, так мусить бути, запрягаюся на цьому.

— Тоді, міс Манетт.

— Так, міс Манетт.

Дивлячися прямо в лице своєму бесідникові, поки той пив свою чарку, Картон кинув свою чарку через плече в стіну; вона розбилася на кусочки, він подзвонив і звелів подати другу.

— А приємно проводити до карети поночі таку прекрасну леді, м-ре Дарнею, — сказав він і налив собі нову чарку.

Злегка нахмурені брови й лаконічне „так“ було відповіддю йому.

— От яка красуня жалкує й плаче за нами! Яке почуття викликає це? Чи варт важити своїм життям, щоб вам так співчували й жаліли, м-ре Дарнею?

Знов Дарней не відповів ні єдиного слова.

— Вона була надзвичайно задоволена, коли я передав їй од вас звістку. Не те, щоб вона показала, що вона задоволена, проте я припускаю, що це так.

Натяк вчасно нагадав Дарнеєві, що цей неприємний бесідник із власної волі допоміг йому сьогодні в тяжкій скруті. Він повернув на це розмову й подякував йому.

— Я й не потребую вашої подяки й не заслужив на неї, — відповів він недбайливо. — Поперше, мені це було ні по чому, а подруге, я не знаю, чому я це зробив. М-ре Дарнею, дозвольте мені поставити вам одно питання?

— Дуже радо, а відповідь на нього буде тільки незначною віддякою за вашу добру послугу.

— Чи думаєте ви, що я особливо люблю вас?

— Далєбі, м-ре Картоне, — відповів Дарней, незвичайно змішаний, — я ще не ставив собі такого питання.

— Так спитайте себе тепер.

— Ви чинили так, ніби любите мене; проте я не думаю цього.

— Я не думаю цього, — сказав Картон. — Я починаю бути доброї думки про вашу тямучість.

— Хоч як, — сказав далі Дарней, встаючи, щоб подзвонити, — я сподіваюся, ви не прогніваєтеся, коли я скажу принести рахунок, і ми розлучимося без взаємної неприязні.

— Ані трохи, — відповів Картон.

Дарней подзвонив.

— Ви оплачуєте цілий рахунок? — спитав Картон. На його згідну відповідь він сказав служникові: — так принесить мені ще одну пляшку того самого вина і розбудить мене о десятій годині.

Заплативши рахунок, Чарлз Дарней встав і побажав йому доброї ночі. Не відповідаючи на побажання, Картон теж устав з якоюсь загрозовою й задорливою манірою і сказав:

— Останнє слово, м-ре Дарнею, — ви думаєте, що я п'яний?

— Я думаю, що ви пили, м-ре Картоне.

— Ви думаєте? Ви ж знаєте, що я пив.

— Коли так, то я мушу сказати: я це знаю.

— То ви повинні так само знати й чому. Я очайдушний бідолаха, сер. Я байдужий до всіх людей на світі, й усі люди на світі байдужі до мене.

— Дуже жалко. Ви могли би краще використати ваші таланти.

— Може й так, м-ре Дарнею, а може й ні. Тільки не будьте такі горді своїм тверезим лицем; ви ще не знаєте, що може трапитися. Надобраніч!

Залишившись на самоті, цей дивак узяв свічку, підійшов до дзеркала, що висіло на стіні й почав пильно роздивлятися на себе.

— Чи подобається тобі особливо той чоловік? — промовив

він стиха до свого образу в дзеркалі.— Чому ж тобі мав би подобатися чоловік, похорий на тебе? В ньому немає нічого такого, що могло би подобатися,— ти знаєш це. А, щоб тебе! Що ти з себе зробив! Добрий привід причепитися до людини за те, що вона показує тобі, як ти звівся ні на що і чим ти міг би бути! Поміняйся з ним місцями, чи поглянули б на тебе оті блакитні очі, як на нього, і чи пожаліло б тебе оте схвильоване лице, як його? Ну, скажи ясними словами! Ти ненавидиш його.

За втіхою він звернувся до своєї пляшки, випив її за кілька хвилин і заснув, схиливши голову на руки; волосся його розкидалося по столу, і лій із свічки капав на нього.

Розділ V.

Ш А К А Л.

То був час пияцтва, і переважна більшість чоловіків пиячила добре, не позбавляючися репутації джентлменства. Вчена професія правників, із своїми бакханальними нахилами, звичайно не пасла задніх проти інших учених професій; і м-р Страйвер, що пробив собі дорогу до широкої й позиточної практики, не відставав од своїх товаришів і по цій частині, як і по інших сухіших галузях на правознавчому полі.

Улюбленець в Олд-Бейлі, а так само й на провінційних сесіях, м-р Страйвер почав обережно обрубувати нижчі шаблі драбини, по якій ліз угору. В суді вже й раніш помічали, що Страйвер, хоч і був людиною спритною, несовісною, на все готовою й сміливою, проте не мав тієї здатности витягати саму суть із маси свідчень, що є найважливіша й найпотрібніша ознака адвокатського таланту. Однак і в цьому він виявив видатні успіхи. Що більш розвивалася його практика, то більш, як здавалося, зростала його здатність добиратися до самого коріння, і хоч би як довго вночі він пиячив із Сіднеєм Картоном, на другий день всі пункти були в нього, як на долоні.

Сідней Картон, найлінивіша й найбезнадійніша людина, був вірним спільником Страйвера. В тому, що вони вдвох випивали від січневої сесії до Михайлового дня, можна було потопити королівський корабель. Страйвер ніколи не провадив ні однієї справи, коли не було з ним Картона, який сидів, засунувши руки в кишені, і дивився на стелю судової залі; вони об'їздили вкупі провінційні округи, не залишаючи своїх звичайних нічних оргій, і Картона бачили, як він уже ранком крадькома й нетвердою ходою ішов до себе, як той безпутній кіт. Кінецькінцем проміж людей, що цікавились цими справами, пішла чутка, що хоч із Сіднея Картона ніколи не буде лева, однак

він надиво добрий шакал, і що на своєму скромному місці він робив велику послугу Страйверові.

— Десята година, сер, — сказав служник у таверні, що мав розбудити його, — десята година, сер.

— Що таке?

— Десята година, сер.

— Що ви кажете? Десята година вечора?

— Так, сер. Ви казали мені збудити вас.

— А, пам'ятаю. Добре, добре!

Він спитувався-ще трохи заснути, однак кельнер навмисне хвилин з п'ять безперестанно погортав дрова в каміні, поки той устав, накинув на голову капелюха й вийшов. Він повернув до брами, відсвіжився, прогулявшись по вулицях, і пішов до Страйверового помешкання.

Страйверів писар, що ніколи не бував при цих нарадах, пішов додому, і принципал сам одчинив двері. Він був у виступцях, у широкому халаті і з голою шиєю для більшої вільності.

— Ви трохи спізнилися, моя Пам'яте, — сказав Страйвер.

— Близько звичайного часу; може на чверть години пізніше.

Вони увійшли до брудної кімнати з розставленими книгами й розкиданими паперами. В каміні палав огонь. Парував чайник. Серед паперового безладдя красувався стіл, повний вина, коньяку, рому, цукру й цитрин.

— Як бачу, Сідней, ви вже випили свою пляшку.

— Цього вечора дві. Я обідав з сьогоднішнім клієнтом, чи дивився, як він обідав, — це однаково.

— То був майстерний удар, Сідней, що ви відкинули ним тотожність. Як ви дійшли до нього? Коли вам це спало на думку?

— Я подумав, що він гарний хлопець, подумав, що і я міг би бути чимсь подібним, коли б у мене було хоч трохи щастя.

М-р Страйвер розсміявся так, що аж затрявся йому живіт, який передчасно виріс у нього.

— Ви і ваше щастя, Сідней! Ну, до роботи, до роботи.

Досить сердито шакал роздягнувся, пішов до сусідньої кімнати й повернувся з великим глечиком холодної води, з мискою і одним чи двома рушниками. Намочивши рушники, він вижав їх трохи, обмотав ними голову так, що гідко було й глянути на нього, сів до столу й сказав: „Тепер я готовий“.

— На сьогодні в нас небагато готування, Пам'яте, — сказав м-р Страйвер весело, роздивляючись у своїх паперах. — Тільки дві справи.

— Дайте спершу ту, що гірша.

Лев розвалився собі на софі з одного боку стола з питвом, в той час, як шакал сидів коло свого власного стола, закладеного папером, з другого боку, — пляшки й шклянки були йому напохваті. Обидва зверталися до пляшок невпинно, проте кожен

по-своєму: лев пив здебільшого лежачи, засунувши руки за пояс штанів, дивився на камін, або іноді переглядав якийсь легший документ; шакал, насупивши брови й напружено так заглиблювався у свою роботу, що навіть не дивлячись простягав руку до шклянки й декілька хвилин намащував її. Двічі чи тричі справа ставала остільки заплутаною, що шакал мусів уставати і знов намочувати свої рушники. З цих мандрівок до глечика та миски він повертався з такими чудними відмінами мокрого вбрання на голові, що не описати їх словами, — воно здавалося ще кумеднішим од його зосередженої поважності.

Вкінці шакал приготував для лева чималу вечерю й подав йому. Лев узяв її поважно й обережно, вибрав, що йому треба, зробив свої уваги, — шакал допомагав йому. Коли цю справу було закінчено, лев знову засунув руки за пояс і ліг, щоб обміркувати. Шакал відсвіжив горлянку повною шклянкою, а голову намоченими рушниками і взявся готувати другу страву; її було виготовано таким самим порядком, і з нею впоралися тільки тоді, коли прозвонили три години ранку.

— Ну, тепер ми вже скінчили, Сідней, налийте собі шклянку пуншу, — сказав м-р Страйвер. Шакал зняв рушники з голови, обтрухнувся, позіхнув, здригнувся й налив повну шклянку.

— Ви були дуже ґрунтовні, Сідней, сьогодні в справі допиту свідків. Кожне питання було доречі.

— Я завжди ґрунтовний. Хіба не правда?

— Я цього не заперечую. Що це так збудоражило ваш настрій? Полейте його трохи пуншем, і він знов заспокоїться.

Шакал промимрив щось перепрошуючи і знов налив собі шклянку.

— Старий Сідней Картон із старої Шрюзберійської школи, — сказав Страйвер, кивнувши на нього головою, і наче порівнював його в сучасному й минулому, — стара гойдалка Сідней. На хвилину вгорі й зараз унизу; то в настрої, то в розпачі.

— А! — відповів той, зі드хаючи: — так. Той самий Сідней, з тим самим щастям. Навіть і тоді я писав вправи для інших товаришів і рідко коли для себе.

— А чому?

— А хто ж його знає? Така вже моя доля, я так гадаю.

— Картоне, — сказав його друг, — ви шкутильгаєте і завжди шкутильгали. У вас ніколи не було енергії і визначеної цілі. Погляньте на мене. Як я став тим, чим я став? Як я роблю те, що я роблю?

— Почасти так, що платите мені, щоб я допомагав вам, я так гадаю. А втім дуже сумно говорити про своє власне минуле, коли вже світає. Направте мене на що інше перш, ніж мені піти.

— Добре. Давайте вип'ємо за здоров'я прекрасного свідка, — сказав Страйвер, підіймаючи шклянку. — Чи не поверне вас це на приймний шлях?

Очевидячки ні, бо він знову ще більш насупився.

— Прекрасний свідок, — проговорив він собі під ніс, дивлячись на шклянку. — За цілий день і ніч я сьогодні мав досить свідків; хто ж ваш прекрасний свідок?

— Донька живописного доктора, міс Манетт.

— Вона прекрасна? Ота золотоволоса кукла?

— А знаєте що, Сідней, — сказав м-р Страйвер, пильно дивлячись на нього. — Знаєте, мені здавалося в той час, що ви симпатизували золотоволосій куклі і швидко побачили, що прилучилося з золотоволосою куклою?

— Швидко побачив, що з нею прилучилося! Коли дівчина, кукла чи не кукла, умліває перед самісіньким носом, то це, здається, можна побачити й без підзорної труби. Я вип'ю з вами, однак красу заперечую. Ну, я більш уже не питиму. Пора спати.

Коли Страйвер провів його на сходи із свічкою, щоб освітити йому, через тьмяні вікна вже заглядав світанок. Картон вийшов на вулицю. Повітря було холодне й сумовите, небо хмарне, річка темна, і все навколо подібне до безлюдної пустелі.

З розтраченими силами в собі і з цілковитою пустелею навколо, цей чоловік спинився на своєму шляху серед мовчазного майдану й на хвилину побачив: перед ним у пустелі — мариво благородної честолюбности, самозречення, впертої праці; в чарівному місті цього привида були повітряні галерії, звідкіля дивилися на нього любов і краса, сади, в яких рясно висіли овочі життя, води надії виблискували в його очах. Момент, і все щезло. Бін поліз високими сходами до своєї кімнати під дахом величезного будинка і не роздягаючись кинувся на своє неприбране ліжко, і подушку зросили марні сльози.

Сумно, сумно зійшло сонце, і перед ним не було нічого сумнішого, ніж оця людина з добрими здібностями і з добрими почуваннями, нездатна належно спрямувати й використати їх, нездатна дати собі ради й створити свого власного щастя, людина, що почуває свою загибель і безсуперечно кориться своїй долі.

Розділ VI.

СОТНІ ЛЮДЕЙ.

Тихе помешкання доктора Манетта було в спокійному закутку недалеко від Соґо-Сквера. Опівдні однієї чудової неділі за чотири місяці по справі про зраду, яку хвиля вже геть понесла в море з інтересів і пам'яті людей, м-р Джервіс Лоррі йшов соняшними вулицями з Клеркенвела, де він жив, до доктора обідати. М-р Лоррі став другом доктора, і спокійний закуток останнього зробився соняшною стороною його життя. На цей раз він вийшов до Соґо досить рано з трьох звичних для

нього причин. Поперше, тому що в добру погоду неділями він до обіду гуляв з доктором і Люссі; подруге, тому що в неділю, коли була непогода, він звик бути в них, яко друг сім'ї, то гуторячи, то читаючи, то дивлячись у вікно, і взагалі проводити цілий день; потрете, тому що він мав деякі сумніви і знав, що, зважаючи на уклад докторового життя, тепер саме був зручний час розв'язати їх.

В Лондоні не знайти було кутка, приємнішого за той, де жив доктор. Мимо нього не було дороги, і з передніх вікон докторового помешкання видно було приємну далечинь глухої вулиці, що подобалася своєю самотністю. Літом уранці сонце ясно освітлювало той закуток; коли ж на вулицях була спека, то закуток був у сутені, хоч і не в такій, щоб не можна було бачити ясного соняшного блиску. То було прохолодне місце, спокійне, проте веселе, чудове місце для відгомонів і правдиве пристановище від галасливих вулиць. Тут, у такій тихій пристані повинен був спочивати спокійний корабель, — так і було. Доктор займав два поверхи великого будинка. Позад нього був двір, на котрому шумів своїм зеленим листом явір.

Доктор Манетт приймав тут пацієнтів, що їх притягала і стара його репутація, і чутки про його історію. Його наукові знання, уважність та вмільсть у переведенні мудрованих експериментів давали йому скромний заробіток, і він здобував стільки, скільки йому було потрібно.

Все це було на думці й на увазі м-ра Джервіса Лоррі, коли він подзвонив біля тихого будинка в закутку опівдні однієї чарівної неділі.

— Доктор Манетт дома?

— Його ждуть.

— А міс Люссі дома?

— Її ждуть.

— Міс Прос дома?

— Можливо, що й дома, — проте покоївка не може напевне передбачати намірів міс Прос, чи вона ствердить цей факт, чи відмовиться.

— Я тут своя людина, — сказав м-р Лоррі, — і піду нагору.

Хоч докторова донька нічого не знала про край, де вона народилася, проте вона, здавалося, мала прирощенну здібність робити багато з невеликих засобів, що становить одну з найкорисніших і найприємніших властивостей французів. Меблі були прості, проте їх прибрано було деякими невеличкими прикрасами, зовсім незначними, що свідчили про смак і фантазію, — цілість робила приємне враження.

На поверсі було три кімнати підряд. Перша була найпарадніша кімната, і в ній були Люссині птиці, квіти, книги, стіл до письма, робочий стіл і скринька з фарбами; друга була докторова консультаційна кімната, що правила разом і за їдальню;

третя, мінливо вимережана тінями від явора, що ріс у дворі, була докторова опочивальня, і там у кутку стояв неуживаний уже шевський ослінчик та шевські струменти, в тому самому вигляді, як колись стояли на п'ятому поверсі сумного будинка коло винарні на передмісті св. Антона в Парижі.

— Дивно мені,—сказав м-р Лоррі, спинивши на них свої очі,— що він тримає тут оцю споминку про свої страждання.

— І чому тут дивуватися? — несподівано спитав чийсь голос.

То був голос міс Прос, дикої червоної жінки з міцними руками,— з нею вперше він познайомився в гостиниці „Короля Георга“ в Дуврі і з того часу поважав її.

— Я гадав би... — почав м-р Лоррі.

— Чи ба! Ви гадаєте!— сказала міс Прос, і м-р Лоррі замовк.

— Як ся маєте? — спитала леді трохи різко, проте так, ніби хотіла показати, що вона не сердиться на нього.

— Досить добре, дякую вам,— відповів м-р Лоррі смиренно,— як ви?

— Нічим хвалитися,— сказала міс Прос.— Мене дуже турбує моє сонечко.

— Можна спитати про причину?

— Мені зовсім не бажано, щоб люди, які негідні мого сонечка, приходили сюди десятками дивитися на неї,— сказала міс Прос.

— Десятками приходять для цього?

— Сотнями,— сказала міс Прос.

Характерно було для цієї леді (як і для багатьох інших до неї й після неї), що коли піддавали в сумнів її первісне твердження, вона зараз переступала міру.

— Я жила з моєю улюбленкою... або моя улюбленка жила зо мною, і платила мені за це, чого б я напевне не вимагала була,— ви могли би ствердити це за присягою,— якби я або вона могли жити нічим, від того часу, як їй минуло десять років. А це дійсно дуже тяжко,— сказала міс Прос.

Не розуміючи точно, чому це їй було дуже тяжко, м-р Лоррі на всякий випадок похитав головою.

— Всякі люди, що негідні й мизинця моєї голубки, вічно лізуть сюди,— сказала міс Прос.

М-р Лоррі знав, що міс Прос дуже ревнива; проте він знав також, що, маючи ексцентричний вигляд, вона була однією з тих самовідданих істот, які подибуються тільки між жінками, що з чистої любови й захоплення ладні добровільно віддати себе в рабство молодості, коли вони її вже втратили, красі, якої ніколи не мали, освіченості, котрої вони ніколи не мали щастя досягти, блискучим надіям, які ніколи не просвічували їх непроглядного життя. Він досить знав світ і знав, що нема нічого кращого

за вірну службу серця; тому він ставив міс Прос значно ближче до земних янголів, ніж багатьох леді, яких незмірно краще обдарувала природа й штука, і які мали балянси в Телсоновому Банку.

— Як ми тепер з вами на хвилину самі і обое ми ділові люди, — сказав м-р Лоррі, коли вони вернулися до вітальні й сіли тут цілком приязно, — то дозвольте спитати вас, чи доктор у своїх розмовах з Люссі не згадує ніколи про ті часи, коли він займався шевством?

— Ніколи.

— А все ж він тримає в себе той ослінчик і ті шевські струменти?

— Ох, — відповіла міс Прос, хитаючи головою. — Я ж не кажу, що він про себе не згадує.

— Ви переконані, що він багато думає про це?

— Певне, — сказала міс Прос.

— Думаєте ви, що в доктора Манетта є свої власні міркування про причини його переслідування, а може навіть і про ім'я свого переслідника?

— Я знаю про це тільки те, що скаже мені моє сонечко. А вона каже, що він має про це свої думки.

— Ви не гнівайтесь, що я ставлю вам усі ці питання, бо я тільки тупа ділова людина, а ви теж ділова жінка. Чи не дивно, що доктор Манетт, що безперечно нічим невинний, як ми всі переконані, ніколи не торкається цього питання? Я не кажу вже про себе, хоч наші ділові стосунки почалися давно, і ми тепер друзі, я говорю про прекрасну доньку, до якої він так віддано прихильний, і яка так віддано прихильна до нього. Повірте мені, міс Прос, що торкаюся цієї справи не з цікавості, а з щирого інтересу.

— Добре! Оскільки я розуміюся, а я розуміюся погано — скажете ви, — відповіла міс Прос, — він боїться торкатися цього предмету.

— Боїться?

— Річ досить проста, гадаю я, чому так. Це страшна споминка. Крім того, саме через це він загубив самого себе. Не знаючи, як він загубив себе і як він потім знайшов себе, він ніколи не може бути певен того, що він знов не загубить себе. Я гадаю, що вже це одно може зробити предмет неприємним.

Це була глибока увага, ніж м-р Лоррі міг сподіватися.

— Правда, — сказав він, — страшно навіть думати про це. Однак мене мучить, міс Прос, сумнів, чи це добре для доктора Манетта постійно носити у собі глибоко пригніченою таку думку. Сумнів і неспокій спонукають мене до цієї нашої розмови.

— Нічим не допоможеш, — сказала міс Прос, хитаючи головою. — Зачепіть оцю струну, і він відразу зміниться на гірше. Краще залишити його самого. Одно слово, краще залишити так,

як є, чи подобається це, чи не подобається. Іноді він устає серед ночі, і ми чуємо, як він отут над нами ходить та ходить по своїй кімнаті. Сонечко вже знає, що він тоді думкою ходить і ходить по своїй давній в'язниці. Вона поспішає до нього, і вони вкупі ходять, ходять та й ходять, аж поки він не заспокоїться. Проте він ніколи не каже їй ні єдиного слова про справжню причину свого неспокою, і вона вважає за краще не натякати йому про це. Мовчки вони вкупі ходять і ходять, поки її любов та її присутність не приведуть його до пам'яті.

— Ось і вони! — сказала міс Прос, встаючи, щоб припинити розмову, — і тепер тут зараз будуть сотні людей.

Акустичні особливості цього закутка були дуже цікаві: це було наче вухо цілого міста.

М-р Лоррі стояв коло відчиненого вікна й виглядав батька й доньку, котрих кроки чув, — йому здавалося, що вони ніколи не дійдуть додому. Не тільки геть замирали відгуки, наче кроки пройшли, а й чути було замість них відгуки інших кроків, які ніколи не наближалися і які знову враз зникали саме в той час, коли здавалося, що вони близько. Однак кінець-кінцем батько й донька з'явилися, і міс Прос уже стояла на ганку, вітаючи їх.

Приємно було дивитися, як міс Прос, хоч і була дика, червона й сувора, знімала з своєї коханки капелюшок, коли та прийшла до своєї кімнати, взявши його кінцями своєї хустки, здувала з неї порох, складала її мантилю й розправляла її розкішне волосся з такою гордістю, немов би це було її власне волосся, а сама вона була найгонористіша й найкрасивіша жінка на світі. Приємно було також дивитись, як її коханка обняла її й дякувала, протестуючи проти того, що вона так турбується за неї. Проте це вона могла сказати тільки шуткуючи, бо інакше міс Прос образилася б смертельно й пішла б до своєї кімнати плакати.

Приємно було глядіти, як доктор дивився на них і говорив міс Прос, що вона потурає Люссі, проте таким тоном і з таким поглядом, що він потурав їй так само, як і міс Прос, а може ще й більше, якщо тільки це було можливо. Приємно було дивитися й на м-ра Лоррі; у своїй маленькій перуці він приязно дивився на всіх і дякував своїй долі, що на схилку віку привела його до такого дому. Проте сотні людей не приходили дивитися на них, і м-р Лоррі даремно доживався, коли сповниться віщування міс Прос.

Вже наблизився й обідній час, а сотень людей все ж не було.

В цьому маленькому господарстві міс Прос завідувала кухонними справами й завжди чудово виконувала свої обов'язки: її обіди, хоч і дуже скромні, були так добре зварені й подані і з таким смаком напів по-англійському й напів по-французькому підібрані, що не могло бути нічого кращого.

Неділями міс Прос обідала разом з доктором, а в інші дні вона вперто їла сама в невідомий час або на кухні, або в своїй блакитній кімнаті на другому поверсі, що неприступна була ні для кого, крім її сонечка.

День був душний, і по обіді Люссі запропонувала винести вино під явір і посидіти там на свіжому повітрі. Все крутилося й рухалося навколо неї, тому всі вийшли під явір, а вона винесла вино спеціально для м-ра Лоррі.

А все ж сотні людей не приходили. З'явився м-р Дарней, коли вони сиділи під явором, та він був один. Доктор Манетт прийняв його приязно, так само й Люссі. Тільки міс Прос враз відчула якесь смикання в голові і в цілому тілі й пішла додому. З нею це траплялося частенько, і в інтимній розмові вона звала це „нападом дергачки“.

Доктор був у найкращому настрої й мав особливо молодявий вигляд. В такі часи дуже помітна була схожість між ним і Люссі; вони сиділи одно коло одного; вона схилилася на його плече, а він поклав свою руку на спинку її крісла, — тепер дуже приємно було спостерігати цю схожість.

Він говорив цілісінький день про багато дечого і з незвичайною жвавистю. Розмова була про старі Лондонські будівлі, і м-р Дарней, натурально продовжуючи її, цілком просто спитав доктора Манетта:

— Скажіть, будь ласка, ви оглядали Тоуер¹.

— Ми були там з Люссі, та тільки випадково; а втім досить, щоб побачити, що місце цікаве, та й тільки.

— Я був там, як пам'ятаєте, — сказав Дарней з усмішкою, хоч і почервонів трохи з досади, — тільки не так, щоб була можливість побачити багато. І от, коли я був там, мені оповідали цікаву історію.

— А що саме? — спитала Люссі.

Підчас якоїсь перебудови мулярі натрапили на старовинну в'язницю, що багато років тому її було замуровано й забуто. Кожний камінь внутрішніх стін був покритий написами, що їх вирізали в'язні, — датами, іменнями, скаргами й молитвами. На крайньому камені в кутку якийсь в'язень, мабуть перед тим, як іти на кару, вирізав три літери, — це була його остання робота. Їх було вирізано дуже доскональним струментом, нашвидку й нетвердою рукою. Звичайно, то були англійські літери, і спочатку їх читали так: D. I. G., а потім, дослідивши старанніше, визнали, що остання літера була „S“. Не було ніякого оповідання чи легенди про в'язня з такими початковими літерами,

---

¹ Старовинна Лондонська фортеця, спочатку була за королівський палац, потім за в'язницю для вельможних осіб, що їх обвинувачували за зраду; там таки виконували й карі.

і даремно морочили собі голову, як його звали. Кінець-кінцем доміркувалися, що то були не початкові літери імення та привища, а ціле слово — Dig, тобто: рий чи копай. Обшукали дуже старанно підлогу під написом і в землі під каменем чи під цеглиною чи під уламком плити знайшли зотлілий папір, помішаний із зотлілою шкіряною скринькою чи мішечком. Що написав невідомий в'язень, не буде прочитано ніколи, однак він щось написав і заховав од тюремника.

— Батечку мій! — викрикнула Люссі, — ви слабкі!

Він враз кинувся і вхопився за голову. Вигляд у нього був такий, і дивився він так, що всі перелякались.

— Ні, моя люба, я не слабкий. Упали великі краплі дощу, і я кинувся. Ходімо краще до хати.

Він майже враз отямився. Дощ і справді накрапав великими краплями, і він показав, що його руку покropив дощ. Проте він не сказав ні єдиного слова про відкриття, що про нього говорили, і, коли вони йшли до хати, то ділове око м-ра Лоррі зауважило, чи йому здалося, що він зауважив, що доктор Манетт поглянув на Дарнея майже так само, як колись у коридорі судового будинка. Однак він так швидко отямився, що м-р Лоррі завагався щодо свого ділового ока.

Настав час пити чай. Міс Прос подавала його. На неї знов напала дергачка, хоч все таки сотень людей не було. Надійшов м-р Картон, однак і з ним було тільки двоє.

Вечір був надзвичайно душний, і хоч вони сиділи з відчиненими дверима й вікнами, проте всі задихалися від духоти. Після чаю всі присунулися до одного вікна й дивилися на лиховісне смеркання. Люссі сиділа коло батька; Дарней сидів коло неї; Картон прихилився до вікна. Завіси були довгі й білі, і пориви вітру, що крутився в цьому кутку, підносили їх аж до стелі й розвівали їх наче крила страхопудів.

— Краплі дощу все ще падають, великі, важкі й рідкі, — сказав доктор Манетт, — насуває поволі.

— Насуває певне, — сказав Картон.

Вони говорили потихеньку, як роблять здебільшого люди, що ждуть чогось і стежать за чимось, і як завжди роблять люди, що в темній кімнаті ждуть блискавки і стежать за нею.

На вулиці було сум'яття; люди поспішали до пристановища, поки не вдарила гроза; в дивному кутку чути було відгомін кроків, що наближались й віддалялись, однак ніхто не приходив.

— Безліч людей, а все таки самота, — сказав Дарней, коли всі на хвилину прислухалися.

— Хіба ж не дивно це, м-ре Дарнею? — спитала Люссі. — Іноді вечорами я сиджу тут, і мені починає здаватися... а сьогодні навіть тій тій фантазії змушує мене тремтіти, — все таке темне й урочисте...

— Нехай же буде страшно й нам. Можна нам знати, що це таке?

— Вам це здасться дурницею. Такі химери, я гадаю, роблять враження тільки на тих, кому вони вперше приходять у голову, їх не можна передати кому іншому. Я іноді сиділа тут вечорами сама й прислухалася, і мені здавалося, що ці відгуки—то є відгомін кроків усіх тих людей, що згодом увійдуть у наше життя.

— Якщо так, — сказав Сідней Картон похмуро, як то було звичайно для нього, — то й справді великий натовп увійде колись у наше життя.

Кроки чути було безперестанно, і щодалі вони ставали швидшими. Зауток був повний відгону цих кроків; деякі кроки, як здавалося, були під самими вікнами, деякі наближались, деякі відходили, деякі переривалися, деякі затихали зовсім, а тимчасом це було в далеких вулицях, і не видно було нікого.

— Чи всім цим крокам призначено увійти в життя всіх нас разом, міс Манетт, чи ми поділимо їх між собою?

— Не знаю, м-ре Дарнею. Я ж казала вам, що це моя дурна фантазія, а ви спитали мене про неї. Коли вона мені спадала на думку, я була сама, і мені здавалося, що це кроки тих людей, які мають увійти в моє і в батькове життя.

— Я приймаю їх у своє життя, — сказав Картон. — Ні про що не питаю й жадних умов не ставлю. Натовп посуває на нас, міс Манетт, і я бачу його!.. при світлі блискавки. — Останні слова він додав після того, як ясна блискавка освітила його всього коло вікна.

— І я чую його! — додав він знов, коли вдарив грім. — Ось вони йдуть — біжать дикі, шалені.

Цими словами він образно змалював потік і рев дощу, що заглушив його, — ніякого голосу не чути було. Ту грозу пам'ятали всі вони: грім, блискавка, злива не припинялися ні на єдиний момент аж до півночі, коли зійшов місяць.

Великий дзвін св. Павла продзвонив першу годину, коли вже випогодилося. М-р Лоррі, в товаристві з Джеррі, у високих чоботях і з ліхтарем у руках повертався до Клеркенвела. Дорога між Соґо і Клеркенвелом проходила по безлюдних місцях, і м-р Лоррі, з страху перед розбишаками, завсігди брав з собою Джеррі для послуг, хоч звичайно він повертався додому години на дві раніше.

— От так ніч була, Джеррі, — сказав м-р Лоррі. — Така ніч і мерців підійме з могил.

— Такої ночі, пане, я не бачив, та й не сподіваюсь побачити; що мені до неї, — відповів Джеррі.

— Надобраніч, м-ре Картоне, — сказала ділова людина. — Надобраніч, м-ре Дарнею. Чи побачимо ми коли таку ніч укупі!

Може. Може й на них навалить, клеочучи та ревучи, великий натовп людей.

Розділ VII.

МЕСЬЄ МАРКІЗ У МІСТІ.

Монсеньйор, один із великих і впливових при дворі вельмож, що два тижні приймав у своєму великому готелі в Парижі. Монсеньйор був у своїх внутрішніх світлицях, у „святому святих“ для його численних прихильників, що товпилися в анфіляді передпокоїв. Монсеньйор збирався пити свою ранішню шоколяду. Ця шоколяда не могла увійти в монсеньйорову пайку інакше, як за допомогою чотирьох здорових льокаїв, крім кухаря. Один льокай ніс чашку шоколяди його священній особі; другий розмішував і збивав шоколяду маленьким струментом, що носив його при собі для цього призначення; третій подавав улюблену серветку; четвертий наливав шоколяду. Монсеньйорові неможливо було обійтися без цих льокаїв, коли він пив шоколяду, і утримати своє високе місце перед небом, що з пошаною дивилося на нього. Монсеньйор мав дуже благородне поняття про державні справи взагалі: нехай вони йдуть своїм порядком; щождо державних справ, які торкалися його самого, то він мав інше, справді благородне, поняття, — їх треба спрямовувати для його сили й кишені. Про свої втіхи, загальні й спеціальні, він мав ще інше, справді благородне, поняття, що весь світ створено задля нього.

Красиві на вигляд кімнати монсеньйорового готеля було прибрано й оздоблено до майстерного й витонченого смаку того часу; проте в них було щось ненадійне, нестале. Та кому було до того в монсеньйоровому домі! Тут були військові офіцери, що не знали військової справи; були морські офіцери, що не мали й уявлення про кораблі; були цивільні урядовці, що не розумілися на справах; були й церковні особи з безстыдним чолом, світські із світських, з любодійними очима, розпусним язиком і ще розпутнішим життям; всі зовсім непридатні до свого різного призначення, всі нахабно брехали, претендуючи на ці звання, проте всі більш-менш близькі до монсеньйора, і всіх їх понапихано було на державні посади, з яких можна було щось дістати. Були тут і невіруючі філософи, котрі словами наново перетворювали світ і з карт будували вавилонські башти, щоб з них штурмувати небо; вони розмовляли з невіруючими хеміками, що тільки й думали про перетворення металів. Чемні джентлмени, що дістали найвишуканіше виховання, яке в ті знамениті часи — як іще й досі — можна було пізнати з цілковитої байдужости до всіх натуральних людських інтересів, були в передпокоях монсеньйора у виразному стані духовної знемоги. Проказа неприродности зогидила кожну людську істоту, що ждала авдієнції монсеньйора. Одно втішало, що вся ця компанія у великому готелі монсеньйора була одягнена бездоганно, і якби день страшного

суду був днем парадних костюмів, то можна б бути певним, що всі вони будуть навіки визнані за праведних.

Маркіз звільнив своїх чотирьох льокаїв од їх тяжкого обов'язку і випив свою шоколяду, сказав одчинити двері „святого святих“ і вийшов. Скільки тут виявилось покірливости, улесливости, плазування, прислужництва, огидного приниження. Монсенъюр тому подарував слово обіцянки, тому усмішку, там шепнув щасливому рабу, там кивнув рукою, і так чемно пройшов свої кімнати аж до найдальших. Тут його милість повернув, пішов тією самою дорогою назад, в належний час шоколядові прибічники зачинили двері у „святе святих“, і його більш ніхто не бачив. Спектакль закінчився, легенький рух повітря перетворився в маленьку бурю, і дорогоцінні дзвоники задзвонили вниз по сходах. Незабаром з цілого натовпу залишилася тільки одна людина з капелюхом під пахвою і з табакеркою в руці, — вона виходила помалу поміж дзеркалами до виходу.

— Будь ти проклятий, — сказала та особа, спинившись коло останніх дверей і повернувшись до святилища.

З цими словами той чоловік струсив з своїх пальців табаку, наче порох з ніг, і спокійно пішов униз сходами.

То була людина років на шістдесят, прекрасно одягнена, горда в поступі і з лицем, подібним до гарної машкари. Лице його було таке бліде, аж прозоре, з різко визначеними рисами, воно завмерло в тому самому постійному виразі. Ніс красивої форми був злегка здавлений зверху кожної ніздрі. В цих двох западинах зосереджувалися всі зміни, які тільки бували на цьому лиці. Власник цього носа зійшов по сходах вниз, сів у карету й поїхав. Підчас авдієнції мало хто розмовляв з ним; він стояв трохи осторонь, і монсенъюр міг бути теплішим у своєму поводженні з ним. В таких обставинах йому здавалося тим приємніше дивитися, як люди розбігалися перед його кіньми і часто ледве услизали, щоб їх не роздавили. Його кучер гнав так, наче він брав приступом ворога, і його шалений біг не викликав у його хазяїна ні найменшої зміни на лиці чи на губах.

З диким гуркотом і тарахканням і з нелюдським презирством до всього, незрозумілим тепер, карета летіла вулицями, круто повертаючи на рогах. Жінки покрикували перед нею, а чоловіки хапалися один за одного й вихоплювали дітей з вулиці. Нарешті при повороті на розі вулиці коло фонтана щось попало під одно колесо, почувся голосний крик з натовпу, коні кинулися й стали на дибки.

Коли б не це останнє, то можливо, що карета не спинилася б, — карети часто їхали далі, залишаючи позад себе поранених, та й чому їм не робити так? Переляканий кучер швидко скочив з передка, і рук з двадцять вхопило коней за повода.

— Що там сталося? — сказав месъє, спокійно визиравши з карети.

Високий чоловік у нічному ковпаку вирвав з-під ніг у коней якийсь вузлик, поклав на східці фонтана, упав у грязь і мокроту й ревів як дикий звір.

— Вибачайте, месье маркізе! — сказав обірваний і смирний чоловік, — то дитина.

— Так чого ж він так гидко кричить? Чи то його дитина?

— Пробачте, месье маркіз... така жалість... так...

Високий чоловік враз схопився з землі й так швидко побіг до карети, що месье маркіз умомент узявся за держак шаблі.

— Убитий! — закричав високий чоловік у дикому розпачі, знявши обидві руки над головою і дивлячись на нього витріщеними очима.

— Мертвий!

Народ стовпився навколо й дивився на месье маркіза. І в тім погляді не видно було нічого, крім цікавості й напруження, — не помітно було ні погрози, ні гніву. Народ не сказав нічого; після першого крику він замовк та так і залишився. Маркіз озирнув усіх таким поглядом, наче то були криси, що повилазили із своїх нір.

Він витяг свій гаманець.

— Дивно мені, — сказав він, — що ви не можете доглядіти себе й своїх дітей. Завсігди хтонебудь із вас попадається на дорозі. Як я можу знати, яку шкоду зробили вам мої коні? Ось, дайте йому це.

Він кинув золоту монету льокаєві, і всі шиї витяглися, щоб побачити, де впали гроші. Високий чоловік знов закричав людським голосом:

— Мертвий!

Його спинило те, що в цей момент швидко з'явився другий чоловік, перед яким усі розступилися. Побачивши його, нещасний кинувся йому на груди, плачучи й ридаючи, і показав на фонтан, де кілька жінок стояли навколо непорушного вузлика.

— Я знаю все, знаю все, — сказав новоприбулий. — Будь мужнім, любий Гаспаре! Для нещасного немовляти краще так умерти, ніж жити. Воно вмерло вмомент без страждань. Чи могло воно пожити так щасливо хоч годину?

— Ви — філософ, — сказав маркіз. — Як вас звати?

— Мене зовуть Дефарж.

— А яке ремесство?

— Виноторговець, месье маркіз.

— Ловіть, філософе й шинкарю, — сказав маркіз, кидаючи йому другу золоту монету, — і витрачайте як хочете. Що ж, коні в порядку?

Не поглянувши навіть другий раз на натовп, месье маркіз вивернувся на подушці й готовий був їхати далі з виглядом джентлмена, який випадково розбив щось нічого не варте й

заплатив за нього, бо має змогу заплатити; коли це враз спокій його порушений був тим, що монета влетіла в карету й задзвеніла коло його ніг.

— Стій, — крикнув месьє маркіз. — Спини коні. Хто це кинув?

Він поглянув на те місце, де за хвилину перед тим стояв виноторговець Дефарж, однак на тому місці лежав лицем на бруку в грязі нещасний батько, а над ним стояла чорнява жінка й плела.

— Собаки, — сказав маркіз спокійно й не міняючись у лиці, крім западинок на носі, — я залюбки переїхав би кожного з вас і стер би вас з землі. Якби я тільки знав, який негідник кинув у карету, і якби цей розбишака був близько, я б розчавив його під колесами. Він знов вивернувся на подушці й крикнув „їдь“. Він поїхав, а за ним так само швидко проїхало й багато інших карет. Криси повилазили із своїх нір, щоб дивитися на них і дивилися цілими годинами. Батько вже давно взяв вузлика і зник із ним, а на підмісті коло фонтана сиділи ті жінки, що клопоталися коло вузлика, і дивилися, як бігла вода у фонтані та як проїздили машкарадні карети. Тільки та одна жінка, що стояла на помітному місці й плела, і тепер ще плела з упертістю фатума.

Розділ VIII.

МЕСЬЄ МАРКІЗ НА СЕЛІ.

Розкішний пейзаж з золотистими, хоч і вбогими хлібами. Смуги нещасного жита там, де б повинна бути пшениця; смуги нащасного гороху і квасолі, смуги найгірших рослин замість пшениці. В бездушній природі, як у чоловіках і жінках, що її обробляли, помітна переважна неохота нидіти, сумна схилість поступитися перед силою й зачакнути.

Месьє маркіз у своїй подорожній кареті (яка могла би бути й легшою) четвериком поштових коней з двома форейторами важко виїздив на крутий горб. Коло підніжжя горба було сільце. В сільці була єдина нужденна вулиця з нужденною броварнею, з нужденною чинбарнею, нужденним шинком, з нужденним заїздом для зміни поштових коней, нужденною криницею та всіма іншими звичайними нужденними додатками. В ньому жив і свій надто нужденний народ. Всі вони були бідні й багато з них сиділи коло дверей і кришили цибулю і таке інше на вечерю, в той час як багато було коло криниці, полоскало листя й траву та інші подібні земні злаки, що їх можна було їсти. Були й виразні ознаки того, що їх зробило бідними: на таблиці посеред маленького села урочисто було розписано, що там то й там то треба було платити податки на державу, податок на церкву, податок на лорда, податок місцевий, податок загальний, — ще треба було дивуватися, як щонебудь залишилося від села. Дітей

видно було мало і ні однієї собаки. Щодо чоловіків та жінок, то їх долю наперед було визначено... життя в найгірших умовах, щоб тільки яось тягти його вниз під млином, або неволя і смерть у тій в'язниці на скелі.

Попереду гінець сповіщав, що їде маркіз, і ляскали батоги, що у вечірньому повітрі немов фурії вилися понад головами форејторів. Маркіз звелів спинити карету коло поштового двору. Цей двір був біля криниці, і селяни кинули працю, щоб подивитися на нього. Месьє маркіз обвів очима підданицькі лиця, що схилилися перед ним, так само як і він схилився був перед монсеньйором у його палаці. Коли ось до них підійшов сивий робочий, що лагодив дорогу.

— Приведи його мені сюди, — сказав маркіз гінцеві.

Його притягли; в руках у нього була обідрана шапка; інші стовпилися навколо, щоб подивитися й послухати.

— Ти стояв на дорозі, коли я проїздив?

— Так, монсеньйоре. Я мав таку честь, що ви проїхали повз мене.

— Коли я їхав на горб і з'їздив з горба?

— Так, монсеньйоре.

— На що ж ти так пильно дивився?

— Монсеньйор, я дивився на чоловіка.

Він трохи нахилився й показав своєю обірваною шапкою під карету. Всі теж нахилилися й дивилися під карету.

— На якого там чоловіка, свине? І чого туди дивитися?

— Вибачайте, монсеньйоре: він висів на ланцюзі гальма.

— Хто? — спитав подорожній.

— Чоловік, монсеньйоре.

— Чорт би побрав вас усіх — ідіотів! Як звати того чоловіка? Ти ж знаєш усіх людей у цій стороні. Хто то був?

— Ваша милість, монсеньйоре. Він не з цієї сторони. Відколи живу, я ніколи не бачив його.

— Висів на ланцюзі? Щоб задушитися?

— З вашого милостивого дозволу, це було дивно, монсеньйоре. Голова йому звисала... отак.

Він повернувся боком до карети, відкинувся назад, так що лице було звернуте догори, а голова звисала до землі, потім випростався, пом'яв у руках шапку і вклонився.

— На що ж він був похожий?

— Монсеньйоре, він був біліший за мірошника. Геть увесь припалій порохом, білий як страшило, високий як страшило.

Картина дуже вразила невеличкий натовп, проте всі очі, не вглядаючись, дивилися на маркіза. Може, щоб побачити, чи немає якого страшила на його совісті.

— Нічого казати, гарний, — сказав маркіз, щасливо переконаний, що на такого гробака не варто звертати увагу, —

бачив, як злодій висів під моєю каретою і не роззявив своєї великою пащі. Ех, ти! Пустить його, месье Габелю.

Месье Габель був поштмайстер і поєднував з тим деякі податкові обов'язки. Він прийшов з великою улесливістю, щоб бути присутнім при допиті, і ввесь час з урядовим виглядом тримав допитуваного за рукав.

— Ну, геть! — сказав месье Габель.

— Затримайте того чужинця, якщо він шукатиме у вашому селі ночівлі, і довідайтеся, Габелю, чи в його чесні наміри. А що ж він — утік? Де той — проклятий?

Проклятий був уже з своїми щирими приятелями під каретою й показував своєю шапкою на ланцюг. Приятелі швидко витягли його звітлія і сторопілого поставили перед маркізом.

— Слухай, дурню, чоловік той утік, коли ми гальмували?

— Монсеньйоре, він стримголов кинувся з горба набік, головою вперед, як кидаються в річку.

— Глядіть же, Габелю! Ідьмо!

Карета швидко виїхала з села, однак крутий узвів затримав її; помалу, хитаючися, вона тяглася вгору серед солодких пахощів літньої ночі. На найкрутішому пункті узвозу було маленьке кладовище з хрестом і великим новим образом Спаси на ньому. Біля підніжжя його стояла на колінях жінка. Коли карета доїхала до того місця, вона повернулася, швидко схопилася й підбігла до дверець карети.

— Це ви, монсеньйоре! Монсеньйоре, прохання!

З нетерплячим викликом, проте не змінивши свого лиця маркіз виглянув з карети.

— Ну, що там ще? Чого тобі? Вічні петиції.

— Монсеньйоре! Мій чоловік, лісничий... він помер...

Вона мала вигляд старої жінки, хоч була молода.

— Він помер з недостатку. Стільки людей умирає з недостатку! Скільки ще вмере з недостатку!

— Що ж? Хіба я можу нагодувати їх?

— Монсеньйоре, я не знаю; я не за те прошу. Моє прохання, щоб дозволено було поставити над ним камінь чи дерево з ім'ям мого чоловіка на знак, де він лежить. Інакше місце швидко забудуть і ніколи його не знайдуть, коли я вмру з тієї самої хвороби, і мене поховають під іншим кущем убогої трави. Монсеньйоре, їх уже так багато, вони так швидко виростають, їх ще так багато треба. Монсеньйоре! Монсеньйоре!..

Льокай відштовхнув її від дверець, і карета рушила з місця. Вона залишилася далеко позаду.

Тимчасом на маркіза впала тінь великого будинка з високим дахом і з навислими над ним деревами; тінь змінилася на світло смолоскипів, коли карета спинилася й перед маркізом одчинилися парадні замкові двері.

- Месьє Шарль, якого я жду, приїхав із Англії?
— Ні, ще, монсенъйоре.

Розділ ІХ.

ГОЛОВА ГОРГОНИ.

Тяжка то була будова, цей замок месьє маркіза. Перед ним був великий каменем вибрукований двір; подвійні кам'яні сходи з'єднувалися на кам'яній терасі перед головними дверима. Взагалі все тут було кам'яне: важкі кам'яні балюстради, кам'яні урни, кам'яні квіти, кам'яні людські лиця, кам'яні левові голови, в усіх напрямках. Немов на цей будинок поглянула Горгонина¹ голова, коли його було закінчено перед двома століттями.

Маркіз встав з карети й пішов низькими східцями широких сходів. Великі двері зачинилися за маркізом, і він увійшов у передпокій, страшний од старих списів та вепрів, шабель і мисливських ножів, а ще страшніший од тяжких нагайок та батогів, яких вагу відчував не один селянин перш, ніж піти до благодійної смерті, коли його пан бував у злому настрої. Пройшовши парадні кімнати, які були темні і вже позамикані наніч, маркіз, із смолоскипником спереду, дійшов до власного приватного помешкання з трьох кімнат: його опочивальні та двох інших покоїв. Кімнати були високі, з склепінням, без килимів на підлозі, з великими камінами, щоб опалювати зимою і з усякими розкошами, пристойними маркізові розкішного часу і в розкішному краю. В третій кімнаті був накритий стіл на двох.

— А мій племінник, — сказав маркіз, поглядаючи на приготовану вечерю, — як мені казали, ще не прибув?

— Його ще не було, його ждали разом з монсенъйором.

— А! Неймовірно, щоб він прибув сьогодні, а втім залишіть стіл, як є. Я буду готовий за чверть години.

За чверть години монсенъйор був готовий і сам сів до розкішної й добірної вечері. Крісло його стояло проти вікна. Він з'їв юшку і підніс до рота шклянку бордоського та зараз і поставив її назад.

— Що то? — спитав він спокійно, вдивляючися уважно в горизонтальні чорні та кам'яні смуги.

— Монсенъйоре! Що?

— Надворі за шторами. Одкрій штори.

Штори відкрили.

— Ну?

— Монсенъйоре, нема нічого. Дерева і ніч — тільки й видно. Служник розкрив широко штори, подивився в непроглядну темряву й стояв на цьому чорному фоні, ждучи дальших розпоряджень.

¹ Горгона (Медуза) — мітична жінка, її погляд обертав людину на камінь.

— Добре, — спокійно сказав пан. — Закрий штори.

Наказ виконано, і маркіз їв далі. Він уже наполовину повечеряв, як знову спинився з шклянкою в руці, прислухаючися до гуркоту коліс. Гуркіт наближався швидко і спинився перед самим замком.

— Спитай, хто там приїхав?

То був монсенйорів племінник. Він їхав на декілька верстов позад монсенйора.

Він їхав швидко та не міг наздогнати монсенйора. На поштових станціях йому казали, що монсенйор проїхав перед ним.

Монсенйор велів сказати йому, що його жде вечерея, і що його просять прийти сюди. За декілька хвилин він прийшов. В Англії він був відомий як Чарлз Дарней.

Монсенйор прийняв його ввічливо, однак вони не віталися за руки.

— Ви вчора виїхали з Парижу, сер? — сказав він до монсенйора, сідаючи до столу.

Так, учора. А ви?

— Я їду прямо з Лондона. Мене затримали... — племінник затнувся на момент, — різні справи.

— Без сумніву, — сказав увічливий дядько.

При служникові вони не промовили більш і слова один до одного. Подали каву. Вони залишилися самі. Племінник, поглянувши на дядька, якого лице подібне було до доброї машкари, почав розмову.

— Я повернувся назад, сер, як ви вже й наперед знаєте, задля тієї самої цілі, що примусила мене й виїхати. Вона привела мене до великої й несподіваної небезпеки; однак це свята ціль, і коли б вона привела мене навіть до смерти, то, я сподіваюся, вона б і в цьому підтримала мене.

— Не до смерти, — сказав дядько, — нема чого говорити — до смерти.

— Маю сумнів, сер, — відповів племінник, — що ви хоч пальцем кивнули б, щоб урятувати мене, коли б та ціль завела мене на край погибелі.

Западни на носі поглибилися, гарні прямі лінії на жорстокому лиці продовжилися, — воно мало лиховісний вигляд; проте дядько зробив граціозний жест протесту, який очевидячки був тільки формою доброго виховання й ніяк не міг заспокоїти.

— Справді, сер, — говорив далі племінник, — по тому, що я знаю, ви дуже виразно робили так, щоб підозрілим обставинам, які оточували мене, надати ще підозрілішого вигляду.

— Ні, ні, ні, — сказав дядько жартівливо.

— Справді, сер, — твердив племінник, — я вірю, що то одночасно ваше нещастя, а моє щастя, що я тут у Франції ще не у в'язниці.

— Я не зовсім зрозумів, — відповів дядько, сьорбаючи каву, — будь ласка, поясніть.

— Я певен, що якби при дворі не були прихильні до вас, і якби це не тьмарило вас здавна, то грамота за печаткою вже запровторила б мене до фортеці на невизначений час.

— Це можливо, — сказав дядько надзвичайно спокійно. — Задля родової честі я наважився б навіть так потурбувати вас. Прошу вибачити.

— На моє щастя, як я бачу, вас і позавчора прийнято так само холодно, як і звичайно, — завважив племінник.

— Я не сказав би „на щастя“, мій друже, — відповів дядько з витонченою ввічливістю. — Я не певен того. Добра нагода для роздуми з усіма перевагами самотности могла б з великою користю вплинути на вашу долю. Однак, не варто сперечатися. Як ви кажете, мене спіткала невдача. Франція в усьому змінилася на гірше. Наші недалекі предки мали право на життя й смерть того бидла, що оточує нас. З цієї кімнати скільки вивели тих собак на шибеницю. В сусідній кімнаті, моїй опочивальні, я знаю, закололи одного простолюдця за те, що виявив якусь незвичайну уразливість за честь своєї доньки... своєї доньки. Багато ми втратили привілей. Тепер у моді нова філософія. Погано, дуже погано!

— Ми так зміцнювали наш стан за старих часів, та й за нових, — сказав племінник хмуро, — що я певен — наше ім'я не навидять більш ніж яке інше у Франції.

— Будемо сподіватися, що так, — сказав дядько. — Ненависть до вищих — це мимовільна пошана нижчих.

— В цілому краю навкруги коло нас, — говорив далі племінник, — я не бачив жадного лиця, яке б дивилося на мене з яким іншим почуттям, крім притаєного почуття страху й невільництва.

— Це честь величності нашого роду, — сказав маркіз, — що на неї він заслужив тими засобами, якими підтримував свою величність. Пригнічення — це єдина здорова філософія. Притаєне почуття страху й невільництва, мій друже, — завважив маркіз, — примушуватиме собак слухати батого, поки цей дах, — маркіз поглянув на стелю, — захищатиме нас.

Це могло бути й не так довго, як гадав собі маркіз.

— А тим часом, — сказав маркіз, — я стоятиму на сторожі честі й спокою нашого роду, коли ви не хочете. Однак ви певне стомлені. Чи не пора на сьогодні припинити нашу розмову?

— Ще тільки хвилину.

— І годину, коли хочете.

— Сер, — сказав племінник, — ми чинили неправду і тепер жнемо плоди неправди.

— Ми чинили неправду? — повторив маркіз, запитливо усміхаючись і ввічливо показуючи спершу на племінника, а потім на себе.

— Наш рід, наш благородний рід, якого честь нам така дорога, хоч і по-різному. Навіть за часів мого батька ми чинили безліч неправди, ображаючи кожну людську істоту, що ставала між нами й нашими втіхами, хоч які б вони були. Та що говорити про час мого батька, коли то був разом і ваш час? Чи можу я відділяти брата-близнюка мого батька, його співспадкоємця й наступника, від нього самого?

— Смерть зробила це, — сказав маркіз.

— І залишила мене, — відповів племінник, — зв'язаним з порядками, що такі жахливі для мене, відповідальним за них, хоч я й безсилий в них. Я пориваюся виконати останнє прохання моєї любої матері й послухатися останнього погляду її очей, коли вона благала мене бути милосердним і спокутувати все це, і я мучуся, даремно шукаючи підмоги й сили.

— Якщо ви, любий племіннику, гадаєте знайти їх у мене, — сказав маркіз, доторкаючись своїм пальцем до його грудей, — вони стояли тепер коло каміна, — то будьте певні, що ви даремно шукатимете. Я умру, мій друже, навіки підтримуючи той порядок, серед якого ми живемо. Краще вам бути розсудливим, — додав він, подзвонивши в маленький дзвінок на столі, — і коритися своїй прирощеній долі. А то, як я бачу, ви пропадаєте людина, мес'є Шарль.

— Цей маєток і Франція загинули для мене, — з сумом сказав племінник, — я зрікаюся їх.

— А хіба вони ваші, що ви зрікаєтеся? Франція — може, а маєток? Про це чи варт і згадувати, а все ж він ще не ваш?

— Я не мав наміру словами, що вжив, домагатися його. Якби він перейшов до мене від вас, ну, завтра...

— Маю недоречно надію, що це неймовірно.

— ... або за двадцять років...

— Ви робите мені багато чести, — сказав маркіз, — а все ж даю перевагу цій догадці.

— ... я б покинув його й жив би якось інакше і в іншому місці. Та й мало чого довелось би кидати. Що ж тут є, крім пустелі, злиднів і руїни?

— А!.. — промовив маркіз, озираючи пишну кімнату.

— Як на око, то тут досить гарно; а коли подивитися в цілому та під чистим небом і в ясний день, то це купа марнотратства, безгосподарности, здириства, боргів, закладних, утисків, голоду, наготи і страждань

— А!.. — знову сказав маркіз дуже здивованим тоном.

— Якщо це колинебудь стане моїм, то я передам його до таких рук, що зуміють краще за мене потроху звільнити його

(коли така річ можлива) від тяготи, що гнітить його, щоб нещасний народ, який тепер не може покинути його і здавна пригнічений до крайности, міг хоч у дальшому поколінні менше страждати; проте це не для мене. Прокляття лежить на ньому й на цілому краю.

— А ви? — сказав дядько. — Вибачайте на моїй цікавості, ви з вашою новою філософією, чим ви думаете жити?

— Щоб жити, я мушу робити те, що мають за деякий час робити й інші мої одноплемінці, навіть з вельможністю за плечима, — працювати.

— В Англії, наприклад.

— Так. Родова честь, сер, у тій країні буде поза небезпекою від мене. Родове ім'я ні в якій іншій країні не постраждає від мене, бо я нігде в іншому місці не ношу його.

Коли маркіз подзвонив у дзвоника, це визначало, що треба освітлити сусідню опочивальню. Тепер ясно світилося крізь двері. Маркіз дивився в той бік і прислухався, як відходив льокай.

— Англія чомусь дуже приваблює вас, хоч вам там і не зовсім то щастить, — завважив він, повернувши спокійне лице до племінника з усмішкою.

— Я вже казав вам, що за мій тамтешній неуспіх, — я це відчуваю, — я мушу завдячувати вам. А втім, там моє пристановище.

— Вони, оті хвастовиті англійці, кажуть, що там пристановище для багатьох. Ви може знаєте одного нашого одноплемінця, що знайшов там притулок? Доктора?

— Так.

— З донькою?

— Так.

— Так, — сказав маркіз. — Ви втомлені. Надобраніч.

Він вклонився дуже ввічливо; на його лиці, що всміхалося, була якась особлива таємність, якої він надавав і своїм словам, що мимоволі вражали очі й вуха його племінника.

— Так, — повторив маркіз. — Доктора з донькою. Так. От тут то й починається нова філософія! Ви втомлені. Надобраніч! Сподіваюся, матиму втіху бачити вас завтра вранці. Приємного спочинку!

Залишивши горіти тільки одну свічку на великому каміні, маркіз спустив легку тюлеву запону навколо ліжка, а коли поклався спати, то чув, як ніч перервала своє мовчання, глибоко зідхнувши. Мертва темрява налягла на всю околицю, мертва темрява додала своєї власної тиші мовчазному порохові на всіх дорогах. На кладовищі не можна було відрізнити однієї від однієї маленької купки злиденної травиці. На селі міцно спали і податкуючі й оподатковані; їм, може, привиджувалися бенкети,

як звичайно буває з голодними; їм снилися достаток і спокій, як утомленому невільниківі або випряженому воліві; худі селяни спали міцним сном і були ситі й вільні.

Почало розвиднятися. Сонце торкнулося верхушок непорушних дерев і облило своїм промінням горб. В заграві вода замкового фонтана, здавалося, повернулася на кров, і кам'яні лиця почервоніли. Пташиний гімн був голосний і дзвінкий, і на лутці великого вікна в маркізовій опочивальні маленька пташка щосили співала свою солодку пісню. Найближче кам'яне лице, здавалося, здивовано витріщало на неї очі і з своїм роззявленим ротом і обвислою нижньою щелепою мало переляканий вигляд.

От і сонечко зійшло, і в селі заворушилися. Вікна в хатинах повідчинялись, засуви з старих дверей познімали і, здригаючи на свіжому ранішньому повітрі, виходили люди. Почалася не часто освітлювана тяжка праця селян.

Замок прокинувся пізніше, як це й личило його величності. Все діялося звичайно, як і щодня вранці. Це так; тільки чому це задзвонили у великий замковий дзвін, чому це бігали вниз і вгору по сходах, чому на терасі тороплені люди, чому обували чоботи й метушилися, швидко сідали коней та їхали з двору? Що за вітер доніс цей поспіх до запорошеного робітника на дорозі, що працював уже на горбу по той бік села, поклавши коло себе на камені свою їжу на цілий день, таку, що нічого було й вороні клюнути? Робітник жаркого ранку побіг униз з горба, наче спасаючи життя, по коліна в поросі й спинився тільки аж коло криниці.

Всі селяни збіглися до криниці, стояли навколо неї з звичайним пригніченим виглядом, потихеньку перешіптувались, проте не виявляли іншого почуття, крім похмурої зацікавленості й здивовання. Дехто з замку і з поштового двору і всі урядовці, що збирали податки, були більш-менш озброєні й безпорадно стовпилися по другий бік вулиці, не знаючи, що робити. Що ж це визначало, і що визначало те, що месье Габель швидко скочив на коня позад служника й погнав гальопом?

Це визначало, що в замку з'явилося ще одно кам'яне лице.

Горгона знов поглянула на замок уночі й додала ще одно кам'яне лице, що його бракувало; таке кам'яне лице, якого замок ждав протягом двох сот років.

Воно лежало на подушці месье маркіза. Воно було подібне до гарної машкари, що враз прокинулася, розгнівалася й закам'яніла. В серце кам'яної постаті, що була з'єднана з нею, встромлено було ножа. Навколо держака була смужка паперу, і на ній написано:

„Одволочіть його швидше до його могили. Це від Жака“

Розділ Х.

ДВІ ОБІЦЯНКИ.

Минуло ще дванадцять місяців. Чарлз Дарней осівся в Англії як учитель французької мови, обізнаний також і на французькій літературі. В Лондоні він не сподівався ходити по золотому бруку або спочивати на рожевих ліжках; якби він був мав такі перебільшені надії, він не мав би успіху. Він рахував тільки на роботу і знаходив її; він працював і з праці здобував усе, що можливо. В цьому й полягало його щастя. Частину часу він пробував у Кембріджі, де читав лекції студентам, а решту часу проживав у Лондоні.

Від того часу, коли в Едемі була вічна весна, і до наших днів, коли на грішній землі здебільшого зима, чоловіки незмінно йдуть тим самим шляхом — шляхом любови до жінки. Такий був і шлях Чарлза Дарнея.

Він полюбив Люссі Манетт, відколи він був у небезпеці. Проте він і досі не сказав їй про це. Минув цілий рік, а він ніколи ні єдиним словом не відкрив їй, що було в нього на серці. Він дуже добре знав, що на це в нього були резони. Одного літнього дня, повернувшись з Кембріджу, він удався до тихого кутка в Соґо, шукаючи нагоди відкрити свою душу докторові Манеттові. День схилився на вечір, і він знав, що Люссі з міс Прос немає дома.

Дарней застав доктора в кріслі коло вікна з книгою. До нього потроху повернулася та енергія, що колись підтримувала його в давніх стражданнях і разом загострювала їх тяготу. Він тепер справді був дуже енергійною людиною, твердою в своїх намірах, сильною в своїх вирішеннях і вчинках. В своїй оновленій енергії він іноді був трохи неспокійним і рвачким, проте це спостерігалось в ньому нечасто й поволі вирівнювалося. Він багато студював, мало спав і легко зносив напружену працю й завсігди був однаково веселий. До нього тепер увійшов Чарлз Дарней. Побачивши його, доктор поклав набік книжку й подав йому руку.

— Чарлзе Дарнею! Дуже радий бачити вас... Ми вже три чи чотири дні ждемо вашого повороту. М-р Страйвер і Сідней Картон були тут учора й обидва казали, що ви вже давно повинні бути в нас.

Дуже вдячний їм за їх гречність, — відповів він трохи холодним тоном щодо них, хоч і дуже тепло щодо доктора. — А міс Манетт...

— Здорова, — сказав доктор, коли той на момент спинився, — ваш поворот зрадує нас усіх. Вона пішла в деяких господарчих справах і зараз повернеться.

— Докторе Манетт! Я знав, що її немає дома. Я використав цю нагоду, щоб попросити дозволу поговорити з вами.

Наступило прикре мовчання.

— Так? — сказав доктор, очевидно присилуваний. — То присуньте крісло й говоріть. — Він присунув крісло, проте говорити йому, здавалося, було не так легко.

— Я мав щастя, докторе Манетт, бути тут щирим другом, — так кінець-кінцем почав він, — майже півтора роки, тому сподіваюся, що предмет, якого я маю торкнутися, не може...

Доктор перебив його, простягнувши руку, щоб спинити його. Він тримав її так деякий час, потім, спустивши її, сказав:

— Цей предмет — Люссі.

— Вона.

— Мені завсігди тяжко говорити про неї. Мені дуже тяжко чути, коли говорять про неї таким тоном, як оце ви, Чарлзе Дарнею.

— Це тон палкого захоплення, істинного поважання й глибокої любові, докторе Манетт, — сказав він з пошаною.

Знов настала прикра мовчанка перш, ніж її батько відповів.

— Я вірю. Я справедливий до вас. Я вірю.

Його силування було таке очевидне, і крім того було так ясно, що воно поставало з небажання підходити до цієї справи, що Чарлз Дарней захитався:

— Чи мені говорити далі, сер?

Знову прикра мовчанка.

— Так, говоріть далі.

— Ви догадуєтесь про те, що я хочу сказати, хоч ви й не можете знати, як щиро я говорю це, як щиро я відчуваю це, не знаючи тайни мого серця, надій, побоювання, тривоги, що здавна обтяжують його. Дорогий докторе Манетт, я люблю вашу доньку жагуче, ніжно, безкористовно, віддано. Якщо коли на світі була любов, то я так люблю її. Ви сами любили; нехай же ваша давня любов промовляє за мене.

Доктор сидів, повернувшись набік, і дивився на підлогу. Почувши останні слова, він знову простяг швидко руку й крикнув:

— Тільки не це, сер! Не говоріть цього! Заклинаю вас, не нагадуйте мені цього! — Його крик був такий подібний до крику від спражнього болю, що він лунав у вухах Чарлза Дарнея ще довго після того, як він замовк. Він махав простягнутою рукою, — здавалося, що він просив Дарнея, щоб той перестав; так зрозумів його Дарней і залишався мовчазним.

— Вибачте, будь ласка, — сказав доктор за декілька хвилин придушеним голосом. — В мене немає сумніву, що ви любите Люссі; будьте переконані в тому. Ви говорили з Люссі?

— Ні.

— І не писали?

— Ніколи.

— Було б невеликодушно з мого боку вдавати, що я не розумію, що ваше самозречення походить із вашої пошани до її батька. Її батько дякує вам.

Він подав йому руку; однак його очі не йшли за нею.

— Знаю, — сказав Дарней з пошаною, — і як мені не знати цього докторе Манетт, коли я бачив вас укупі день-у-день, що між вами і міс Манетт така незвичайна, така зворушлива прихильність, так тісно зв'язана з обставинами, серед яких вона розвинулася, що подібна ніжність нечасто буває навіть між батьком і дитиною. Я знаю, докторе Манетт, — і як я можу не знати цього, — що з любов'ю і обов'язком доньки, яка стала жінкою, в її почутті до вас змішалася вся любов і все довір'я дитини. Я ж знаю, що у своїй любові до вас вона бачить і любить свою матір в її віці, бачить і любить вас у моїм віці, любить свою матір з розбитим серцем, любить вас у вашому страшному нещасті й щасливому повороті до життя. Я знаю це й маю на думці день і ніч від того часу, як знаю вас у вашому домі.

Її батько сидів мовчки, схиливши лице вниз. Він дихав трохи швидше, проте душив у собі всі інші ознаки хвилювання.

— Дорогий докторе Манетт, завсігди знавши це, завсігди бачивши її й вас серед цього священного с'яйва, я терпів і терпів аж поки вистачало людської сили. Я почував і навіть тепер відчуваю, що вносити мою любов — навіть мою любов — між вас, це визначає доторкатися до вашого життя чимсь не зовсім таким добрим, як воно само. Однак, я люблю її. Небо мій свідок, що я люблю її.

— Вірю, — відповів її батько сумно. — Я думав про це й раніш. Вірю.

— Тільки ви не думайте, — сказав Дарней, який відчув у його сумному голосі закид собі, — що коли б я був такий щасливий мати її за жінку і мусів колинебудь розлучити вас із нею, я не наважився б і не міг би сказати ні єдиного слова з того, що я тепер кажу. Крім того, що я повинен був би знати, що це безнадійно, я мусів би знати, що це підлотно. Якби колинебудь, навіть у далекому майбутньому я припустив у своїх думках і сховав у своєму серці таку можливість... коли б це було... то я б не міг тепер доторкнутися до цієї чесної руки.

Казавши це, він поклав свою руку на його руку.

— Ні, дорогий докторе Манетт. Як і ви, я добровільний вигнанець із Франції, як і вас, мене вигнали з неї чвари, пригнічення й злидні. І мені й на думку не спадало ділити з Люссі її права вашої доньки, супутниці, друга, — ні, я хочу допомагати їй у цьому й навіть, коли б така річ була можлива, ще тісніше зв'язати її з вами.

Його рука ще лежала на руці її батька. Відповідаючи йому, і він на момент стиснув руку Дарнея, потім поклав свої руки

на поруччя крісла і вперше, відколи вони почали розмовляти, підвів очі вгору. На лиці його видно було боротьбу, боротьбу з тим випадковим поглядом, що вже не раз тьмарив його сумнівом і жахом.

— Ви говорите так зворушливо й мужньо, Чарлзе Дарнею, що я дякую вам найщиріше й відкрию вам усю свою душу... або хоч приблизно. Чи маєте ви які підстави думати, що Люссі любить вас.

— Ніяких. Покищо ніяких.

— Так безпосередня мета цієї довірливої розмови, за моїм відомом, дізнатися про це?

— Навіть не те. Проте я гадаю, що ви могли би, коли б ви вважали, що маєте право, дати мені дещо.

— Ви ждете від мене якої обіцянки? Скажіть мені, якої саме?

— Ось якої. Якщо міс Манетт колинебудь повіриться вам так, як оце я наважився висловити вам, то ви, будь ласка, посвідчіть те, що я вам сказав, і що ви вірите цьому. Сподіваюсь, що ви остільки доброї думки про мене, що не використаєте свого впливу супроти мене. Я не кажу нічого про те, що в цьому для мене все, — ось те, за що я прошу. Умову, за якою я прошу, і якої ви маєте безперечне право вимагати від мене, я виконаю невідкладно.

— Я даю обіцянку, — сказав доктор, — без ніякої умови. Я вірю, що ваші цілі точно і справді такі, як ви їх висловили. Я вірю, що ваш намір — зробити постійними, а не послабити зв'язки між мною і найдорожчою для мене істотою, що становить моє друге я. Коли вона скаже мені, що ви конче потрібні для її повного щастя, я віддам її вам. Коли б були, Чарлзе Дарнею, коли б були... — Чарлз Дарней вдячно взяв його руку; їхні руки були з'єднані, поки доктор говорив, — коли б були які фантазії, які причини, які здогади, взагалі щонебудь, нове чи старе, проти того, кого вона дійсно любить, — і на ньому не лежало прямої відповідальності за це, — то всі вони будуть забуті ради неї. Вона для мене все; вона для мене більше ніж моє страждання, більш ніж моє горе, більш... Ну! та це пусті розмови.

Дивно було, як він відразу замовк, дивний був і його втуплений погляд, коли він перестав говорити. Дарней відчув, як його власна рука похолонула в руці доктора, який поволі виволовив і спустив її.

— Ви щось говорили мені, — сказав доктор Манетт, усміхаючись. — Що ви казали мені?

Дарней не знав, що відповідати, поки не згадав, що говорили про умову. Він був дуже радий, що думка повернулася на це, і відповів:

— На ваше довір'я і я мушу відповісти цілковитим довір'ям. Ім'я, що мене тепер звуть, хоч це тільки трохи змінене ім'я моєї матері, не є, як ви пригадаєте, моє справжнє ім'я. Я хочу сказати вам його й сказати вам, чому я в Англії.

— Стривайте! — сказав доктор із Бове.

— Я хотів цим більш заслужити на ваше довір'я й не мати ніякої тайни від вас.

— Годі!

Момент, доктор закрити свої вуха руками; ще момент, і доктор обома руками закрити рот Дарнеєві.

— Ви скажете мені, коли я спитаю вас, не тепер. Коли вам пощастить, коли Люссі полюбить вас, то ви скажете мені вранці в день весілля. Обіцяєте?

— Радо.

— Дайте мені вашу руку. Вона зараз прийде додому, і краще буде, щоб вона сьогоднішнього вечора не бачила нас укупі. Ідіть.

Вже стемніло, коли Чарлз Дарней залишив його, а за годину, коли було ще темніше, прийшла додому Люссі; вона швидко увійшла в кімнату сама, — міс Прос пішла прямо нагору, — і була здивована, побачивши, що крісло, де він звичайно читав, порожнє.

— Батьку! — обізвалась вона до нього. — Любий батьку!

Ніякої відповіді, тільки чути було стукотіння молотка в його опочивальні. Швидко пройшовши через сусідню кімнату, вона заглянула крізь двері й побігла назад перелякана. Кров похолонула в ній. „Що робити? Що робити?“ — питала вона сама себе.

Її розгубленість тривала тільки один момент. Вона кинулася назад, постукала в двері й ніжно покликала його. Стук урвався, як тільки він почув її голос. Він вийшов до неї, і вони довго ходили вдвох туди й сюди.

Тієї ночі вона вставала з ліжка й приходила дивитися, як він спить. Він спав тяжко; скринька з шевськими струментами і його давня незакінчена робота лежали як звичайно.

Розділ XI.

ІНША КАРТИНА НА ТУ САМУ ТЕМУ.

— Сідней, — сказав м-р Страйвер тієї самої ночі чи ранку до свого шакала, — зробіть собі другу шклянку пуншу. Я маю щось сказати вам. То слухайте! Я скажу вам таку річ, що здивує вас і може примусить вас подумати, що я не такий то вже мудрий, як ви гадаєте. Маю намір одружитися. І не з грошима. Що ви на це скажете?

— Хто ж вона? Хто ця особа?

— Ви тільки не засмутіться, коли я вам назову її ім'я, Сідней. Ви якось згадували ту молоду леді при мені в зневажливих виразах.

— Я згадував?

— Авжеж ви, і в цих самих кімнатах.

Сідней Картон пив свій пунш і дивився на свого самозадоволеного приятеля.

— Ви згадали про молоду леді, назвавши її золотоволосою куклою. Та молода особа — міс Манетт. Коли б ви були людиною хоч трохи чулою або делікатною в таких речах, Сідней, то я міг би образитися за таке визначення; однак ви не така людина. У вас зовсім немає такого почуття, і тому я не гніваюся на вас за такий вираз, як не гнівався б за присуд про мою картину з боку людини, що не розуміється на живопису, або за присуд про один з моїх музичних творів з боку людини, що не має музичного вуха.

Сідней Картон пив пунш дуже швидко, пив цілими шклянками й дивився на свого приятеля.

— Тепер ви знаєте все, Сідней, — сказав м-р Страйвер. — Я не піклююся про багатство: вона — чарівне створіння, а я вирішив зробити вибір до вподоби. Взагалі, я гадаю, що я можу дати втіхи собі. Вона матиме з мене чоловіка досить заможного, що швидко підноситься й визначається. Для неї це велике щастя, та вона й гідна великого щастя. Ви здивовані?

— Чого ж мені дивуватися? — сказав Картон, що все ще пив пунш.

— Ви похваляєте?

— А чому ж би мені й не похвалити? — відповів Картон, п'ючи пунш.

— Добре, — сказав його приятель Страйвер, — ви прийняли це спокійніше, ніж я думав, і виявили менш корисливості щодо мене, ніж я гадав, хоу, я певен, за цей час ви досить добре дізналися, що ваш давній однокашник — людина досить твердої волі. Так, Сідней, досить уже такого одноманітного життя, — потрібна переміна. Я почуваю, що приємна річ для чоловіка мати свій дім, коли він має нахил іти до нього (а коли ні, то може й ухилитися), і я почуваю, що міс Манетт не розгубиться ні в якому становищі й ніколи не порушить мого кредиту. Отак я й порішив. А тепер, Сідней, старий паничу, я хотів би ще вам сказати слівце про вашу майбутність. Ви на поганій дорозі, — ви це знаєте; далєбі, ви на поганій дорозі. Ви не знаєте ціни грошам; ви живете надто непомірно, ви звалитесь одного дня, хворий і озлиднілий; ви справді повинні подумати про няньку.

Поблажливий і охоронний тон, яким він говорив це, робив його вдвоє зарозумілішим і вчетверо образливішим.

— Дозвольте мені порадити вам, — говорив далі Страйвер, — дивитися на це прямо. Я подивився на це прямо з мого особливого погляду, а ви подивіться прямо з вашого погляду. Одружіться. Підшукайте собі когось, щоб піклувався про вас. Ви ніколи не мали втіхи серед жіноцтва, не розуміли його й не мали такту в поводженні з жінками. Знайдіть когонебудь. Знайдіть поважну жінку з невеличким маєтком, якунебудь хазяйку мебльованих кімнат, якунебудь квартиру хазяйку та й одружіться з нею, супроти злигоднів. Це якраз підхоже для вас. Подумайте про це, Сідней!

— Я подумаю, — сказав Сідней.

Розділ XII.

ДЕЛКАТНА ЛЮДИНА.

М-р Страйвер, забравши собі в голову великодушно ошчасливити докторову доньку, вирішив сповістити її про таке щастя раніш, ніж від'їхати з міста на „довгі вакації“. Щодо успіху своєї справи, то він вважав його поза всякими сумнівами: остаточний результат для нього був цілком ясний. Відповідно до такого вирішення м-р Страйвер на самому початку „довгих вакацій“ надумався явитися в Соґо і там об'явити про свої благородні наміри. І пішов собі Страйвер до Соґо. Коли він проходив повз Телсонів, а він був укладником Телсоного банку і знав м-ра Лоррі як інтимного приятеля Манеттів, то йому спало на думку зайти до банку й відкрити м-рові Лоррі, яка ясна зоря мала зійти над Соґо. М-р Страйвер постукався в скрипчиві двері, споткнувся на двох східцях, пройшов повз двох старих касирів, протиснувся до затхлої задньої кімнати, де сидів м-р Лоррі за розлінюваними для чисел книгами коло перпендикулярних залізних штабів на його вікні, наче й воно було розлінене для чисел, наче на світі не було нічого, крім чисел.

— Здорові були! — сказав м-р Страйвер. — Сподіваюся, що гаразд. Я власне до вас, м-р Лоррі, в приватній справі, — хотів би сказати вам декілька слів. Я маю намір посвататися до вашої маленької приятельки міс Манетт, м-р Лоррі.

— Ой, боже мій! — скрикнув м-р Лоррі, тручи своє підборіддя й сумнівно поглядаючи на свого гостя.

— Ой, боже мій, сер! — повторив Страйвер і відступив назад. — Що ви тим хочете сказати, м-р Лоррі?

— Що хочу сказати? — відповіла ділова людина. — Звичайно, тільки дружне й приємне, і що це робить вам найвищу честь, і... одно слово, я розумію тим усе, чого ви бажаєте. Проте, далекі, ви знаєте, м-р Страйвер...

М-р Лоррі спинився і якось чудно потряс головою.

— Ну, хоч ви мене повісьте, коли я що розумію, м-р Лоррі! — сказав Страйвер, витріщивши очі і глибоко зідхнувши.

М-р Лоррі насунув свою перуку до ушей наче для того, щоб певніше дійти до цілі, і почав гризти кінчик свого гусиного пера.

— Нехай його чорти візьмуть, сер! — сказав Страйвер, витріщившись на нього, — хіба ж я непридатний?

— Ох, боже мій, так! Так. Ох, ви придатні, — сказав Лоррі. — Коли ви кажете, що придатні, то певне придатні.

— Хіба ж я не благоденствую?

— Ой, коли мова про благоденство, то ви благоденствуете, — сказав Лоррі.

— І не маю успіху?

— Як же не маєте успіху? Ви ж знаєте, — сказав Лоррі, радий, що може ще раз згодитися. — Це ж поза всякими сумнівами.

— Так що ж ви собі думаєте, м-р Лоррі? — спитав Страйвер, очевидячки занепавши духом.

— Так! Я... Ви хочете зараз іти? — спитав м-р Лоррі.

— Прямісінько! — сказав Страйвер, ударивши кулаком по конторці.

— В такому разі, будши на вашому місці, я не пішов би.

— Чому? — сказав Страйвер. — Ви ділова людина і мусите мати причини. Подайте ж ваші резони. Чому ви не пішли би?

— Тому, — сказав м-р Лоррі, — я не пішов би з таким наміром, не маючи певних підстав думати, що матиму успіх.

— Це щось зовсім нове для мене, — сказав збентежений і роздратований Страйвер. — Ви рішучо радите мені не ходити до Соґо й свататися, — мені, Страйверові, королівському адвокатові?

— Ви питаєте в мене поради, м-р Страйвер?

— Так.

— Добре. В такому разі я подаю вам пораду, і ви правильно повторили її.

— І все, що я можу сказати про це, — досадно засміявся Страйвер, — що це... ха, ха... якась дивна річ у минулому, в сучасному і в майбутньому...

— Тепер зрозумійте мене, — говорив далі м-р Лоррі. — Як ділова людина, я не маю права говорити щось у цій справі, бо, як ділова людина, я про це нічого не знаю. Я говорив, як стара людина, що носила міс Манетт на своїх руках, що є найщиріший приятель міс Манетт та її батька, що почуває велику приязнь до них обох. Не забувайте, що я не шукав вашого довір'я. Так от, м-р Страйвер, я хочу сказати вам, що й для вас могло би бути неприємно довідатися про вашу помилку, може було б неприємно і для доктора Манетта, а так само і для міс Манетт пояснитися з вами. Ви знаєте, в якій доброті я маю

честь і щастя жити з ними. Коли бажаєте, то я, ніяк не компромітуючи вас і не вдаючи з себе вашого представника, спробую перевірити мою пораду новими невеличкими спостереженнями, щоб мати яснішу думку. Коли ви тоді будете незадоволені, то можете самі довідатися; коли ж, навпаки, ви будете задоволені, то тоді нехай залишається все, як і тепер, — тут треба найбільшою мірою щадити всіх. Що ви скажете на це?

— А як довго ви затримаєте мене в місті?

— О! Це питання декількох годин. Я піду до Сого сьогодні ввечері, а потім зайду до вас.

— Ну, то нехай буде так, — сказав Страйвер, — я тепер не піду, та я не так уже й пориваюся йти туди. Я згоден і ждати вас увечері. Бувайте здорові.

М-р Страйвер повернувся й вилетів з банка. Правник був досить проникливий, щоб здогадатися, що банкір не висловив би своєї думки так рішучо, коли б не мав моральної певности. Він був невідготований до такої пілюлі, а все ж мусів проковтнути її. „Єдиний вихід тепер для мене, — сказав собі м-р Страйвер, — збити всіх вас з пантелику“. В такому тактичному засобі він знайшов собі велике заспокоєння.

— Не пошите мене в дурні, молода леді, — сказав м-р Страйвер. — Я обдурю вас.

Отож, коли того вечора о десятій годині м-р Лоррі прийшов до нього, м-р Страйвер навмисне обложився книгами й паперами і, здавалося, на думці не мав того, про що говорили вранці. Він навіть виявив здивування, коли побачив м-ра Лоррі, весь час був неуважний і думав, здавалося, про щось інше.

— Так от, — сказав добродушний посланець після того, як доброї півгодини даремно намагався навести його на це питання, — я був у Сого.

— У Сого? — повторив Страйвер байдуже. — А, так. Про що ж це я думаю!

— І я не маю ні найменшого сумніву, — сказав м-р Лоррі, — що я був правий у розмові, що ми мали. Моя думка ствердилася, і я повторюю свою пораду.

— Будьте певні, — відповів м-р Страйвер якнайприятніше, — я жалкую за це ради вас, уболіваю за це й ради нещасного батька. Я знаю, що це завсігди болісне питання для сім'ї. Отже не будемо більше говорити про це. Я гадав, що знайду добрий розум там, де його немає, і хвальну амбітність там, де хвальної амбітності немає. Я щасливо позбувся своєї помилки. Молоді жінки часто припускали такі дурості і часто потім, бідні й незнані, каюлися в них. Я радий, що з того нічого не вийшло, бо з світового погляду для мене це була зла річ, — навряд чи й треба казати, що для мене тут не було користи. І я справді дуже зобов'язаний вам, що ви дозволили мені дізнатися про

вашу думку й дали мені свою пораду; ви краще, ніж я, знаєте молоду леді, ваша правда: з цього б ніколи нічого не вийшло.

М-р Лоррі був зовсім приголомшений і виглядав як справжній дурень, коли м-р Страйвер одпихав його до дверей, обсипаючи його спантеличену голову своїм благородством, лагідністю й доброзичливістю.

М-р Лоррі опинився на вулиці в темряві раніш, ніж зрозумів, де він був. М-р Страйвер лежав на софі й хитро всміхався.

Розділ XIII.

ЛЮДИНА БЕЗ НІЯКОЇ ДЕЛКАТНОСТІ.

Якщо Сідней Картон колинебудь і денебудь визначався, то вже напевне він ніколи не визначався в домі доктора Манетта. Він бував тут часто, протягом цілого року, і завжди хмурним і відлюдним сновигайлом. Коли він мав потребу говорити, то говорив добре; проте крізь байдужість до всього, що покривала його якоюсь фатальною темрявою, дуже нечасто пробивався внутрішній світ.

А все таки йому не були байдужі вулиці навколо того дому й нечутливе каміння, що з нього зроблено було їх бруки. Не одну ніч безцільно блукав там нещасний, коли вино не розвеселяло його навіть на бистропливний час; не раз похмурий світанок виявляв його самотню фігуру, що нудилася тут, і нудилася аж доки перші соняшні промені окреслювали яскравим рельєфом віддалену архітектурну красу церковних шпилів і високих будинків, може так само, як ця тиха пора будила в ньому спогади про кращі речі, давно забуті, тепер недосяжні. За останній час занехаяне ліжко бачило його менш ніж колинебудь, і часто, кинувшись на нього тільки на декілька хвилин, він знову вставав і йшов блукати в отих знайомих місцях.

Одного разу, в серпні, коли м-р Страйвер, попередивши свого шакала, що „він передумав щодо одруження“, переїхав із своїм ніжним почуттям до Девоншіру, і коли вигляд і пахощі квіток на Лондонських вулицях мали заховані в собі частки добра для найнещасніших, здоров'я для найслабіших, молодости для найстаріших, Сіднееві ноги все ще топтали те саме каміння. Нерішучі й безцільні його ноги оживилися якимось наміром і, виконуючи цей намір, привели його до докторових дверей.

Його запросили нагору, і там він застав Люссі саму за роботою. Вона ніколи не почувала себе цілком вільно при ньому й прийняла його з деяким замішанням, коли він сів до її стола. Однак, після перших слів про загальні речі, вона, поглянувши на нього, спостерегла в ньому зміну.

— Я боюсь, ви слабі, м-ре Картоне?

— Ні. Тільки таке життя, як моє, не веде до здоров'я. Та чого й ждати таким безпутнім?

— Чи не шкода... вибачайте, я вже почала це питання... чи не шкода, що ви не провадите кращого життя?

— Ще й який сором.

— Тоді чому ж не змінити?

Поглянувши на нього лагідно, вона була здивована й засмутилася, коли побачила на його очах сльози. Сльози були і в його голосі, коли він відповідав їй:

— Надто пізно вже. Я вже ніколи не буду кращим ніж тепер. Я падатиму нижче й нижче й ставатиму гіршим і гіршим.

Він сперся на стіл і закрив очі рукою. Стіл двигтів серед мовчання, що настало.

Вона ніколи не бачила його такого стурбованого й була дуже засмучена. Він знав це, не дивлячись на неї, і промовив:

— Вибачайте, будь ласка, міс Манетт. Я мішаюся перед тим, що я маю потребу сказати вам. Чи вислухаєте ви мене?

— Якщо це хоч трохи врятує вас. М-ре Картоне, коли б це зробило вас щасливішим, я б була дуже рада!

— Широ дякую за ваше добре співчуття.

Він відсунув руку від лиця й заговорив твердо:

— Не бійтесь вислухати мене. Не жахайтесь від того, що я вам скажу. Я подібний до того, хто вмер молодим. Мое життя мабуть усе в минулому.

— Ні, м-ре Картоне. Я певна, що краща частина його ще може наступити. Я переконана, що ви можете стати значно, значно гіднішим себе самого.

— Скажіть — вас, міс Манетт, і хоч я знаю краще... хоч у глибині мого власного нещасного серця я знаю краще... я ніколи не забуду цього.

Вона зблідла й тремтіла. Він став їй на допомогу з виразною безнадією щодо себе, і це надало їхній розмові зовсім іншого напрямку, ніж вона могла бути за інших обставин.

— Коли б було можливо, міс Манетт, щоб ви відповіли на любов чоловіка, якого бачите перед собою, що сам зрікся себе, спустошив, п'яницю, нещасне створіння, яким ви його знаєте, то, не зважаючи на своє щастя, він того самого дня й години був би свідомий того, що він принесе вам одно нещастя, принесе вам горе й каюття, погубить вас, знеславить вас, потягне вас із собою в безодню. Знаю дуже добре, що ви не можете мати ніжного почуття до мене; я й не прошу; я навіть вдячний, що цього не може бути.

— А поза цим чи не можу я врятувати вас, м-ре Картоне? Чи не можу я зикликати вас — вибачайте ще раз — на кращий шлях? Чи не можу якимось способом віддячити вам за довір'я. Я ж знаю, що це довірливість, — сказала вона скромно по деякім

ваганні і з гіркими сльозами, — я знаю, що цього б ви не сказали нікому іншому. Чи я не можу якось повернути це на ваше добро, м-ре Картоне?

Він похитав головою.

— Ні. Ніяким чином, міс Манетт. Коли ви послухаете мене ще трохи, то ви зробите для мене все, що можете зробити. Я хочу, щоб ви знали, що ви — остання мрія моєї душі. Падаючи, я все ж не впав ще так низько, щоб, дивлячись на вас і на вашого батька з тим домом, що ви його зробили таким, я не збудив у собі давні тіні, про які я думав, що вони завмерли давно. Відколи я знаю вас, мене мучить сумління, про яке я гадав, що воно перестало вже докоряти мене; я почув, як давні голоси шепочуть мені, щоб я піднісся, а я думав, що вони замовкли навіки. В мені з'явилися неясні думки відродитися й почати жити знову, страсти з себе лінощі й похитливість і відновити покинуту боротьбу. Мрія, мрія та й тільки, що кінчається нічим і залишає сплячого там же, де він і ліг, проте я хотів би, щоб ви знали, що ви надихнули її.

— Так таки нічого й не залишиться від неї? О, м-ре Картоне, подумайте ще раз! Попробуйте знов!

— Ні, міс Манетт; все це ні до чого, і я знав, що я цілком негідний. А все ж мав і маю легкодушність бажати, щоб ви знали, як раптово ви запалили в мені, вигорілій купі попелу, вогонь, однак вогонь, по своїй природі невідлучний від мене, який нічого не оживляє, нічого не освітлює, не дає ніякої користи даремно догоряє.

— Якщо така моя недоля, м-ре Картоне, що я зробила вас ще нещасливішим ніж були, доки не знали мене...

— Не кажіть цього, міс Манетт; якби взагалі можна було врятувати мене, то це зробили б тільки ви. Ви не будете причиною того, що я стану гіршим.

— Коли стан вашої душі, як ви його змалювали, у всякім разі залежить деякою мірою від мого впливу... коли я тільки ясно розумію..., то чи не можу я використати цього впливу, щоб послужити вам. Невже ж я не маю сили направити вас на добре?

— Найбільше добро, на яке я здатний тепер, міс Манетт, я прийшов здійснити тут. Дозвольте мені через все безпутне життя, що залишилося мені, пронести спомини про те, що я відкрив моє серце вам, останній на цім світі, і що в мені на цей час залишилося ще щось таке, над чим ви могли плакати й жалкувати.

— Благаю вас знов і знов, найпалкіше, від щирого серця, — вірте, що те щось здатне на краще, м-ре Картоне!

— Не просіть мене, міс Манетт, ще вірити цьому. Я вже випробував себе і знаю краще. Я засмучую вас; я зараз скінчу. Дозвольте мені вірити, коли я згадаю цей день, що останнє.

в моєму житті довір'я замкнено в вашому чистому й непорочному серці, що воно залишиться там незайманим і що ніхто не розділить його.

— Якщо це дасть вам утіху, то так.

— Навіть той, хто колись буде наймиліший вам?

— М-ре Картоне, — сказала вона по зворушеній павзі, — тайна ця — ваша, а не моя, і я обіцяю вам шанувати її.

— Широ дякую вам.

Він поцілував її в руку й подався до дверей.

— Не бійтеся, міс Манетт, щоб я колинебудь відновив цю розмову й натякнув на неї хоч єдиним словом. Я ніколи не повернуся до неї. Якби я й помер, то ви б не могли бути певнішою ніж від цього часу. В годину моєї смерти я вважатиму це за священний єдиний добрий спомин — і за нього я дякуватиму й благословлятиму вас, що мою останню сповідь зроблено було вам, і що моє ім'я, мої помилки, мої нещастя ви ніжно схоронили в своєму серці. Нехай йому в усьому іншому буде легко, і нехай воно буде щасливе.

Він був такий непохожий на того, яким він показував себе, і так було сумно думати, скільки було розтрачено, скільки день-у-день було затаювано в ньому й гинуло, що Люссі Манетт гірко плакала за ним, коли він спинився, щоб ще раз поглянути на неї.

— Заспокойтеся, — сказав він, — я не вартий такого почуття, міс Манетт. За годину, за дві низькі товариші, низькі звички, що я їх зневажаю й проте віддаюся їм, зроблять мене менш гідним тих сліз, ніж перший-ліпший нещасний, що тиняється по вулицях. Заспокойтесь! Однак щодо вас, то я завжди буду в душі такий самий, як тепер, хоч назовні я знов буду таким, яким ви знали мене до цього часу. Передостання просьба до вас — думайте так про мене.

— Думатиму, м-ре Картоне.

— Моя зовсім остання просьба така. І з нею я звільню вас од гостя, з яким, я це добре знаю, у вас нема нічого спільного, і між яким і вами непрохідна безодня. Марно говорити про це, я знаю, та воно якимось саме йде з душі. Для вас і для кожного, хто любий вам, я готовий зробити все. Коли б мій життєвий шлях був кращий, і я мав нагоду чи здатність приносити жертви, я б радо пожертвував собою для вас і для тих, хто любий вам. Старайтеся пам'ятати про мене в спокійні часи як про людину, що віддана вам і щира. Настане час, і недалеко той час, коли навколо вас утворяться нові зв'язки — зв'язки, що тісніше ще й міцніше прикріплять вас до дому, який ви так прикрашуєте, — найлюбіші зв'язки, що дадуть вам приємність і радість. О, міс Манетт, коли маленький образ лиця щасливого батька дивитиметься вам в очі, коли ви побачите, що коло ваших ніг знов

виростає одблиск вашої краси, згадайте іноді, що є людина, яка віддасть своє життя, щоб зберегти життя тих, кого ви любите.

Він сказав „прощайте“, сказав останнє „будьте щасливі“ й залишив її.

Розділ XIV.

ЧЕСНИЙ РЕМІСНИК.

М-р Джеремія Кренчер сидів на своєму табуреті на Фліт-Стріті із своїм жахливим хлопчаком і оглядався навкруги. Його увагу притяг до себе незвичайний натовп. М-р Кренчер, подивившись пильніше в той бік, пізнав, що то похоронна процесія, і що народ чомусь чинить цій процесії перешкоду, — з цього й постало все сум'яття. Натовп наближався. Навколо брудненьких дроз та брудненької жалібної карети ревіли й свистіли. В жалібній кареті сидів єдиний провідник жалібної процесії, одягнений у брудненьке вбрання, що його вважали за присутню приналежність його ролі в цій церемонії. Натовп щодалі збільшувався й безперестанно ревів і кричав: „Гей, шпигуни! Гей, шпигуни!“ Додавали ще й інші численні компліменти, та їх незручно й повторювати.

Похорони повсякчас чомусь особливо притягали до себе м-ра Кренчера; він завсігди насторожувався й ставав зворушеним, коли похоронна процесія проходила повз Телсонів. Отож, природно, що похорони з такими незвичайними церемоніями дуже зворушили його, і він спитав першого стрічного:

— Що це таке, брате? В чому річ?

— Не знаю, — сказав той. — Шпигуни! — Гей, шпигуни!

— Хто це? — спитав він другого.

— Я не знаю, — відповів він і щосили затрубив у кулаки: — Гей, шпигуни! Шпигуни!

Кінець-кінцем хтось краще поінформований сказав, що ховають якогось Роджера Клая.

— А він був шпигуном? — спитав м-р Кренчер.

— Олд-Бейлський шпигун, — сказав той. — Гей! Гей! Олд-Бейлський шпигун!

— Так ось що! — скрикнув Джеррі, пригадуючи суд, на якому й він був. — Я бачив його. Так він помер?

— Помер як баран, — відповів той. — Та цього замало! Давай їх сюди! Шпигуни! Тягни їх сюди! Шпигуни!

Не маючи взагалі ніякої думки, цю вигадку прийняли так радо, що народ енергійно вхопився за неї, і голосно повторюючи: „давай їх сюди! тягни їх сюди!“ — натовп так стиснув обидва екіпажі, що ті мусіли спинитися. Відчинили в кареті двері, і жалібний провідник вискочив звідтіля сам; на момент він попав до рук народа, однак був дуже спритний і зараз використав

час і побіг у бокову вулицю, залишивши по дорозі плащ, капелюх, довгі жалібні стьожки, білу хустку та інші символічні сльози. Народ з великою радістю рвав їх на шматки й розкидав геть далеко. Купці поспішали замикати свої крамниці. Вже кинулися були до дрог, щоб стягти труну, коли якась світла голова запропонувала замість того супроводити процесію до призначеного місця серед загальної радості. Практичні пропозиції були дуже потрібні, і цю пропозицію прийнято було з радістю. Зараз же в карету сіло вісім душ і з десяток на дах, а на дроги полізло стільки, скільки могло поміститися. Серед тих, що сіли в карету, був і м-р Кренчер, який заховав свою їжакувату голову від спостережливих очей Телсонів у самому кутку. Переформована процесія знов зрушила з місця. Попиваючи пиво, розкуруючи люльки, ревучи й безконечно викривляючися з жалоби, безладна процесія йшла своєю дорогою й росла з кожним кроком. Їй треба було йти до старої церкви св. Панкрата, далеко за містом на полях. Дійшовши туди, натовп настояв, щоб впустили на кладовище, і по-своєму поховав небіжчика Роджера Клая.

Закінчивши справу з небіжчиком, натовп відчував потребу якоїсь нової розваги, і ось якась інша світла голова (а може й та сама) подала думку хапати всіх стрічних, як Олд-Бейльських шпигунів, і мститися на них. Потім почали бити вікна й руйнувати шинки. Бешкетували декілька годин. Вкінці пішла чутка, що йде ґвардія. Чи йшла ґвардія, чи ні, а натовп потроху розійшовся як звичайно.

М-р Кренчер не був при останніх розвагах, — він залишився на кладовищі розмовляти з трупарями та уболівати над ними. Він дістав люльку в сусідньому шинку й почав палити, обдивляючися огорожу й ретельно вивчаючи місцевість. Повертаючись додому, він зайшов на короткий час до свого лікаря, видатного хірурга. Молодий Джеррі доповів батькові, що за його відсутності ніякої роботи не трапилось. Банк зачинили, старі урядовці вийшли; звичайна охорона на місці, і м-р Кренчер з сином пішли додому пити чай.

— Ти йдеш наніч? — спитала м-ра Кренчера його жінка.

— Так, іду.

— А можна й мені з вами, батьку? — швидко спитав син.

— Ні, тобі не можна. Я йду — як твоя матір знає — вудити рибу. От куди я йду. Йду вудити рибу.

— Чи принесеш ти риби додому, батьку?

— Як не принесу, то мусите завтра всі постити, — відповів цей джентлмен, похитавши головою. — Ну, досить тобі розпитувати. Я піду аж тоді, коли ти вже добре будеш спати.

М-р Кренчер почав вибиратися з дому аж коло першої години. Він устав з крісла, взяв із кишені ключ, одімкнув шахву

і вийняв із неї мішок, заступ пристойного розміру, вірьовку й ланцюг та інші такі приладдя, щоб вудити рибу. Майстерно зібравши всі ці предмети, він загасив свічку й пішов з дому.

Малий Джеррі, який тільки вдавав, що роздягається, коли пішов спати, недовго залишився дома після батька. В темряві він вийшов за ним із кімнати, спустився по сходах у двір і пішов за ним по вулицях. Зацікавлений дізнатися про батькове ремесло та про тайну його чесного заробітку, він увесь час ішов за ним, тулився до домових стін, мурів, воріт, не спускаючи з очей свого шановного батька.

Шановний батько прямував на північ; хутко по дорозі до нього пристав хтось інший і вони вкупі пішли далі.

За півгодини вони поминули блимаючі ліхтарі й дрімотних сторожів і опинилися на безлюдній дорозі. Тут до них прилучився ще один рибалка. Трійка пішла далі, а малий Джеррі йшов за ними аж поки вони не спинилися під насипом, що підносився над дорогою. Над насипом був низенький мур з цегли, а на ньому залізні штахети. В тіні насипу й муру трійка звернула з дороги в глухий провулок, для якого одну сторону становив мур, тут заввишки вісім чи десять футів. Малий Джеррі притаївся в кутку й поглядав у провулок. Перш за все він побачив постать свого шановного батька, що дуже добре вимальовувалася проти блідого й напівзатуманеного місяця; він спритно ліз через залізні ворота. Батько швидко опинився на тому боці; за ним поліз другий рибалка, а потім і третій. Всі три тихо спустилися на землю коло воріт, прилягли на короткий час... мабуть прислухалися. Потім порачкували далі.

Тепер була черга й малому Джеррі наблизитися до воріт, що він і зробив, затаївши духа. Він і тут знову сховався в куток і дивився у ворота. Він побачив, як усі три рибалки лізли високою травою; всі кам'яні надгробники на кладовищі—це було велике кладовище—дивилися на них немов страховища в білому, і сама церковна башта поглядала на них як привид страшелезного велетня. Вони рачкували недовго, потім враз спинилися, випросталися й почали вудити рибу.

Вони вудили лопатою. Потім шановний батько, здавалося, почав прилаштовувати якийсь струмент, подібний до великого коркотяга. Працювали вони з великою натугою. Здавалося, що риба почала клювати. Чути було хряст і стогін з-під землі, і зігнуті фігури напружувалися наче під тягарем. Поволі тягар піднявся з-під землі і з'явився на поверхні. Малий Джеррі добре знав, що то буде; однак коли побачив те й побачив, що шановний батько лагодиться відкрити, він так перелякався, що побіг щодуху й не спинявся аж поки пробіг з милю або ще й більше. Він тікав од страховища й більше за все бажав добігти до кінця. Йому все здавалося, що труна, яку він бачив, біжить

за ним. Хлопець напівмертвий добіг до своїх дверей. Однак труна й тут не кидала його: вона стукотіла за ним по сходах, полізла з ним на ліжку і впала мертва й тяжко на його груди, коли він засипав.

Розсвітало, однак сонце ще не сходило, коли прийшов батько й розбудив його від тяжкого сну. Щось із ним трапилось зле, — малий Джеррі мав підстави так думати. На сніданок не було риби й нічого іншого. М-р Кренчер був у поганому настрої. В звичайний час він почистився й умився і пішов з своїм сином виконувати свої щоденні обов'язки.

— Батьку, — сказав молодий Джеррі, — що таке воскреситель?

М-р Кренчер спинився на пішоході перш ніж відповісти.

— А хіба ж я знаю?

— Я думав, батьку, що ви все знаєте, — сказав просто-душно хлопець.

— Ну, — сказав м-р Кренчер, ідучи далі, — це купець.

— Які ж у нього товари? — спитав догадливий хлопець.

— Його товари, — сказав м-р Кренчер, подумавши трохи. — учені товари.

— Чи не мертві тіла? — живо спитав хлопець.

— Я думаю, щось подібне, — сказав м-р Кренчер.

— Ах, батьку, як би я хотів бути воскресителем¹, коли виросту.

М-р Кренчер пом'якшав, однак похитав головою з сумнівом і повчально.

— Це залежить од того, як ти розвинеш свої таланти. Старайся розвивати свої таланти й ніколи не говори більше, ніж то можна говорити, і зараз не можна сказати, що з тебе вийде.

Розділ XV.

ПЛЕТІННЯ.

У винарні месье Дефаржа сьогодні почали пити раніш ніж звичайно. Вже о шостій годині вранці хто заглядав з вулиці у вікна з ґратами, той бачив, що у винарні сиділи інші люди, схилившись над мірками вина. А втім більше тихо розмовляли ніж пили, бо як тільки відчиняли двері винарні, сюди заходило багато таких людей, що в них за душею не було й ламаного шага, — вони слухали й шепталися. Не зважаючи на те, що приплив людей був незвичайний, самого хазяїна не видно було у винарні. Його відсутності не помічали; ніхто з тих, що переступали

¹ Так звали людей, що крали свіжі трупи й продавали їх медикам для дослідів. Ціна на трупи була дуже висока, була навіть спокуса вбивати, щоб тільки дістати трупи.

через поріг, не шукав його; ніхто не питав за нього; ніхто не дивувався, що бачить тільки саму мадам Дефарж на своєму місці, що розливала вино; перед нею стояла тарілка дрібних грошей, таких стертих як і ті люди, з чиїх подертих кишень вони прийшли сюди. Мадам Дефарж сиділа задумливо й наче бачила й слухала щось таке, чого не можна було бачити й чути, і що було десь дуже далеко.

Був уже добрий південь, коли двоє запорошених людей ішли вулицями передмістя св. Антона, — один з них був Дефарж, а другий шосейний робітник у синій шапці, з села того маркіза, що його вбито. Запорошені й стомлені, вони увійшли у винарню. Своїм приходом вони запалили немов вогонь в грудях св. Антона, який швидко ширився, коли вони йшли, і який зарухався і заяснів полум'ям на лицах тих, що стояли коло дверей та вікон. Та ніхто не пішов за ними, ніхто не заговорив з ними, коли вони увійшли у винарню, хоч і всі озирнули їх.

— Добридень, джентлмени, — сказав Дефарж.

Це було наче сигналом розв'язати всім язики; всі разом відповіли: „добридень“.

— А яка негода, джентлмени, — сказав Дефарж, хитаючи головою.

На це кожен поглянув на свого сусіда, потім потупив в землю очі й сидів мовчки.

Тільки один встав і вийшов.

— Жінко, — голосно сказав Дефарж до мадам Дефарж, — ми пройшли декілька миль з оцим добрим шосейним робітником, — його звать Жаком. Здибав я його... випадково... за півтора дні від Парижу. Він добрий хлопець, цей шосейний робітник, що зветься Жаком. Дай йому пити, жінко.

Другий чоловік устав і вийшов. Мадам Дефарж налила вина шосейному робітникові, що його звали Жаком; він скинув свою синю шапку до громади й почав пити. За пазухою в нього був черствий шматок чорного хліба; він кусав його потроху, жував і запивав вином, стоячи перед прилавком. Третій чоловік встав і вийшов.

Дефарж теж відсвіжився вином, хоч пив він менше ніж гість. Тепер він стояв і ждав, поки селянин поснідає.

— Ну, що, друже, поснідав? — спитав він за деякий час.

— Так, дякую.

— То ходім. Я покажу вам кімнату, що про неї я говорив, — ви її займете. Вона саме враз для вас.

Вони вийшли з винарні на вулицю, з вулиці у двір, з двору на сходи, а з сходів на піддашшя... на те саме піддашшя, де сидів на низенькому ослінчику, нахилившись вперед, і пильно працював, шиючи черевики, сивоволосий чоловік. Його тепер не було тут; зате тут були ті три чоловіки, що по одному

вийшли з винарні. Між ними й сивоволосим чоловіком був той маленький зв'язок, що саме вони колись дивилися на нього через щілину в стіні.

Дефарж старанно зачинив двері й сказав, знизивши голос:

— Жак Перший, Жак Другий, Жак Третій. Це — свідок, за яким я, Жак Четвертий, ходив з наряду. Він розкаже вам усе. Кажіть, Жаку П'ятий.

Шосейний робітник, з синьою шапкою в руці, витер нею свій засмалений лоб і сказав: „З чого ж починати, месьє?“

— Починай з початку, — резонно відповів месьє Дефарж.

— Отож я бачив його, — почав шосейний робітник, — рік тому влітку, як він висів на ланцюзі під маркізовою каретою. Послухайте, як це було. — І шосейний робітник, знов оповідав усю ту історію, як він уявляв її собі.

Жак Перший перебив його й спитав, чи він бачив того чоловіка колинебудь раніш.

— Ніколи, — відповів шосейний робітник встаючи.

Жак Третій спитав, як він потім пізнав його.

— По його довгій постаті, — відповів шосейний робітник напівголосно. — Коли маркіз спитав мене того вечора: „скажи, який він на вигляд“, я відповів: „довгий як привид“...

— Так, — сказав він далі, — високий чоловік зник невідомо куди, його шукали... скільки місяців?.. дев'ять, десять, одиннадцять?

— Число не важить, — сказав Дефарж, — його добре було заховано, та на нещастя наостанку його знайшли. Далі.

— Так от, я знов працюю на косогорі, і знов заходить сонце. Як тільки я зібрав свої струменти, щоб іти додому вниз на село, де було вже темно, дивлюся вгору й бачу — йде горбом шість салдатів, а серед них довга людина, і руки йому зв'язані вірвовками ліктями назад. Коли вони підійшли зовсім близько до мене, я пізнав довгого чоловіка, і він пізнав мене. Та я не дався на знак салдатам, що пізнав його; він так само не дався на знак салдатам, що пізнав мене, — ми тільки очима показали це. „Вперед, — каже начальник загону, показуючи на село, — швидше ведіть його до його могили“, і вони погнали його ще швидше. Я пішов за ними. Руки йому напухли, бо їх зв'язано було так туго; дерев'яні черевики були великі й незграбні; він шкандибає і йде поволі, а ті підганяють його своїми рушницями. З косогора вони побігли як скажені, він упав. Вони регочуться й підіймають його знову. Лице йому в крові й запарошене, а він не може витерти його, — і з цього вони знову сміються. Привели його до села. Все село вибігло дивитися. Вони повели його повз млин угору до в'язниці; все село бачить, як одчиняються ворота в'язниці в нічній темряві, і вона поглинає його. Все село розходиться. Все село шепочеться коло криниці.

Все село засинає. Всьому селу сниться той нещасний, замкнений за ґратами у в'язниці на скелі, — ніколи не вийти йому звідтіля, хіба по смерть. Вранці, із своїми струментами на плечах і жуючи по дорозі шматок чорного хліба, я йду на роботу навмисне повз в'язницю. Я бачу його, там угорі, за ґратами високої залізної клітки, закривавленого й запорошеного як і ввечері. Він дивиться. Руки йому не вільні, щоб помахати мені; я не наважуюсь обізватися до нього. Він дивиться на мене як мертвяк.

Дефарж і ті три похмуро поглянули один на одного. Коли вони слухали селянинове оповідання, вигляд у всіх був похмурий, пригнічений і мстивий. В манірі їх було щось таємниче і разом з тим владне, — вони являли наче суворий трибунал.

— Кажіть далі, Жаку, — сказав Дефарж.

— Він залишається в цій залізній клітці декілька днів. Село дивиться на нього крадькома, бо боїться. Вечорами, коли покінчать денну роботу й зберуться побалакати біля криниці, то всі й дивляться на в'язницю. Говорили пошепки біля криниці, що хоч його й засуджено на смерть, та не буде страчено: казали, що до Парижу подано петицію, в якій довсдили, що він був роздратований і збожеволів через смерть дитини; казали ще, що петицію подано до самого короля. Що я знаю? Можливо. Може так, а може й ні.

— Отже слухайте, Жаку, — різко перебило його перше число того самого імення. — Знайте, що петицію подано було королеві й королісі. Всі ми тут, за винятком вас, бачили, як король узяв її, сидячи в кареті поруч із королихою. То Дефарж, що ви його тут бачите, важачи своїм життям, кинувся під коней з петицією в руках. Варта піша й кінна оточила прохача й почала бити його. Ви чуєте?

— Чую месьє.

— Говоріть далі, — сказав Дефарж.

— Так от, — знов заговорив селянин, — ще шепочуть біля криниці, що його навмисно привели до того села і що його напевне стратять. Шепочуть навіть, що, зважаючи на те, що він убив монсенйора, а монсенйор був батьком своїх підданців — кріпаків, то його стратять як батьковбійника. Один старий навіть оповідає біля криниці, що йому відітнуть праву руку разом з ножем і сплять перед його очима, що в рани, які зроблять йому на руках, на грудях і на ногах, литимуть кип'яче масло, розтоплене олово, гарячу смолу й сірку; вкінці його розірвуть на шматки чотирма здоровими кіньми. Старий каже ще, що все це дійсно заподіяли одному в'язневі, який замахувався на життя попереднього короля Людовіка XV... Ну, так от, ті шепочуть так, ті інакше, тільки й розмови, що про це; навіть криниця, здається, дзюрчить те ж саме. Нарешті, однієї неділі вночі, коли все село спало, сходять із в'язниці салдати, — їхні

рушниці стукають по каміннях маленької вулиці. Робітники копають, робітники кують, а салдати сміються та співають. Вранці біля криниці постає шибениця футів із сорок заввишки, отруюючи воду. Всі кидають роботу й збираються біля криниці, ніхто не виганяє корів, — корови тут — разом з усіма. Опівдні заторохкотіли барабани. Вночі салдати пішли до в'язниці, і от він серед салдатів. Він зв'язаний як і раніш, а в роті в нього затичка, прив'язана туго натягнуною мотузкою; вигляд був такий, наче він сміявся. На шибениці стирчить ніж гостряком догори, мов розрізує повітря. Там його й повісили на сорок футів над землею — і залишили висіти, отруюючи воду.

Вони подивилися один на одного, коли він своєю шапкою витер піт з лиця, що лив з нього, поки він згадував те видоцище.

— Страшно! Як тепер жінкам і дітям брати там воду! Як можна розмовляти ввечері під такою тінню! Під нею, сказав я? Коли я залишав село в понеділок увечері, як заходило сонце, і подивився назад з косогора, то тінь та падала поперек церкви, млина, в'язниці... здається, через усю землю аж до того місця, де небо спирається на неї. От і все! Я покинув село, як заходило сонце, і йшов ту ніч і півдня, поки не зустрів цього товариша. З ним я й прийшов сюди.

Настало похмуре мовчання. Жак Перший сказав:

— Добре! Ти чинив і оповідав правильно. Тепер подожди нас трохи там за дверима.

— З охотою, — сказав селянин. Дефарж довів його до сходів і, залишивши сидіти там, повернувся.

— Що скажете, Жаку? — спитало третє число. — Завести до списку?

— Записати й приректи на загибель, — сказав Дефарж.

— Чудово! — викрикнув Жак.

— Замок і весь рід? — спитав перший.

— Замок і весь рід, — відповів Дефарж. — Викоренити зовсім.

— Чи певні ви, — спитав Жак Другий у Дефаржа, — що ніякого клопоту не постане з нашого способу вести список. Не може бути сумніву, що він безпечний, бо крім нас самих ніхто не може розібрати наших знаків; однак чи ми завсігди матимемо спроможність розібрати їх... чи, я повинен сказати, вона розбере?

— Жаку, — відповів Дефарж, випроставшись, — коли б моя дружина перейняла на себе тримати весь реєстр тільки у своїй пам'яті, то й тоді б вона не забула ні єдиного слова, з нього, ані єдиної літери. Виплетений власними її мережками, її власними знаками, він завсігди буде ясний для неї як сонце. Покладайтеся на мадам Дефарж. Легше найгіршому страхо-

полохові викреслити себе з життя, ніж викреслити єдину літеру в його іменні або в злочині з виплетеного списку мадам Дефарж.

Троє пробурмотіли, що вірять і похваляють.

— А як бути з селянином? Чи його зараз послати назад? — спитав Жак Перший. — Він надто простий. Мабуть він трохи небезпечний?

— Він нічого не знає, — сказав Дефарж. — Принаймні нічого більш за те, що й самого його можуть повісити на такій самій високій шибениці. Я беру його на себе, нехай він залишається в мене; я догляну його й у свій час виведу на дорогу. Він хоче побачити вищий світ — короля, королиху і двір; нехай подивиться на них у неділю.

— Що? — викрикнув перший, витріщивши очі. — Чи це добра ознака, що він бажає побачити королівську сім'ю та вельмож.

— Жаку, — сказав Дефарж, — покажи, тільки розсудливо, кішці молоко, якщо хочеш, щоб вона захотіла його. Розсудливо покажи собаці дичину, якщо хочеш, щоб вона колись принесла її тобі.

Нічого більш не сказали, а селянинові, що вже задримав на сходах, порадили відпочити на ліжку. Його не треба було переконувати, і він швидко заснув.

Прийшла неділя. Шосейний робітник був дуже незадоволений (хоч і говорив, що задоволений) з того, що мадам Дефарж мала йти з чоловіком і з ним до Версалю. Ще більш неприємне було йому те, що мадам цілісіньку дорогу плела на волі, плела й серед народу, що стовпився подивитися на екіпажі короля й королихи.

— Ви пильно працюєте, — сказав чоловік коло неї.

— Так, — відповіла мадам Дефарж, — у мене багато роботи.

— Що ж ви робите, мадам?

— Багато дечого.

— Наприклад?

— Наприклад, — відповіла мадам Дефарж спокійно, — покривці для мерців.

Чоловік одсунувся трохи далі так швидко, як тільки можна було, а дорожній робітник почав обмахуватися синьою шапкою, почувуючи, що тут страшенна духота. Незабаром з'явився король з широким лицем і королиха з красивим лицем у золотій кареті, в супроводі блискучого двора, валки веселих дам і прекрасних вельмож, у морі діамантів, шовку, пудри, розкошів. Дорожній робітник сп'янів від усього й кричав „Хай живе король! Хай живе королиха! Хай живуть усі й усе!“ — немов він ніколи й не чув про повсюдного Жака. Цілих три години все навколо нього кричало: „Хай живе“ та плакало з радости.

— Добре, — сказав Дефарж. — Ви — хороший хлопець. Саме таких нам і треба. Через вас оті дурні думатимуть, що па-

нування їх не скінчиться ніколи. Тому вони становляться нахабнішими, — тим ближче їх кінець. Ті дурні нічого не знають. Вони зневажають вас. Вони воліли б, щоб сотні таких як ви поздыхали, ніж один їхній кінь або собака. Вони знають тільки те, що чують од вас. Нехай же ще трохи це обманює їх. Невдовго це буде.

— Щодо вас, — сказала йому мадам Дефарж, — то ви станете кричати й лити сльози над чим хочете, аби тільки була вистава й шум. Признайтеся! Правду я кажу?

— Правду, мадам, я гадаю. На даний час.

— Коли б вам показали велику купу ляльок і сказали, що ви можете ламати їх на куски й роздягати на свою власну користь, то ви вибиратимете найбагатші й найзнатніші. Признайтеся. Хіба не так?

— Істинно так, мадам.

— А якби вам показали зграю птиць, що не можуть літати, і сказали б вам, щоб ви поскубли їм пір'я на власну користь, то ви би взяли до птиць з найкрасивішим пір'ям. Хіба не так?

— І це правда, мадам.

— Ви бачили сьогодні ляльок і птиць, — сказала мадам Дефарж, вказуючи рукою на те місце, де вони показалися в останній раз, — тепер ідіть додому.

Розділ XVI.

ПЛЕТЕ ДАЛІ.

Дефаржі, чоловік і жінка, доїхали зоряної ночі в громадському екіпажі до Паризьких воріт, куди природно вела їх дорога. На заставі їх звичайно затримали, з'явилися ліхтарі, почався звичайний огляд і допит. Дефарж виліз: він знав тут одного чи двох салдатів і одного з поліцаїв. Останній був його близький приятель, і вони ніжно обнялися.

Коли св. Антон знов прийняв їх у свої темні обійми, і вони вийшли з омнібуса на межах передмістя, вони пішли пішки своєю дорогою по чорній грязі та помиях на вулицях; мадам Дефарж спитала свого чоловіка:

— Ну, скажи, мій друже, що тобі сказав Жак з поліції?

— Сьогодні небагато, проте все, що він знає. До нашого кварталу призначено нового шпигуна. Може будуть і інші, та він знає тільки про одного.

— Ну, добре, — сказала мадам Дефарж, підвівши брови з холодним діловим виглядом. — Треба записати його. Як звати того чоловіка?

— Він англієць, а звать його Барсад.

— Барсад, — повторила мадам, — Добре. А християнське ім'я?

— Джон.

— Джон Барсад, — повторила мадам, сказавши ще раз це ім'я про себе. — Добре. Який же він на вигляд? Відомо?

— Він — приблизно сорок років; зріст — приблизно п'ять футів і дев'ять дюймів; волосся чорне, лице смугляве, — взагалі на зовнішність досить гарний — смуглявий; очі чорні, лице худе й довге, ніс орлиний, тільки не прямий, трохи викривлений до лівої щоки, отож вираз лиця лиховісний.

— Далєбі! Та це ж справжній портрет! — сказала мадам Дефарж, сміючись. — Завтра ж занесу його до списку.

Вони ввійшли до винарні, що була вже замкнена, бо це було вже опівночі.

— Ти втомився, — сказала мадам, поглянувши на месьє Дефаржа. — Ти якийсь мов не свій.

— Так, — сказав месьє Дефарж, наче хто виривав йому думку з душі. — Це так довго тягнеться.

— Це так довго тягнеться, — повторила жінка. — А коли ж воно не довго тягнеться. Помста й відплата вимагають довгого часу, — це вже правило.

— Небагато треба часу, щоб ударити чоловіка блискавкою, — сказав Дефарж.

— А скільки треба часу, — спокійно спитала мадам, — щоб виробити й припасти ту блискавку? Скажи мені.

Дефарж задумливо підвів голову, наче вражений змістом цих слів.

— Небагато часу треба, — сказала мадам, — щоб землетрус поглинув місто. Так. А скажи мені, скільки забирає часу підготувати землетрус?

— Гадаю, довго, — сказав Дефарж.

— А коли він готовий, то вибухає й нищить усе перед собою. А тимчасом він готується постійно, хоч цього не видно, не чути. Це повинно стати тобі за втіху.

Вона зав'язала вузол, блискаючи очима, наче душила ворога.

— Все це безперечно; однак воно тягнеться вже довго, і можливо, — ти добре знаєш, моя дружино, що це можливо, — що за нашого життя воно й не прийде.

— Добре! Ну й що ж? — спитала мадам, зав'язуючи другий вузол, ніби вона задушила другого ворога.

— Добре, — сказав Дефарж і напівжалісно й напіввиправдуючися знизав плечима. — То ми не побачимо тріумфу.

— Ми допомагали йому, — відповіла мадам, гордо простягнувши руку. — Нічого з того, що ми робимо, ми не робимо даремно. Я в глибині душі переконана, що ми побачимо тріумф. А коли навіть ні, коли б я навіть напевне знала, що ні, то покажи мені тільки шию аристократа, тирана, і я...

Тут мадам, зіппивши зуби, затягла й справді страшний вузол.

На другий день близько півдня сиділа ця дивна жінка на своєму звичайному місці у винарні й пильно плела. Поруч неї лежала троянда, і хоч вона інколи поглядала на квітку, та це ні трохи не порушувало її звичайного зайнятого вигляду. Гостей було мало, — вони пили або й не пили, то стояли, то сиділи в різних місцях.

Постать людини, що увійшла в двері, кинула тінь на мадам Дефарж; вона з того відчула, що з'явилася нова людина. Мадам Дефарж поклала своє плетіння й почала пришпилювати троянду до хустки на голові перш, ніж поглянула на нового гостя.

Цікава річ. Тільки мадам Дефарж узяла троянду, гості перестали розмовляти й потроху почали виходити з винарні.

— Добридень, мадам, — сказав новий гість.

— Добридень, месьє, — сказала вона голосно й додала про себе, знову взявшись до плетіння: — Ага! Добридень; вік — коло сорока, зріст — приблизно п'ять футів і дев'ять дюймів, волосся чорне, взагалі на зовнішність досить гарний, смуглявий, очі темні, лице худе й довге, ніс орлиний, тільки не прямий, трохи викривлений до лівої щоки, що надає йому лиховісного виразу. Добридень, усе так.

— Будь ласка, мадам, дайте мені маленьку шкляночку старого коньяку і трохи холодної свіжої води.

Мадам задовольнила бажання якнайчемніше.

— Чудовий коньяк, мадам.

Це вперше так похвалили його, і мадам Дефарж досить свідомо була про походження цього коньяку і краще знала, чого він вартий. Однак сказала, що це робить честь коньяку, і взялася до плетіння. Гість декілька хвилин стежив за її пальцями й використав нагоду взагалі окинути оком все помешкання.

— Ви дуже майстерно плетете, мадам.

— Я звикла до цього.

— І така гарна мережка. Можна спитати, для чого це?

— Так, для забави, — сказала мадам, дивлячись на нього з усмішкою й одночасно швидко перебираючи пальцями.

— Не для вжитку?

— Це залежить од обставин. Може коли й придасться. Коли так, — сказала мадам, глибоко зідхнувши і з суворим кокетуванням хитнувши головою, — то на щось поверну його. — Дивно було, що троянда на головній хустці мадам Дефарж, здавалося, була зовсім недовподоби св. Антону. Двоє були увійшли до винарні поодинокі й вже хотіли попросити випити, як ось побачили оту новину, запнулися, вдали, що шукають приятеля, якого тут не було, і вийшли. Не залишилося нікого з тих, що були у винарні, коли увійшов новий гість. Всі вони порозходилися. Шпигун все це бачив, тільки не міг одкрити ніякої ознаки.

„Джон“ — думала мадам, перевіряючи свою роботу, і не зводила очей з чужинця. — „Стривай ще трохи, а я виплету ще й Барсад перш, ніж ти підеш“.

— Ви заміжня, мадам?

— Так.

— І маєте дітей?

— Дітей немає.

— А справа, здається, негаразд іде?

— Справа дуже кепська; люди такі бідні.

— Ох, нещасний, бідний народ! І такий пригнічений... як ви кажете.

— Як ви кажете,—відповіла вона, виправляючи його, і майстерно вплела до його імення такий додаток, що не обіцяв йому нічого доброго.

— Вибачайте, — справді це я казав, однак ви, розуміється, так думаєте.

— Я думаю? — відповіла вона піднесеним голосом. — У нас з чоловіком досить роботи з цією винарнею й без думання. Ми думаємо про те, як би прожити. Ось про що ми думаємо, і з ранку до вечора нам досить цієї думки, щоб ще обтяжувати свої голови думками за інших. Я думаю за інших? Ні, ні.

Шпигун, що прийшов сюди збирати всяку крихту, яку міг знайти або вигадати, не виявив ні найменшої досади на своєму лиховісному лиці; спираючись ліктями на маленьку конторку мадам Дефарж, він стояв з балакучим залицанням і час від часу сьорбав свій коньяк.

— А погана справа, мадам, ця Гаспарова страта. Ох, бідний Гаспар! — і він зідхнув з великим співчуттям.

— Далєбі, — байдуже відповіла мадам, — коли хто вживав ножа для таких цілей, то мусить і відпокутувати за це. Він наперед знав, чого коштуватиме така розкіш, — він і заплатив її ціну.

— Я гадаю, — сказав шпигун, так знизивши свій м'який голос, що наче викликав на довірливу розмову, і виявляючи в кожному мускулі свого хитрого лица ображене революційне почуття, — я гадаю, що тут, у цьому передмісті велике обурення і співчуття до цього нещасного товариша? Між нами.

— Невже? — спитала байдуже мадам.

— А хіба ні?

— А ось і мій чоловік, — сказала мадам Дефарж.

Коли хазяїн винарні ввійшов у двері, шпигун привітав його, доторкнувшись до капелюха, і сказав з надто ввічливою усмішкою: „Добрідень, Жаку!“ Дефарж спинився й здивовано витріщив на нього очі.

— Добрідень, Жаку! — знову сказав шпигун, уже не так упевнено чи принаймні не з такою легкою усмішкою під його пильним поглядом.

— Ви помиляєтесь, месьє — відповів хазяїн винарні. — Ви вважаєте мене за когось іншого. Мене зовуть не так. Я Ернест Дефарж.

— Ну, та однаково, — сказав весело шпигун, проте очевидячки збентежений. — Добридень.

— Добридень, — сухо відповів Дефарж.

— Я кажу вашій дружині, з якою мав честь розмовляти, коли ви увійшли, що, як чутно, — та це й не дивно, — в передмісті св. Антона велике обурення і співчуття з приводу нещасної долі бідного Гаспара.

— Ніхто не говорив мені цього, — сказав Дефарж, хитаючи головою. — Я нічого не знаю про це.

Сказавши це, він пройшов за прилавок і став, спираючи руки на спинку крісла своєї дружини; з-за цієї перепони він дивився на супротивника, якого кожен з них застрелив би з великим задоволенням.

Шпигун, дуже вправний у своєму ділі, не змінив своєї невимушеної пози, тільки допив коньяк, запив водою й попросив ще одну шклянку коньяку.

— Наша приємна розмова з вами, месьє Дефарж, нагадує мені, — сказав шпигун, — що з вашим іменням у мене зв'язані цікаві спомини.

— Справді? — сказав зовсім байдуже Дефарж.

— Дійсно. Коли звільнено було доктора Манетта, то ви, його давній служник, взяли його до себе. Його передали вам. Як бачите, мені відомі всі ці обставини.

— Так, це факт, дійсно, — сказав Дефарж.

— До вас приїздила й донька його, — сказав шпигун, — од вас вони й взяли його, з чистеньким месьє в рудуватому одягу; як його звати?.. в маленькій перуці... Лоррі... з банку Телсонів і Компанії... і перевезла його до Англії.

— Так, це факт, — повторив Дефарж.

— Дуже цікаві спогади! — сказав шпигун. — Я знав доктора Манетта та його доньку в Англії.

— Невже? — спитав Дефарж.

— Ви тепер часто чуєте про них? — спитав шпигун.

— Ні, — сказав Дефарж.

— Справді, — завважила мадам, поглянувши від своєї роботи. — Ми ніколи не чуємо про них. Ми дістали від них звістку, що вони щасливо приїхали, іще один чи два листи; від того часу вони потроху пішли в житті своєю дорогою, а ми своєю, і не підтримуємо ніяких зносин.

— Достеменно так, мадам, — відповів шпигун. — Вона має одружитися.

— Тільки має? — повторила мадам. — Вона була досить гарна й давно вже повинна б одружитися. Ви — англійці — дуже холодні, як мені здається.

— О! Ви знаєте, що я англієць?

— З вашої мови, — відповіла мадам, — а яка мова, такий, я гадаю, і чоловік.

Він не міг визнати цього зауваження за комплімент, проте визнав за краще обернути на жарт. Допивши коньяк, він додав:

— Так, міс Манетт має одружитися. Однак не з англійцем; той, що подобався їй, з походження француз. І кажучи про Гаспара (ох, бідний Гаспар! це так жорстоко, так жорстоко!), цікаво зазначити, що вона має одружитися з племінником месье маркіза, за якого Гаспара повісили так високо; інакше кажучи... з теперішнім маркізом. Однак, він живе в Англії безвісно, — він там не маркіз, — він м-р Чарлз Дарней. Д'Ольне — родинне ім'я його матері.

Мадам Дефарж плела спокійно, а на чоловіка ця звістка зробила помітне враження. Що він не робив за конторкою, чи кресав огонь, чи запалював свою люльку, він був сам не свій, і рука йому не була твердою. Шпигун не був би шпигуном, коли б не завважив цього і не запам'ятав.

Він досяг принаймні цього, хоч яке б могло бути його значення. Відвідувачів більше не було, щоб допомогти йому в чому іншому, тому м-р Барсад заплатив за те, що випив, і залишив їх. Виходячи, він сказав якнайчемніше, що сподівається й далі бачитися з месье і мадам Дефарж. Кілька хвилин після того, як він вийшов, чоловік і жінка залишалися в тій самій позі на випадок, якби він повернувся.

— Чи то може бути правдою, — сказав Дефарж тихим голосом, подивившись вниз на жінку, бо він ще стояв за її кріслом, поклавши руку на спинку, — те, що він сказав про мамзель Манетт.

— Коли він сказав це, — відповіла мадам, підводячи трохи брови, — то мабуть це брехня. А втім може бути й правда.

— А коли це так... — почав Дефарж і спинився.

— Ну, що ж, коли це так? — повторила його дружина.

— Якщо станеться так, що ми доживемо до тріумфу... то сподіваюся, задля неї, що доля триматиме її чоловіка поза межами Франції.

— Доля її чоловіка, — сказала мадам Дефарж спокійно як і звичайно, — приведе його туди, куди йому судиться прийти, і до такого кінця, який йому призначено. От усе, що я знаю.

— Однак дуже дивно... принаймні чи не дуже дивно тепер, — сказав Дефарж, немов виправдуючися перед своєю жінкою, щоб схилити її погодитися на це, — що після всього нашого співчуття до її батька й до неї, ім'я її чоловіка засуджено під твоєю рукою поруч із тим проклятим собакою, що оце зараз покинув нас.

— Ще дивніші речі, ніж це, трапляться, коли прийде час, — відповіла мадам. — Тут вони в мене обидва, це напевне, й обидва заслужують на це, цього досить. — Сказавши це, вона згорнула своє плетіння і вийняла троянду з хустки, що її обито було навколо голови. Чи св. Антоній інстинктивно відчув, що неприємна йому прикраса зникла, чи св. Антоній сторожив, коли вона зникне, — хоч як би було, св. Антоній підбадьорився і майже зараз після цього почав потроху заглядати: шиночок набув свого звичайного вигляду.

Увечері в передмісті св. Антона хто сидів на східцях коло дверей, хто на вікнах, хто стояв на рогах і перехрестях брудних вулиць, щоб подихати свіжим повітрям. Тоді й мадам Дефарж, як і звичайно з своєю роботою в руках, переходила з місця на місце й від гуртка до гуртка. Вона була, так би мовити, місіонерка, і таких було багато за тих часів. Жінки сиділи й плели. Сам Дефарж палив коло своїх дверей і з захопленням слідкував очима за своєю дружиною. „Велика жінка, — сказав він, — сильна жінка, велична жінка, страшно велична жінка“. Темрява почала оповивати все навкруги; задзвонили церковні дзвони, десь далеко забили барабани королівської гвардії; а жінки сиділи, плели й плели. Темрява зовсім налягла на них. Певне надійде інша темрява, коли церковні дзвони, що тепер так весело дзвонять на повітряних шпильях по всій Франції, перетоплено буде на пушки; коли барабани заглушать нещасні голоси тих, що тепер всемогутні як голоси влади, розкошів, свободи й життя.

Розділ XVII.

ОДНА НІЧ.

Ніколи ще сонце не заходило так пишно над тихим закутком у Соґо, як того пам'ятного вечора, коли доктор та його донька сиділи вдвох під явором. Ніколи місяць не сходив з таким ніжним сяйвом над великим Лондоном, як тієї ночі, коли він застав їх, як вони ще сиділи під деревом, крізь листя освітливши їхні лиця.

Люссі завтра мала одружитися. Вона зберегла цей останній вечір для свого батька, і вони сиділи самі під явором.

— Ви щасливі, мій любий батьку?

— Цілком щасливий, моя дитино.

Вони мало говорили, хоч і давно вже сиділи отак удвох. Багато, багато разів вечорами, коли ще було видно, вона або робила свою роботу, сидячи поруч із батьком, або читала йому; однак сьогодні був час, зовсім непохожий на інший, і вона нічого такого не робила.

— І я дуже щаслива цього вечора, любий батьку. Я глибоко щаслива тією любов'ю, що небо благословило, моєю.

бов'ю до Чарлза і Чарлзовою любов'ю до мене. Проте, коли б моє життя не було присвячене вам, як до цього часу, коли б моє заміжжя розділило нас хоч на декілька цих вулиць, я була б нещасливіша й більш докоряла б собі, ніж це я можу висловити вам. Навіть і тепер...

Навіть і тепер вона не могла володіти своїм голосом.

При сумному місячному світлі вона обвила йому шию й поклала своє лице на його груди.

— Мій найлюбіший! Чи можете ви сказати мені в останній раз, що ви цілком, цілком певні того, що ніякі мої нові почуття й ніякі мої нові обов'язки ніколи не стануть між нами? Я це добре знаю, а чи знаєте це ви? У вашому власному серці ви почуваете цілковиту певність?

Батько відповідав з таким бадьорим і твердим переконанням, що навряд чи воно було фалшивим.

— Цілком певний, моя кохана! Більш, — додав він, ніжно поцілувавши її, — моє майбутнє, Люссі, я уявляю собі значно яснішим через твоє заміжжя, ніж воно могло би бути... ніж воно було б колинебудь... без нього.

— Коли б я могла сподіватись, що це так, мій батьку!..

— Вір цьому, моя люба! Справді, це так. Розміркуй, як природно та як ясно, моє серденько, що так повинно бути. Ти, така віддана й молода, не можеш навіть зрозуміти як слід тієї тривоги, що я відчував, щоб твоє життя не пропало...

Вона простягла свою руку до його губів, однак він узяв її руку в свою й повторив слово.

— ... щоб не пропало, моя дитино... воно не мусить пропасти, збите з природної колії через мене. В своєму самозречненні ти не можеш зрозуміти, як я мучився цим; однак спитай саму себе, чи міг я бути цілком щасливий, коли б твоє щастя не було повне?

— Коли б я ніколи не бачила Чарлза, мій батьку, я була б зовсім щаслива з вами.

Він усміхнувся її несвідомому визнанню, що вона була б нещаслива без Чарлза, побачивши його, і відповів:

— Дитино моя, ти побачила його, і це Чарлз. Коли б це був не Чарлз, то був би хтось інший. Або, коли б не було нікого іншого, то це я б спричинився до того, і тоді темна частина мого життя кинула б свою тінь далі за мене, і вона впала б на тебе.

Це вперше, за винятком судового допиту, вона почула, що він натякав на свої страждання. Дивне й нове почуття дали їй ці слова, коли вона почула їх, і довго потім вона згадувала їх.

— Дивись! — сказав доктор з Бове, вказуючи рукою на місяць. — Я дивився на нього з вікна моєї в'язниці, і тоді я не

міг зносити його світла. Я дивився на нього, коли для мене було мукою думати, що він світить над тим, що я стратив, і я бився головою об мури моєї в'язниці. Я дивився на нього в стані такого одубіння й летаргії, що я міг думати тільки про те, скільки горизонтальних ліній можна провести на ньому підчас повні й скількома перпендикулярними лініями можна перехрестити його. — Він додав своїм сердешним і задумливим тоном, дивлячись на місяць: — Їх було двадцять в обох напрямках, я пригадую, і двадцятку було вже важко провести.

Дивне тремтіння, з яким вона слухала його спогади про минулий час, щодалі збільшувалося в міру, як він натискував на них. А втім у манірі, як він оповідав, не було нічого такого, що викликало б побоювання. Здавалося, що він лише протиставить свою теперішню радість і щастя жорстоким стражданням, що минулися.

— Я дивився на нього, міркуючи тисячі разів про ненароджену дитину, від якої мене було відірвано. Чи вона була жива? Чи народилася вона живою, чи стрясіння, що його зазнала нещасна мати, вбило і її? Чи то син, що колись помститься за батька. (Був такий час у моєму ув'язненні, коли бажання помститися було нестерпуче). Чи то був син, який ніколи не знатиме історії свого батька? Що може навіть житиме, припускаючи можливість, що батько зник з власної волі? Чи то може донька, що виросте й стане жінкою?

Вона щільніше пригорнулася до нього й поцілувала його в щоку і в руку.

— Я уявляв собі мою доньку, що вона позабула мене, — певніше, ніколи й нічого не знала про мене. Я вираховував собі її вік, рік по року. Я бачив, що вона одружилася з людиною, яка нічого не знає про мою долю. Я зовсім загинув в пам'яті живих людей, а в наступному поколінні моє місце порожнє.

-- Батьку мій! Навіть коли я чую, що ви мали такі думки про доньку, яка ніколи не існувала, це вражає моє серце, наче б то я була такою дитиною.

— Ти, Люссі? Відрадість і втіха, що ти принесла мені, це вони викликають такі спогади й проходять між нами та місяцем. Про що я казав оце зараз?

— Вона нічого не знала про вас. Вона ані трохи не піклувалася про вас.

— Так. А іншими місячними ночами, коли сум і мовчання настроювали мене на інший лад і трохи заспокоювали мене, я уявляв, що вона приходить до мене в мою камеру й виводить мене на волю за фортецю. Я часто бачив її образ в місячному світлі, як бачу тепер тебе, тільки, що я ніколи не обнімав її, — вона стояла між маленьким вікном з ґратами й дверима. Це була — ти розумієш, — не та донька, про яку я раніш говорив.

Цей образ був іншою донькою, реальнішою. Вона була похожа на свою матір... Та інша так само була похожа, тільки інакше. Чи ти розумієш мене? Навряд, я гадаю. Ти повинна була б сама зазнати самотности в'язня, щоб зрозуміти цю неясну різницю.

Хоч який він був зосереджений і спокійний, проте кров холонула в її жилах, коли він намагався так анатомічно аналізувати свої минулі переживання.

— В цьому спокійному настрої я уявляв собі при місячному світлі, що вона приходила до мене й вела мене, щоб показати мені своє родинне життя, повне люб'ячих споминів про батька, що загинув. Мій портрет був у її кімнаті, і вона молилася на мене. Її життя було діяльне, радісне й корисне, однак усе проїмали спогоди про мою нещасну історію. Вона показувала мені своїх дітей,— вони чули про мене, вона навчила їх жаліти мене. Коли вони проходили повз державну в'язницю, то трималися здалека від її грізних мурів, дивилися на її ґрати й розмовляли пошепки. Вона не могла звільнити мене. Мені ввижалося, що показавши мені все таке, вона знов приводила мене у в'язницю. Проте тоді благодатні сльози заспокоювали мене, я падав на коліна і благословляв її.

— Сподіваюся, мій батьку, що я — та дитина. О, мій любий, мій любий, чи завтра ти благословиш мене так палко?

— Люссі, я пригадую ці дивні муки тому, що цього вечора маю причини любити тебе більше, ніж можу висловити, дякуючи долі за моє велике щастя. Найсміліші мої думки ніколи не наближалися до того щастя, яке я зазнав з тобою, і яке нас ще жде.

Він обняв її. Незабаром вони пішли додому.

На весілля не запрошували нікого крім м-ра Лоррі, не було навіть ні однієї дружки, за винятком незграбної міс Прос. Весілля не мало нічого змінити в їхньому помешканні. Вони мали змогу додати до нього верхні кімнати, а більш їм не треба було нічого.

За скромною вечерею того дня доктор Манетт був дуже веселий. До столу сіло тільки троє,— третя була міс Прос. Доктор Манетт жалкував, що не було Чарлза,— а він не прийшов тому, що вони так умовилися з Люссі,— і з любов'ю випив за його здоров'я.

Настав час сказати Люссі „надобраніч“, і вони розійшлися. Однак о третій годині вранці, коли все було тихо, Люссі зійшла вниз і прокралася до його кімнати,— в неї були неясні побоювання. Однак усе було спокійно; він спав з живописно розкиданим на безтурботній подушці білим волоссям, а руки спокійно лежали зверх ковдри. На його прекрасному лиці відбилися гіркі сліди неволі, а ще більше на ньому визначалася спокійна, рішуча й обережна боротьба з невидимим ворогом.

Люссі боязко поклала свою руку на дорогі груди, широко побажавши завсігди залишитися вірною йому, як того вимагала її любов, і як заслугувувало на те його нещастя.

Розділ XVIII. ДЕВ'ЯТЬ ДНІВ.

У весільний день сонце сяяло ясно, і всі стояли готові перед замкненою докторовою кімнатою, де він розмовляв з Чарлзом Дарнеєм. Вони мали йти до церкви — прекрасна молода, м-р Лоррі та міс Прос.

— Ну, моя люба Люссі, — сказав м-р Лоррі, обнімаючи її ніжно рукою за стан, — я чую, що вже рухаються, і я та міс Прос, як двоє формальних ділових людей, боїмося не використати останньої нагоди сказати вам щось таке, що ви бажали б почути. Ви залишаєте вашого доброго батька, моя люба, на такі самі дбайливі й люблячі руки як і ваші власні. Ми прикладемо найпильнішої уваги. За наступні два тижні, поки ви будете в Йоркшірі та в околицях, навіть Телсони мусять відступитися перед ним. І коли на кінець двох тижнів він приїде до вас і до вашого любого чоловіка, щоб укупі з вами поїхати ще на два тижні до Велза, то ви повинні будете сказати, що ми послали його до вас у найкращому здоров'ї та в найщасливішому настрої. А тепер, я чую, що хтось підходить до дверей. Дозвольте мені поцілувати вашу дівчину з благословенням стародавнього панича перш, ніж хтось прийде забрати вас для себе.

Двері докторової кімнати відчинилися, і доктор Манетт вийшов із неї з Чарлзом Дарнеєм. Він був такий блідий як смерть, — а цього не було, коли вони йшли до кімнати, — в лиці не було ані кровинки. Однак спокій не зрадив його. Він подав своїй доньці руку та звів її вниз по сходах до карети, що найняв м-р Лоррі на честь цього дня. Інші поїхали за ними в другій кареті, і незабаром у сусідній церкві Чарлз Дарней і Люссі Манетт повінчалися, — ні єдине цікаве око не бачило цього. Крім сліз, що блищали серед усмішок на лицах невеличкого гуртка, коли закінчено було церемонію, на руці молодої засяяло декілька діамантів, дуже ясних і блискотливих, що оце зараз звільнилися з глибокої темряви Лоррієвої кишені. Вони вернулися додому поснідати. Все йшло добре, і золотисте волосся, що колись на піддашку в Парижі змішалось було з білими кучерями нещасного шевця, знову змішалось з ними цього ранку на порозі, коли прощалися.

Тяжке це було розставання, хоч і ненадовго. Батько підбадьорював її й наостанку, ніжно визволяючись із її обійм, сказав: „Беріть її, Чарлзе! Вона ваша!“ Схвильована, вона ще махала до нього рукою з вікна карети, і вони поїхали. Доктор,

м-р Лоррі та міс Прос залишилися самі. Коли вони вернулися в тінь прохолодних сіней, м-р Лоррі завважив велику перемену, що сталася з доктором: м-ра Лоррі непокоїв давній заляканий і нестямний погляд. А коли він якось непритомно схопився за голову й похмурий поплівся до своєї кімнати, як тільки вони зійшли нагору, то м-р Лоррі згадав хазяїна винарні Дефаржа й давню подорож зоряної ночі.

— Я гадаю,— шепнув м-р Лоррі до міс Прос, стурбовано подумавши,— я гадаю, що тепер краще зовсім не говорити з ним і аж ніяк не турбувати його. Я мушу заглянути до Телсонів, то я піду туди й зараз прийду назад. Потім ми повезем його за місто, там пообідаємо, і все буде гаразд.

Легше було м-рові Лоррі заглянути до Телсонів, ніж вивратися від Телсонів. Його затримали години на дві. Коли він вернувся назад і підійшов до докторової кімнати, то остовпів, почувши тихий стук молотком.

— Що ж це таке? — сказав він з жахом.

Міс Прос, з переляканим лицем, була вже коло нього: „Ой, лишенько! Ой, лишенько! Все пропало!“ — кричала вона, ламаючи руки. „Що ж я скажу моєму сонечкові? Він не пізнає мене й шиє черевики“.

М-р Лоррі просив її заспокоїтися, а сам пішов до докторової кімнати. Ослінчика було повернуто до світу так само, як було й тоді, коли він раніше бачив його за шевською роботою, голова нахилена, і він пильно працював.

— Докторе Манетт! Мій любий друже! Докторе Манетт!

Доктор поглянув на нього на один момент — напівзапитливо, напівгнівно, що до нього говорять,— і знов нахилився над своєю роботою. Він зняв з себе сертук і жилетку; сорочка була розстебнута, як це було звичайно, коли він сидів над тією самою роботою, і навіть давній безумний і пригнічений вираз на лиці вернувся до нього. Він працював запопадливо, нетерпляче, наче свідомий того, що йому перешкождали.

М-р Лоррі подивився на роботу, що була в його руках, і завважив, що то був черевик давно відомого йому розміру й фасону. Він узяв другий, що лежав коло нього, і спитав його, що це таке.

— Черевик молодій леді на гуляння,— сказав він тихо, не дивлячись на м-ра Лоррі.— Його вже давно треба було закінчити. Облиште.

— Та, докторе Манетт. Погляньте на мене!

Він послухав з давнім механічно-покірливим виглядом, не кидаючи роботи.

— Ви пізнаєте мене, мій любий друже? Ну, подумайте. Це, власне, не ваша робота. Подумайте, любий друже!

Нічим не можна було примусити його говорити. Він на момент підводив очі, коли його просили подивитися; однак

з нього не можна було витягти ні єдиного слова. Він працював, працював мовчки. Єдиний промінь надії, що його запримітив м-р Лоррі, був у тім, що доктор Манетт іноді крадькома поглядав на нього, коли його й не питали. В цьому, здавалося, був деякий вираз цікавості чи непевності,— він наче намагався погодити в собі якісь сумніви.

Для м-ра Лоррі чітко визначилися дві речі, як найважливіші: перша, що він мусів тримати це в секреті від Люссі; друга, що це треба тримати в секреті й від усіх, хто знав доктора. М-р Лоррі вжив таких заходів, у всякому разі корисних. Він усе ж сподівався, що доктор Манетт отямиться, і вирішив пильно стежити за ним, тільки так, щоб той по змозі не примітив. Задля того він уперше за все своє життя взяв відпустку з Телсонового банку й вибрав собі місце для вартування коло вікна в тій самій кімнаті. Не в довгій часі він переконався, що починати розмови з доктором не тільки даремно, а навіть зле, бо це драгувало його.

Доктор Манетт першого дня їв і пив, що йому давали, і працював аж поки стемніло. Він довго ходив туди й сюди перш ніж лягти на постелю; а коли ліг, то швидко заснув. Вранці він прокинувся рано, встав, пішов прямо до свого ослінчика і взявся до роботи.

На другий день зранку м-р Лоррі весело поздоровкався з ним, назвавши його на ім'я, і почав говорити з ним на загальні теми, що за останній час були близькі йому. Він не відповідав нічого, проте було очевидно, що він чув те, що йому казали, і що він думав про те, хоч і плутано. Це підбадьорило м-ра Лоррі, і він наважився сказати міс Прос приходити до кімнати з своєю роботою декілька разів за день; вони говорили зовсім спокійно про Люссі та про її батька, що сидів тут, говорили звичайним тоном, ніби нічого й не було. Це робилося тихо, недовго й нечасто, щоб не стомлювати доктора. Лоррі здавалося, що доктор частіше підводив очі, наче його вражало неясне усвідомлення тих противенств, що оточували його.

Час плив дуже поволі; надії м-ра Лоррі почали погасати; на серці ставало щодалі тяжче від дня до дня. Настав і минув третій день, четвертий, п'ятий, шостий, сьомий, восьмий, дев'ятий.

З надією, що все зменшувалася, з серцем, що йому ставало тяжче й тяжче, м-р Лоррі зазнавав усе збільшеного неспокою. Секрет збережено було добре,— Люссі нічого не знала й була щаслива. Однак м-р Лоррі не міг не примітити, що швець, якого руки спочатку не справлялися з роботою, щодалі ставав страх яким майстерним, що він ніколи ще не працював так напружено, що його руки ніколи не були такі моторні і вправні, як смерком дев'ятого дня.

Розділ XIX.

Д У М К А.

Стомлений турботним нагляданням, м-р Лоррі знемігся на сили й заснув на варті. Десятого дня рано збудив його ясний блиск сонця в кімнаті, де напав на нього глибокий сон, коли ще була темна ніч.

Він протер очі й схопився; проте мав ще сумнів, чи він справді прокинувся, чи ще спить. Бо, підійшовши до дверей докторової кімнати, він побачив, що шевський ослінчик та струменти знову поставлено на те місце, де вони були раніш, а сам доктор сидить коло вікна й читає. Він був у звичайному ранішньому вбранні, а лице його, що було ясно видно, хоч ще й дуже бліде, було спокійно зайняте й уважне.

Навіть і тоді, коли вже й переконався, що він справді прокинувся, м-р Лоррі, одурілий, на декілька хвилин почував себе непевним, чи не було шиття черевиків його власною безладною мрією, бо він на власні очі бачив свого друга перед собою в його звичайному одязі й вигляді і зайнятого як звичайно, — чи були тут хоч найменші ознаки того, що фактично відбулася зміна того, що робило на нього таке тяжке враження. Однак такі питання поставали лише в перший момент замішання та здивовання, — відповідь була очевидна. Коли б враження не було викликано реальною відповідною й достатньою причиною, то як він, Джервіс Лоррі, опинився тут? Як він заснув нероздягнений на софі в консультаційній кімнаті доктора Манетта та обмірковує ці питання в такий ранній час перед дверима докторової опочивальні?

За декілька хвилин міс Прос стояла коло нього і щось шептала йому. Тепер голова м-ра Лоррі була зовсім ясна, і він уже не мав будь-яких сумнівів. Він радив нічого не робити аж до звичайного сніданку, а тоді стрінутися з доктором так, нібито нічого особливого й не було. Якщо виявиться, що доктор Манетт буде в своєму звичайному настрої, то м-р Лоррі почне обережно шукати в нього вказівок і порад, як бути підчас такого неспокійного стану його, що так турбує.

Маючи досить часу для свого звичайного методичного туалету, м-р Лоррі з'явився до сніданку у своїй звичайній білій сорочці та в своєму звичайно чепурному взутті. Доктора покликали як звичайно, і він прийшов снідати. Оскільки можна було зрозуміти, доктор, здавалося, думав, що весілля його доньки було вчора. Випадковий натяк, що його зроблено було навмисне, на те, який був день на тижні і яке число місяця, примусив його задуматися й розрахувати і, очевидно, стурбував його. З інших поглядів він був такий спокійний, що м-р Лоррі

наважився вдатися по допомогу, про яку він думав раніш. Цю допомогу повинен був дати сам доктор Манетт.

Отже, коли поснідали і все прибрали, і вони залишилися з доктором удвох, м-р Лоррі по душі сказав йому:

— Мій любий Манетт, я дуже хотів би спитати конфіденційно вашої думки щодо одного дуже інтересного випадку, який мене глибоко зацікавив; він, так би мовити, дуже цікавий для мене; може для вас, з вашими кращими знаннями, він і не такий цікавий. Річ у тім, що випадок цей стосується особливо близько до мого приятеля. Отже прошу уваги й поради задля нього... і передусім задля його доньки... задля його доньки, мій любий Манетт.

— Коли я розумію, — сказав доктор глухим голосом, — якесь душевне стрясіння?..

— Так.

— То говоріть докладно, — сказав доктор, — не минайте ніякої подробиці.

М-р Лоррі бачив, що вони зрозуміли один одного, і говорив далі.

— Любий Манетт, це випадок давнього й довгочасного стрясіння, надзвичайно гострого й жорстокого, що вразило любов, почуття і... як ви висловилися... душу, саме душу. Як довго страждальник був під впливом цього стрясіння, ніхто не може сказати; я гадаю, що він і сам не може розчислити цього. Від цього стрясіння страждальник отямився; однак, як відбувся цей процес, він і сам не знає. Від цього стрясіння він зовсім видужав і тепер він інтелігентна людина найвищою мірою, здатна до зосередженої розумової й фізичної роботи, постійно поширює запаси свого знання свіжими відомостями, які в нього і так великі. Однак, на лихо... — тут він спинився й глибоко зідхнув, — було нове легеньке стрясіння.

Доктор, знизивши голос, спитав:

— Як довго воно тяглося?

— Дев'ять день і ночей.

— Як це виявилось? Я гадаю, що він узявся знов до своєї давньої роботи, зв'язаної із стрясінням?

— Дійсно так.

— Ну, а ви бачили колинебудь його, — спитав доктор виразно й зосереджено, хоч і тим самим тихим голосом, — ви бачили його за цією роботою попередніми часами?

— Раз бачив.

— А коли захоруння повторилося, чи було воно де в чому чи всіма сторонами подібне до того, що було раніш?

— Гадаю, що всіма сторонами.

— Ви згадали про його доньку. Чи його донька знає, що він знов захорунвав?

— Ні. Це затаїли від неї, і я сподіваюся, що вона ніколи про це не знатиме. Це відомо тільки мені та ще одній особі, що на неї можна покладатися.

Доктор схопив його руку й тихо промовив:

— Це дуже великодушно! Це дуже розсудливо!

М-р Лоррі й собі стиснув його руку, і обидва деякий час не говорили ані слова.

— Тепер, мій любий Манетт, — сказав м-р Лоррі дуже обережно і якнайщиріше, — я людина ділова і не вмю розбиратися в таких заплутаних і тяжких питаннях. В мене немає потрібного знання, немає й розуміння, — мені потрібні поради. А немає на світі людини, на чий провід я міг би покладатися так як на ваш. Скажіть же мені, як сталося, що він знов захоував? Чи є небезпека нового захоування? Чи можна запобігти повторюванню? Як поводитися на випадок його нового захоування? Які взагалі причини його? Що я міг би зробити для мого друга? Ніхто не міг би бажати так щиро прислужитися приятелеві, як я своєму, коли б тільки я знав як. Я не знаю з чого почати в таких випадках. Ви з вашою мудрістю, знанням і досвідом змогли би напутити мене на справжній шлях, і тоді я міг би зробити багато чого. Прошу вас, обміркуймо зо мною цю справу, дайте мені змогу ясніше бачити й научіть, як бути кориснішим.

Доктор Менетт деякий час сидів, обмірковуючи цю сердешну промову, а м-р Лоррі не квапив його.

— Я вважаю за правдоподібне, — сказав доктор з очевидною натугою; — що нове захоування, яке ви описали, мій любий друже, не було зовсім несподіваним для тієї особи.

— Так він боявся його? — наважився спитати м-р Лоррі.

— Надто, — сказав він, мимоволі здригнувшись. — Ви не можете уявити, як така думка давить на душу страждальника, і як важко... як навіть неможливо... йому примусити себе сказати хоч слово про те, що так гнітить його.

— А чи не полегшало б йому в таких випадках, коли б він поділився з кимнебудь своєю тайною.

— Думаю, що так. Однак це, як я вже сказав вам, майже неможливо. Я навіть певен, в деяких випадках... зовсім неможливо.

— Тепер скажіть мені, — промовив м-р Лоррі, ніжно поклавши свою руку на його плече, — чим ви пояснюєте оце останнє захоування?

— Я певен, — відповів доктор Манетт, — що він дуже й надзвичайно відживив той хід думок і спомини, що були причиною першого захоування. Я гадаю, що напружені й гнітючі асоціації живо постали в його пам'яті. Правдоподібно, що в ньому давно вже таїлося побоювання, що ці асоціації постануть...

при певних обставинах... в особливім випадку. Він намагався підготуватися до нього, даремно; може оці зусилля підготування і спричинилися до того, що він був менш здатний знести їх.

— Чи пам'ятає він, що було підчас нападу? — спитав м-р Лоррі з природним ваганням.

Доктор безпорадно оглянув кімнату, похитав головою й відповів тихим голосом:

— Аж нічогісінько.

— Ну, а на майбутнє? — натякнув м-р Лоррі.

— Щодо майбутнього, — сказав доктор уже твердим голосом, — то я маю велику надію. Він швидко отямився, скоро хмара насунула й розійшлася. Гадаю, що найгірше минуло.

— Добре, добре! Це велика втіха. Я дуже радий, — сказав м-р Лоррі. — Проте, є ще два питання, в яких я бажав би мати пояснення. Чи можу я говорити далі?

— Ви не можете зробити вашому приятелеві кращої послуги. — Доктор подав йому руку.

— Перше таке. Він має звичку багато працювати в наукових студіях і якимось особливо енергійний; з великим запалом він віддається набуванню професійних знаннів, переводить досліди і подібне. Так от, чи не надто багато він працює?

— Я не думаю. Може це властивість його розуму, що він завжди має особливу потребу працювати. Почасти це може бути для нього природною потребою, а почасти як наслідок нещастя. Що менше він буде зайнятий здоровими речами, то більше буде небезпеки повернутися до нездорового напрямку. Може він сам стежив за собою і зробив таке відкриття.

— Ви певні, що він не надто напружує свої сили?

— Я так думаю й цілком певний того.

— А чи в наслідок цього не буде нового захоруння?

— Не думаю, — твердо і впевнено сказав доктор Манетт, — щоб щонебудь, крім тих самих асоціацій, могло відновити його. Я сподіваюся, я майже певен, що не буде вже таких обставин, які могли би викликати новий напад.

Він говорив з певністю людини, що знає, які дрібниці можуть розладити делікатний душевний організм, і одначе з певністю людини, що поволі дійшла такої свідомости на власних стражданнях і нещасті. Не приятелеві його було заперечувати таке переконання. Він удавав з себе більш задоволеного й заспокоєного, ніж це було насправді, і приступив до другого й останнього пункту.

— Праця, до якої він звертався під впливом цього страждання, що він щасливо позбувався його, — сказав м-р Лоррі, відкашлявшись, — була, скажімо, ковальство, ковальська праця. Щоб з'ясувати цей випадок і для ілюстрації, скажімо, що він звик підчас цього лиха працювати в малій кузні. Скажімо,

що його несподівано знайшли знову в цій кузні. Чи не зле те, що він тримає її коло себе?

Доктор закрит чоло рукою й нервово почав стукати ногою по підлозі.

— Він завжди тримає її коло себе, — сказав м-р Лоррі, неспокійно поглядаючи на друга. — Чи не краще було б, коли б він дозволив геть забрати її? Вам нелегко порадити мені? Я цілком розумію, що це делікатне питання. І все ж я гадаю... — Він похитав головою й спинився.

— Ви розумієте, — сказав доктор Манетт, звертаючися до нього по сутужній павзі, — що дуже тяжко пояснити послідовно внутрішню душевну роботу цієї нещасної людини. Колись він гаряче бажав тієї роботи й був дуже радий, коли досяг її; не може бути сумніву, що вона полегшувала його муки, замінюючи складною роботою пальців складну мозкову роботу, вправністю рук, коли він більше напрактикувався, болісні душевні муки; от чому він ніколи не може помиритися з думкою, щоб розлучитися з нею назавжди. Навіть тепер, коли, як я гадаю, він певніший себе ніж колинебудь перед тим і навіть говорить про себе самовпевнено, тільки думка про те, що йому може бути потрібна давня праця, а він не знайде її, наводить на нього такий жах, який може уявити в серці дитини, що заблудилася.

— А чи не може, — ви роздумайте, я прошу навчити мене як людину ділової рутини, що має справу тільки з такими матеріальними предметами як гінеї, шилінги та банкноти, — чи не може, коли зберігати певну річ, зберігатися і зв'язана з нею думка. Якщо забрати геть річ, мій любий Манетте, то чи не можна цим позбутися й страху? Одно слово, чи це не є поступка страху — зберігати кузню.

Обидва замовкли.

— Бачите, — сказав тремтячим голосом доктор, — це ж такий давній товариш!

— А я б не тримав її, — сказав м-р Лоррі, похитуючи головою. Лоррі ставав рішучішим, бачивши, як доктор починає вагатися. — Я радий би пожертвувати нею. Я жду тільки вашої згоди. Я певен, що це на добре. Ну, дайте мені вашу згоду як люба добра людина. Ради його доньки, мій любий Манетте.

Дивно було бачити, яка боротьба була в ньому!

— Задля неї, добре, нехай буде так. Я дозволяю. Тільки не беріть при ньому. Нехай заберуть, коли його не буде дома. Нехай він не знайде давнього товариша після того, як деякий час буде відсутнім.

М-р Лоррі радо пристав на це, і розмова закінчилася. Цілий той день вони пробули поза містом і доктор зовсім одужав. Ще три дні він залишався зовсім здоровим, а на четвертий день виїхав до Люссі та її чоловіка. М-р Лоррі попередив його,

яких заходів було вжито, щоб пояснити, чому він мовчав; відповідно до цього доктор написав листа до Люссі, і вона не мала ніякої підозри.

Увечері того дня, коли він виїхав із дому, м-р Лоррі пішов до його кімнати з сокирою, пилкою, долотом і молотком; міс Прос несла свічку. Вони замкнули двері, і м-р Лоррі почав таємно й злочинно рубати на куски шевський ослінчик, а міс Прос присвічувала наче спільниця в убивстві,—її грізна фігура була й справді підхожа для такої ролі. Не гаючись, вони почали палити труп (наперед розрубавши на куски відповідно до цілі) в кухні, а струменти, черевики й шкіру закопали в саду. М-р Лоррі і міс Прос, як чесні люди, яким огидне всяке знищення й потайна робота, майже почували, майже сами дивилися на себе як на виконавців страшного злочину.

Розділ XX.

ЗАСТУПНИЦТВО.

Коли пара новоженців повернулася додому, то перший, хто з'явився привітати їх, був Сідней Картон. Він не поправився ні в поведінці, ні у вигляді, ні в манірах, одначе в ньому видно було якусь дику вірність, що її тільки тепер спостеріг Чарлз Дарней.

Він виждав нагоди, щоб одвести його до вікна й там сам-на-сам поговорити з ним.

— М-ре Дарнею,—сказав Картон,—мені хотілося б, щоб ми були приятелями.

— Ми ж уже, сподіваюся, приятелі.

— Це дуже чемно з вашого боку, проте це тільки форма мови, а я думаю не про форму мови. І справді, коли кажу, що я бажав би, щоб ми були приятелями, то я навряд чи розумів те, що ви думаєте.

Чарлз Дарней цілком природно спитав його добродушно, по-товариському, що ж він власне мав на увазі.

— Клянуся життям,—сказав Картон, усміхаючися,—я гадаю, що мені легше зрозуміти самому ніж пояснити вам. Однак спробую. Напевне ви пригадуєте собі той пам'ятний випадок, коли я випив більш ніж... ніж звичайно.

— Пригадую один такий пам'ятний випадок, коли ви присилували мене визнати, що ви випили.

— Я так само пам'ятаю це. Прокляття таких випадків тяжке для мене тим, що я завсігди пам'ятаю їх. Сподіваюся, що це може бути зараховано мені в той час, коли всі мої дні скінчаться. Тільки не турбуйтеся,—я не ладнаюся проповідувати вам.

— Я зовсім не турбуюся. Ви говорите серйозно, і мені немає чого турбуватися.

— Ох, — вимовив Картон, байдуже махнувши рукою, наче відмахувався від споминів.—В той п'яний випадок, що про нього ми говоримо (це один з великого числа, як ви знаєте), я був нестерпучий, причепившись до вас із своїми розмовами про те, чи люблю я вас, чи не люблю. Я хотів би, щоб ви забули це.

— Я давно вже забув.

— Знову форма мови. Одначе, м-ре Дарнею, мені не так легко забути, як це, за вашими словами, вам. Я зовсім не забув цього, і ваша ухильна відповідь не допоможе мені забути.

— Коли моя відповідь здалася вам за ухильну, — сказав Дарней, — то прошу пробачити. Я мав на меті тільки відкинути надто дріб'язкові причини, що, над усяке сподівання, здається, так турбують вас. Запевняю вас чесним джентаменським словом, що я давно викинув цю справу з голови. Та що тут було й забувати? Хіба не було нічого важливішого, про що я повинен був пам'ятати, а саме про велику послугу, яку ви мені того дня зробили?

— Щодо великої послуги, — сказав Картон, — то я зобов'язаний признатися вам, коли ви про неї говорите таким тоном, що це був тільки професійний фортель. І коли я робив цю послугу вам, то мене не турбувало, що буде з вами. Пам'ятайте. Я кажу: коли я робив ту послугу. Я говорю за минуле.

— Ви ухильно говорите про вашу послугу, — відповів Дарней, — проте я не чіпляюся до вашої ухильної відповіді.

— Сута правда, м-ре Дарнею, вірте мені. Я віддалився від моєї цілі; я говорю про те, щоб нам бути приятелями. Ви ж знаєте мене, знаєте, що я нездатний до всяких вищих і кращих людських поривань. А коли маєте сумнів, то спитайте Страйвера, — він скаже вам те саме.

— Волю скласти свою власну думку без його допомоги.

— Добре. У всякім разі ви знаєте мене як безпутнього пса, що ніколи не зробив і ніколи не зробить нічого доброго.

— Я не знаю, що ви „ніколи не зробите“.

— Так я знаю, і ви мусите покладатися на моє слово. Так от, коли ви можете зносити, щоб така нікчемна людина, до того ж ще людина такої лихої слави, деколи заходила до вас, то прошу вашого дозволу мені приходити сюди як особі на особливому становищі. Нехай дивляться на мене як на непотрібну — я додав би: і не дуже гарну, якби не та схожість, що я викрив між вами і мною — частину меблів, яку терплять за давню службу й не звертають на неї ні найменшої уваги. Маю сумнів, що зловживатиму з вашого дозволу. Сто проти одного, що я використаю разів чотири на рік. З мене досить буде, наважусь сказати, знати, що я маю дозвіл.

— Хочете спробувати?

— Інакше сказати, ви погоджуєтеся, щоб я мав те становище, якого бажав. Дякую вам, Дарнею. Можна називати вас так по-простому, на ймення?

— Гадаю, що так, Картоне, від цього часу.

Вони стиснули руки, і Сідней одійшов. За хвилину він, на вигляд, був такий самий байдужий як і завсігди.

Коли він пішов, і ввечері вони були тільки з міс Прос, доктором і м-ром Лоррі, то Чарлз Дарней згадав у загальних виразах про цю розмову й говорив про нього як про якусь загадкову безтурботність і безпутність. Одно слово, він говорив про нього, не жалкуючи й не виявляючи неприязні, а як усякий, хто знав його на зовнішній вигляд.

Йому й на думку не спадало, що його слова могли вразити його прекрасну молоду дружину. Тільки, коли потім вони зійшлися у своїй власній кімнаті, то він побачив, що вона жде його з ясно визначеним і вже досить відомим йому виразом напружености на чолі.

— Ми сьогодні щось задумливі? — сказав Дарней, обнімаючи її за стан.

— Так, мій любий Чарлзе, — відповіла вона, поклавши свою руку на його груди і дивлячись на нього запитливо й уважно, — ми сьогодні задумливі, бо сьогодні маємо щось на серці.

— Що ж таке, моя Люссі?

— А ти обіцяєш не наполягати на одно питання, якщо я попрошу тебе не питати мене?

— Чи я обіцяю? Чого я не пообіцяю моїй коханій?

І справді, чого б він не пообіцяв, одгортаючи однією рукою з її лиця золоте волосся, а другу тримаючи на серці, що билося для нього.

— Я думаю, Чарлзе, що бідний м-р Картон заслуговує на більшу увагу й поважання, ніж ти виявив сьогодні ввечері.

— Невже, моя люба? Чому так?

— От про це й не питай мене. Тільки я думаю... я знаю... що це так.

— Коли ти знаєш, то цього й досить. Що ж я мушу зробити, життя моє?

— Я просила б тебе, мій любий, щоб ти завсігди був великодушним до нього та був ласкавий до його огріхів за його відсутности. Я просила б тебе вірити, що в нього є серце, яке він дуже, дуже нечасто відкриває, і що в ньому є глибокі рани. Мій любий, я бачила, як воно обливалося кров'ю.

— Мені дуже болісно, — сказав зовсім здивований Чарлз Дарней, — коли я зробив йому яку прикрість. Я ніколи не думав такого про нього.

— Мужу любий, це так. Я боюся, що його вже не можна спасти; навряд чи можна мати надію на те, щоб поправити щось

у його характері чи в його долі. Проте я переконана, що він здатний на добре, благородне, навіть великодушне.

Вона була така прекрасна в своїй чистій вірі в ту пропащу людину, що її чоловік міг би дивитися на неї цілими годинами.

— О, мій любий, мій коханий, — благала вона, ближче пригортаючись до нього, поклавши свою голову на його груди й пильно дивлячись в його очі, — пам'ятай, які ми сильні в своєму щасті, та який він слабкий в своєму горі.

Її благання зворушило його.

— Завсігди пам'ятатиму це, моє серденько! Пам'ятатиму, доки мого життя.

Він нахилився до її золотої голівки, припав до її рожевих губів і обняв її. Якби самотній мандрівник, що блукав тоді по темних вулицях, міг чути її невинну сповідь і бачити сльози жалости, що їх зціловував її чоловік з ніжних блакитних очей, які так закохано дивилися на цього чоловіка, то він ридав би цієї ночі й безперестанно повторював би:

— Будь щаслива за таке ніжне співчуття.

Розділ ХХІ.

ЛУНКИ КРОКИ.

Чудовий куток для відгуків, як уже зауважено, була та місцевість, де жив доктор. Люссі все плела ту золоту нитку, що зв'язувала її чоловіка, її батька, її саму та її давню доморадницю й товаришку в цьому житті тихого щастя; вона сиділа в спокійному домі в тому затишному й лункому закутку і прислухалася, як лунають у ньому роки, що невпинно плинуть.

Спочатку були часи, коли, хоч вона й була цілком щасливою молодою жінкою, робота поволі падала з її рук, і очі їй затулювалися. Бо в цих відгомонах наближалось щось легке, далеке, ще ледве чутне, що дуже зворушувало їй серце. Проносилися надії й сумніви — надії на любов, що вона ще не знала її, сумніви, чи залишиться вона на цій землі, щоб утішатися цією новою радістю, — вони змагалися в її грудях. Тоді серед відгомонів підносилися звуки кроків до її ранньої могили, і думка про чоловіка, що залишиться тоді такий самотній і буде так дуже плакати за нею, заволокала їй очі, і з них лилися сльози.

Цей час минув, і біля її грудей лежала маленька Люссі. Потім серед тих відгомонів почувся й відгомін її маленьких ніжок і звуки її лепетання, і молода мати чула цей відгомін, хоч би які сильні були інші відгомони. Тінистий дім осяяв дитячий сміх. Люссі чула в одгомонах років тільки приязні й ніжні звуки. Навіть коли до решти звуків примішувалися тони скорботи, вони не були ні суворі ані жорстокі. Навіть коли золоте

волосся, подібне до її власного, як сяйний віночок лежало на подушці навколо помарнілого лиця хлопчика, навіть тоді не самі сльози туги зрошували щоки молодої матері, коли із її обіймів одлітала душа, що була доручена їй.

Нечасто луна відповідала на кроки Сіднея Картона. Щонайбільше якихось разів шість за рік він використовував свою привілею приходити некликаним, і тоді він сидів з ними цілий вечір. Він ніколи не приходив сюди напідпитку. І ще одна річ тихенько лунала про нього, а саме те, що в усі віки шепотіли всі правдиві відгомони. Коли хто справді любив жінку і втратив її, а потім знав її заміжною жінкою і матір'ю, зберігаючи до неї ті самі чисті почуття, то до такої людини її діти мають якусь дивну симпатію—якусь інстинктивну чулість жалю до нього. Яка тонка таємна почутливість у данім випадку відобрає ролю, про це не говорить ніякий відгомін; проте це так, так було й тепер: Картон був першою чужою людиною, до якого маленька Люссі простягала свої пухленькі ручки, і він зберіг своє місце в неї, коли вона й піросла. Хлопчик сказав про нього майже останні свої слова: „Бідний Картон. Поцілуйте його за мене“.

Такі відгомони слухала Люссі в лункому закутку, деколи задумавшись, деколи забавляючись і сміючись, аж поки не настали шості роковини народження її маленької доньки. Проте здалека чути було й інші відгомони, що загрозливо доносилися до закутка. І от тепер, саме на шостому році з народження маленької Люссі почали доходити страшні звуки, нібито у Франції повстала така жахлива буря, що море підіймалося до самісінького дна.

Одного вечора в половині липня 1789 року прийшов пізно від Телсонів м-р Лоррі й сів коло Люссі та її чоловіка біля темного вікна. Був душний, грозовий вечір, і всі троє згадали про той давній вечір у неділю, коли вони з того самого місця дивилися на блискавку.

— Я вже починав думати, — сказав м-р Лоррі, здвигаючи назад свою темну перуку, — що мені доведеться й ніч сидіти у Телсонів. У нас цілісінький день була така сила роботи, що ми не знали, з чого починати, або на який бік повернутися. В Парижі так неспокійно, що нас буквально заливають вкладами. Наші клієнти по той бік каналу наче не встигають якнайшвидше довірити нам своє майно. Можна сказати, що там у декого якась манія пересилати його до Англії.

— Недобрий це знак, — сказав Дарней. — Ви ж знаєте, яке темне й грізне небо.

— Звичайно, я це знаю, — згодився м-р Лоррі, — однак я вирішив бурчати після довгої сьогоднішньої муки. Де Манетт?

— Я тут, — сказав доктор, входячи в цей момент у темну кімнату.

— Я дуже радий, що ви дома; бо ці спіхи й передчуття, що переслідували мене цілісінький день, зробили мене без причини нервовим. А дорога дитина здорова й спить?

— І добре спить.

— Добре. Всі здорові й щасливі. Я не знаю, чому тут не бути всім здоровими й щасливими. Та я ж цілий день гризся, і я вже не такий молодий як був. Тепер ідіть, сядемо всі до гурту, сидітимемо спокійно й слухатимемо відгомони, про які ви маєте свою теорію.

— Не теорію, — то була фантазія.

— Нехай буде й фантазія, моя розумнице, — сказав м-р Лоррі, ласкаючи її руку.

— Як їх багато, і які вони голосні, — хіба не так? Ось послухайте.

В той час, як цей маленький гурток сидів собі біля темного вікна в Лондоні, там далеко в передмісті св. Антона лютували шалені, безумні й небезпечні кроки, коли вони вдиралися до чийогось життя, кроки, яких сліди не легко змити, якщо вже раз вони почервоніли.

Того самого дня ранком передмістя св. Антона являло величезну й темну масу страховищ, що рухалися туди й сюди, а над хвилями того моря голів щось виблискувало, — то сяяло сонце на крицевих шаблях і багнетах. Страшний рев виривався з горла св. Антона, і цілий ліс оголених рук маячив у повітрі як засохле віття підчас зимової бурі: всі пальці конвульсійно хапалися за всяку зброю або за щось подібне до зброї, що її викидали з усяких підземелів.

Хто роздавав зброю, звідкіля вона врешті бралася, яка сила шпурляла її в усіх напрямках, наче блискавки, поверх голів натовпу, ніхто не бачив і не міг сказати, проте роздавали рушниці, патрони, порох, кулі, куски заліза й дерева, ножі, сокири, списи, всяку зброю, яку тільки могло знайти або вигадати збентежене уявлення. Люди, яким не діставалось нічого іншого, бралися виламувати закривавленими руками каміння й цегли мурів. Кожен пульс і кожне серце на передмісті св. Антона виявляли лихоманське напруження та гарячковий жар. Кожна жива істота тут мала життя своє за ніщо й шаліла в жагучій готовості по-жертвувати його.

Вир кип'ячої води має свій центр; так і тут усе це лютування зосереджувалося навколо Дефаржевої винарні, і кожна людська крапля в цьому казані намагалася всмоктатися до того виру, де сам Дефарж, уже забруднений од пороху й поту, робив розпорядження, роздавав зброю, того відпихав назад, того тяг наперед, у цього відбирав зброю, щоб передати її іншому, працював і боровся в самій гущині.

— Тримайся ближче до мене, Жаку Третій, — кричав Дефарж, — а ви Жаки Перший і Другий, розділіться й станьте кожний на чолі стількох патріотів, скільки можна зібрати. Де моя жінка?

— Ось я, — сказала мадам, спокійна як і завжди, тільки на цей раз без ткання. Відважна мадам тепер мала у правій руці сокиру замість звичайного мирного знаряддя, а за поясом пістолю й страшній ніж:

— Куди ж ти йдеш, моя дружино?

— Покищо з тобою, — сказала мадам. — А трохи згодом ти побачиш мене на чолі жінок.

— Вперед! — крикнув гучним голосом Дефарж. — Патріоти й друзі, ми готові. На Бастілію¹.

З ревом, що лунав так наче дихання цілої Франції, вилилося в це ненависне слово, повстало це живе море, вал за валом, безодня за безоднею, і залило місто до самої Бастілії. Задзвонили на гвалт, ударили в барабани, море залютувало й кинулося на новий берег, — атака почалася.

Глибокі рови, подвійні розвідні мости, масивні кам'яні мури, вісім великих башт, гармати, рушниці, вогонь і дим. Дефарж із винарні став каноніром і працював як хоробрий салдат цілісенькі дві пекельні години. З одним розвідним мостом покінчено.

— Працюйте, товариші, всі разом, працюйте. Працюйте, Жаку Перший, Жаку Другий, Жаку Тисячний, Жаку Двотисячний, Жаку Двадцятьп'ятитисячний. В ім'я всіх янголів чи всіх дияволів — як хто хоче — працюйте. — Так говорив Дефарж із винарні, все ще коло гармати, що давно вже стала гарячою.

— До мене, жіноцтво! — кричала його дружина. — Що? Хіба ми не можемо вбивати так само як і чоловіки, коли беруть фортецю? — І з верескливим кровожерним криком стовпилися навколо неї жінки, озброєні по-різному, проте всі озброєні однаково голодом і помстою.

Гармати, рушниці, вогонь і дим; однак іще глибокий рів, єдиний розвідний міст, масивні кам'яні мури і вісім великих башт. В лютуючому морі деякі переміщення, — падають поранені. Блискає зброя, миготять смолоскипи, куряться вози вогкої соломи, в усіх напрямках тяжка робота на сумежних барикадах, крики, постріли, прокляття, безмежна мужність, гуркіт гармат, постріли рушниць і лютуючі крики живого моря; та все ще глибокий рів, і єдиний розвідний міст і масивні кам'яні мури, і вісім великих башт, і все ще Дефарж із винарні коло своєї гармати, що за чотири пекельні години служби розігрілася вдвое.

Білий прапор із фортеці і переговори... Все це ледве помітно серед лютуючої бурі; нічого не чути... враз море піднялося

¹ Бастілія — Паризька державна в'язниця (1387 — 1789 рр.)

незмірно ширше й вище й понесло торговця вином Дефаржа через спущений, розвідний міст, через масивні кам'яні стіни в середину восьми великих башт, що тепер піддалися.

Натиск океану, який ніс його, був такий непереможний, що він не міг духу звести й повернути голови, наче він боровся серед справжніх бурунів Південного Моря, аж поки спустився на землю на зовнішньому дворі Бастилії. Тут на розі муру він силкується оглянутися навколо себе. Жак Третій був близько поруч нього, мадам Дефарж, що стояла на чолі декількох своїх жінок, видно було на відстані з ножем у руках. Скрізь сум'яття, захоплення, разючий шум, шалені жестикулювання.

— В'язнів.

— Списки.

— Таємні камери.

— Знаряддя тортурів,

— В'язнів.

Із усіх цих криків і десятків тисяч нескладних викликів вимогу: „в'язнів“ найчастіше чути було серед моря, що безперестанно припливало, немов була вічність людей так само як і вічність часу й простору. Коли передні хвилі прокотилися мимо й понесли з собою і в'язничних сторожів, загрожуючи їм усім негайною смертю, якщо тільки хоч один потайний закуток залишиться невідчиненим, Дефарж ухопив своєю сильною рукою одного з них за груди, — то був сивий чоловік, що мав у руці смолоскипа, -- одвів його набік і поставив до муру.

— Покажи мені Північну Башту, — сказав Дефарж. — Швиденько.

— По щирості покажу вам, — відповів той, — якщо ви підете зі мною. Тільки там тепер немає нікого.

— Що визначає: Сто П'ять, Північна Башта? — спитав Дефарж. — Швидше.

— Що то визначає, месьє?

— Чи то визначає в'язня, чи місце ув'язнення? Чи то визначає, що я повинен пристрелити тебе?

— Убий його, — закричав Жак Третій, що підійшов до них.

— Це така камера, месьє.

— Покажи її мені.

— Тоді ходім цією дорогою.

Жак Третій, з його звичайною ненаситливістю, очевидно був незадоволений, що розмова звернула в такий бік, який не обіцяв крові, вхопив за руку Дефаржа, що тримав за руку тюремника. Темним склепінням, де ніколи не сявав денний світ, повз огидні двері темних печер і кліток, вниз і вгору нерівними кам'яними й цегельними сходами, що скорше подібні були до висхлих річищ водоспадів ніж до сходів, Дефарж, тюремник і Жак Третій, ухопившись руками один за одного, йшли так

швидко, як тільки могли. Тут і там, особливо напочатку, хвиля натискувала на них і неслася далі; однак, коли вони, спустившись вниз, почали підійматися й лізти по гвинтуватих сходах, вони залишилися самі. Тут у масивних мурах і склепінні вони ледве чули ту бурю, що лютувала в фортеці й поза нею, наче вони поглухли від того галасу, в якому зараз перебували.

Тюремник спинився коло низеньких дверей, усунув ключ у скрипливий замок, дуже поволі відчинив двері й сказав, коли вони входили, нахиливши голови:

— Сто П'ять, Північна Башта.

Тут було маленьке, дуже заґратоване, без шкла віконце високо в мурі, з кам'яним накриттям спереду; бачити небо можна було, тільки низько нахилившись і дивлячись угору. На декілька кроків од вікна був невеличкий камін з важкими залізними штабами; на огнищі купа давньої золи з дров. Ослінчик, стіл і солом'яне ліжко. Чотири почорнілі стіни, і на одній з них заржавіла залізна каблучка.

— Пронеси поволі смолоскип вздовж стін, щоб мені оглянути їх, — сказав Дефарж до тюремника.

Той послухав, а Дефарж уважно слідкував очима за світлом.

— Стривай... Подивися сюди, Жаку!

— О. М. — закричав Жак Третій, жадливо прочитавши їх.

— Олександр Манетт, — шепнув йому Дефарж на вухо, проводячи по літерах своїм брудним почорнілим од порошу пальцем. А тут він написав: „Нещасний лікар“. Немає сумніву, що то він надряпав ось на цьому камені календар. Що то у вас у руках? Лом? Давайге його мені.

Він усе ще тримав у руці щітку від своєї гармати. Він одразу перемінив щітку на лома й, повернувшись до поточених червяками ослінчика й стола, декількома ударами розбив їх дощенту.

— Тримай смолоскипа вище, — сказав він сердито до тюремника. — А ти, Жаку, пошукай тут добре серед цих уламків. Ось тобі мій ніж, — він кинув його, — розріж сінника і пошукай у соломі. Та тримай ти світло вище!

Загрозово поглянувши на тюремника, він поліз до каміна, подивився вгору в димаря, постукав і посовав там ломом, забрався й за залізні ґрати. За декілька хвилин звідтіля посипалася вапна й сажа, — він мусів одвернутися, щоб не запорошити очей, потім почав обережно шукати і в тому смітті, що падало, і в давній золі, і в щілині каміна, в яку попав його струмент, а може й він сам пробив її.

— Нічого не знаходиш у дереві? Нема нічого і в соломі, Жаку?

— Нічого.

— Зберімо все в одну купу посеред камери. Так. Запали.

Тюремник запалив невеличке вогнище, що спалахнуло високо і ярко. Нахилившись знову, щоб вийти через низькі двері,

вони залишили вогонь і попередньою дорогою пішли до двору. Здавалося, що вони знов починали чути в міру, як вони сходили вниз, аж поки знов опинилися серед лютуючого моря.

Вони побачили, що море підіймається і хвилюється, розшукуючи самого Дефаржа. Св. Антон голосно кричав, щоб його виноторговець став на чолі сторожі, що охороняла коменданта, який захищав Бастілію і розстрілював народ. Інакше комендант не піде до Міського Дому на суд. Без нього він утече, і за народню кров (що стільки років була ні по чому, а тепер враз набрала великої ціни), не буде помсти.

Серед цього ревучого моря пристрастів і лютости, що наче стіною оточувало старого офіцера, помітного по його сірому мундиру з червоними кантами, була тільки одна зовсім спокійна постать і то була постать жінки. „А он і мій чоловік“, — крикнула вона, показуючи на нього: „он Дефарж“. Вона як стояла непорушною коло суворого старого офіцера, так і залишилася непорушною коло нього; вона залишалася непорушною коло нього, коли Дефарж та інші волокли його по вулицях; залишалася непорушною коло нього тоді, коли вже він дійшов до місця призначення, і почали бити його ззаду; залишалася непорушною коло нього й тоді, коли на нього посипався немов дощ тяжких стусанів і ударів; залишалася коло нього й тоді, коли він упав мертвий, — тільки тоді вона враз оживилася, наступила ногою на його шию і своїм лиховісним давно готовим ножем одтяла йому голову.

Настав час, коли св. Антон почав здійснювати страшний замисел — вішати людей замість ліхтарів. Розпалилася кров св. Антона, а кров тиранства й залізного панування потекла... потекла по сходах Міського Дому, де лежав труп коменданта... потекла по підозві черевика мадам Дефарж, коли вона стала ногою на його тіло, щоб зручніше було стинати голову. „Спустіть ліхтаря!“ — кричав св. Антон, шукаючи навколо нових жертв смерті, — „треба залишити на сторожі одного з його салдатів“. Повішений на ліхтарні вартовий залишився на посту, а море рушило далі.

То було море грізної води; руїнницькі хвилі котилися одна за однією, — глибини їх ще не були вимірені, і сили їх ще не були дізнані. Безжалісне море бурхливо повсталих мас, голоси помсти, лиця, такі загартовані в горні страждань, що в них не залишалось й сліду почуття милосердя.

Однак серед того океана лиць, на яких живими фарбами малювався вираз лютости й шалености, було дві групи лиць... по сім у кожній... вони так виразно контрастували з рештою, що море ніколи не носило на собі гідніших уваги уламків. Сім лиць в'язнів, враз звільнених бурею, що розбила їхні гроби, несено було понад головами; всі перелякані, всі розгублені, всі

здивовані, наче настав страшний суд, а ті, що раділи навколо них, були загиблі злі духи. Інші сім лиць несли ще вище, сім мертвих лиць, їхні спущені повіки й напіврозплющені очі ждали страшного суду. Безстрасні лиця, з застиглим ще, однак незгладженим виразом на них, лиця, що швидше залишилися в страшному занімінні й наче ще мали підняти спущені повіки й послідувати безкровними губами: „ти вчинив це“. Сім звільнених в'язнів, сім закривавлених голів на списах, ключі від проклятої фортеці з восьми великих башт, декілька розшуканих листів та інших записок в'язнів давніх часів, що давно померли в тортурах, — оце й подібне до цього голосно лунаючі кроки св. Антона носили по паризьких вулицях в середині липня тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року.

Розділ XXII.

МОРЕ ЩЕ ПІДІЙМАЄТЬСЯ.

Св. Антон празникував тільки єдиний радісний тиждень, протягом якого він підсолодив свій шматок черствого й гіркого хліба, яко мога, присмаком братерських обіймів та привітань, коли мадам Дефарж знов сіла, як і звичайно, за прилавок, наглядаючи за покупцями. Мадам Дефарж не носила вже на голові троянди, бо велике братерство шпигунів навіть за короткий тиждень стало надзвичайно обережним і не покладалося на милосердя святого: ліхтарі поперек його вулиць з лиховісною еластичністю гойдалися вкупі з ними.

Мадам Дефарж сиділа, згорнувши руки; раніше сонце освітлювало й гріло її, — вона споглядала винарню й вулицю. І тут і там стояли гуртки гулящих людей, брудних і нещасних, проте тепер з очевидним усвідомленням своєї сили, що на їх убозтві затвердила свій трон. Найобідраніший нічний ковпак, надітий набакир на найнещаснішу голову, так і говорив вам: „Я знаю, як тяжко мені, її хазяїнові, підтримувати в собі життя, однак ти знаєш, як легко мені, її хазяїнові, знищити твоє життя?“ Кожна гола виснажена рука, що не мала раніш роботи, тепер мала завсігди готову для себе роботу — бити. Пальці кожної жінки, що плела, стали злучими, довідавшись, що вони можуть розривати на шматки. Відбулася зміна і в зовнішньому вигляді св. Антона: його образ виконували протягом сотень років, і останні удари могутньо відбилися на його виразі.

Мадам Дефарж сиділа, спостерігаючи, з такою стриманою похвалою, якої тільки можна було бажати від отаманки жіноцтва св. Антона. Одна з сестриць плела коло неї. Це була низенька, досить повна жінка голодуючого крамаря, разом з тим мати двох дітей, — вона вже встигла здобути собі почесне ім'я Помсти.

— Чуєш? — сказала вона. — Прислухайся лишень. Хтось іде?

Наче з найдальших закутків передмістя св. Антона до самої винарні прокладено було порохову доріжку і тепер враз підпалено її, — так швидко наближався шум.

— То Дефарж, — сказала мадам. — Тихше, патріоти.

Дефарж увійшов засапавшись, зірвав з себе червону шапку й подивився навколо себе.

— Слухайте всі — сказала мадам. — Слухайте його. — Дефарж стояв, задихавшись, перед зацікавленими очима та роззявленими ротами, що стовпилися за дверима. Всі, що були у винарні, схопилися. — Говори ж, мужу, в чім справа?

— Новини з того світу.

— Як так? — крикнула жінка презирливо. — З того світу?

— Чи всі пам'ятаєте старого Фульона, який говорив голодуючим людям, що вони можуть їсти сіно, який помер і пішов до пекла?

— Всі, — загорлали з усіх боків.

— Так ото новини про нього. Він серед нас.

— Серед нас? — знову загорлали з усіх боків. — Мертвий?

— Не мертвий. Він так боявся нас... і мав на те резони... що поширив чутки, ніби він умер, і зробив собі великий похорон. Однак вони знайшли його живого, — він ховався на селі, — і привезли його сюди. Я бачив його оце зараз, коли його вели до Міського Дому як в'язня. Я сказав, що він мав резони боятися нас. Скажіть усі: чи були такі причини?

Нещасний старий грішник, що мав понад сімдесят років, коли б і ніколи ще не знав цього, то тепер зрозумів би, почувши крик у відповідь на запитання. За тим настала хвилина глибокого мовчання. Дефарж і його дружина пильно поглянули одно на одного. Помста нахилилася, і всі почули звук барабана, який рухався коло її ніг за прилавком.

— Патріоти — сказав Дефарж рішучим голосом, — чи ми готові?

Моментально ніж мадам Дефарж опинився в неї за поясом; барабан бив уже на вулиці, наче його й барабанщика тягла разом якась магічна сила; а Помста, страшенно викрикуючи та махаючи руками над головою, немов сорок фурій укупі, бігала від будинка до будинка, підбурюючи жіноцтво.

Чоловіки були страшні в своєму кровожерному гніві, з яким вони виглядали з вікон, хапаючи зброю, яка тільки потрапляла до рук, і вибігали на вулиці; а вигляд жінок був такий, що кров холонула у найсміліших. Вони кидали хатні роботи, які ще були при їх неприкритих злиднях, кидали своїх дітей, своїх старих і хорих, що голодні й голі валялися на підлозі, і бігли з розпатланим волоссям, доводячи одна одну й самих себе дикими криками і вчинками до шалености. „Шибеника Фульона заарештовано, моя сестро! Старого Фульона заарештовано, моя

донько!“ Потім двадцять інших вдиралися в середину їх, били себе в груди, рвали на собі волосся й покрикували: „Фульон живий. Фульон, що говорив голодним людям: нехай вони їдять сіно. Фульон, що казав моему старому батькові, щоб він їв сіно, коли в мене не було хліба, щоб дати йому! Фульон, який казав моїй дитині, що вона може ссати сіно, коли ці груди висохли від злиднів! О, мати божа, цей Фульон! О небо, наші страждання! Почуй мене, моя померла дитино і мій злчухлий батьку! Клянусь на колінях, на цьому камінні, помститися за вас на Фульоні! Чоловіки, брати й ви, молодь, дайте нам Фульонової крові, дайте нам Фульонову голову, дайте нам Фульонове серце, дайте нам Фульонове тіло й душу, розірвіть Фульона на шматки й зарийте його в землю, нехай з нього росте трава!“ З такими покриками численне жіноцтво кинулося в сліпому біснуванні, крутилося як вихор, рвало власних друзів, аж поки не падало непритомним, і тільки чоловіки рятували жінок, щоб натовп не роздавив їх. А все таки не страчено було ні хвилини ні єдиного моменту. Отой Фульон був у Міському Домі, і його могли звільнити. Ні, ніколи, якщо тільки св. Антон пам'ятав свої страждання, образи, кривди. Озброєні чоловіки й жінки так швидко посунули туди з кварталу й потягли за собою майже останні покидьки з такою силою, що за чверть години на лоні св. Антона не залишалися нікогисінько, крім декількох старих бабів та дітей, що ревли.

Тим часом усі стовпилися в судовій залі, де був той старий чоловік, бридкий і злий, і переповнили ще сусідній широкий пляц і вулиці. Дефаржі, чоловік і жінка, Помста й Жак Третій були в перших лавах і стояли в залі недалеко від нього.

— Дивіться! — кричала мадам, показуючи своїм ножем. — Дивіться на старого шибеника зв'язаного. Добре догадалися, що прив'язали йому на спині жмут сіна. Ха, ха! Добре зробили. Нехай тепер попоїсть. — Мадам засунула ніж під пахву й почала плескати в руки як у театрі, а за нею всі в залі й надворі. Протягом двох чи трьох годин лилися нудні й пусті юридичні промови. Мадам Дефарж часто показувала жестами свою нетерплячість, і це на диво швидко передавалося по залі й на площу.

Вкінці сонце піднялося так високо, що кинуло прямо на голову старого в'язня приязний промінь, немов на знак надії чи захисту. Це вже було надто милости, щоб можна було знести; вмомент усі перешкоди були зруйновані, і св. Антон дістав його в свої руки.

Зараз це стало відомо до найдальших рядів натовпу. Дефарж ледве встиг перескочити через поруччя й стіл і вхопити нещасне створіння у свої смертельні обійми, а мадам Дефарж ледве обмотала свою руку вірвовкою, якою його було зв'язано; Помста та Жак Третій ще й не дійшли до нього, і люди,

що були на вікнах, ще не повскакували до залі, як хижі птиці з своїх високих жердин, коли вже, здавалося, по всьому місту залунав крик: „Ведіть його сюди. Ведіть його до ліхтаря!“

І от потягли його, то вниз, то догори головою, по сходах будинка; то він на колінях, то він на ногах, то він на спині; його тягнуть і б'ють, душать в'язками сіна й соломи, що їх сотні рук тичуть йому в лице. Обірваний, побитий, ледве живий, закривавлений, він усе ще просить і благає милости. Його тягнуть як бездушну колоду серед цілого лісу ніг. Його винесли до найближчого перехрестя, де гоїдався фатальний ліхтар. Тут мадам Дефарж випустила його, як кішка мишу, і мовчки й спокійно дивилася на нього, поки інші готували йому вірвовку, а він усе благав її. Жінки весь час шалено верещали коло нього, а чоловіки суворо вимагали, щоб його повісили з сіном у роті. Раз його підтягли, — вірвовка порвалася; вони підхопили його з криком; вішали ще двічі, — і двічі вірвовка рвалася; вони хапали його з криком; потім вірвовка змилувалася над ним і вдержала його. Незабаром голова його була на списі з сіном у роті, а св. Антон, дивлячись на нього, почав танцювати.

І це ще не був кінець роботи цього дня, бо св. Антон так кричав і танцював, що кров його розігралася і знов закипіла, почувши, що під вечір того самого дня прийшов до Парижу другий ворог і гнобитель народу, зять убитого, під сильною охороною п'яти сот вартових з однієї кавалерії. Св. Антон розписав його провини на блискучому аркуші паперу, схопив його, настромив його голову й серце на списи й поніс ці три здобичі дня в дикій процесії по вулицях.

Тільки темної ночі чоловіки й жінки вернулися до своїх плачущих і голодних дітей. Тепер перед нещасними хлібними крамницями простяглися довгі шерехи, терпляче дожидаючи, щоб купити поганенького хліба; а поки вони ждали стомлені і в порожніх шлунках, вони коротали час, обнімаючи один одного, вітаючи з тріумфом цього дня і раз-у-раз оповідаючи про нього. Поволі обірвані люди розійшлися, і високо у вікнах заблищало слабеньке світло, а на вулицях з'явилися скромні огнища, — сусіди гуртом варили страву й вечеряли коло дверей.

Убога й злиденна була ця вечеря; про м'ясо нічого й казати, як здебільшого й про інші приправи до кепського хліба; проте товариство надавало деякої поживности твердим як камінь харчам і вміло викресати з них деякі іскри веселости. Батьки й матері, що брали повну участь у найгірших кривавих учинках цього дня, ласкаво гралися із своїми захлялими дітьми; а хто кохався, ті любилися й мали надії й тепер, коли таке діялося навколо них і перед ними.

Майже світало, коли з Дефаржевої винарні вийшли останні гості, і месье Дефарж, замикаючи двері, сказав хрипким голо-
сом до своєї дружини:

— Кінець-кінцем і прийшло сподіване, моя люба.

— Авжеж, — відповіла мадам. — Майже.

Св. Антон заснув; спали й Дефаржі, навіть Помста спала із своїм голодним крамарем; спочивав і барабан. Барабанячий голос був єдиний на св. Антоні, що ні кров, ні сміх не змінили його. Не такі були хриплі голоси чоловіків і жінок у лоні св. Антона.

Розділ XXIII.

ВОГОНЬ РОЗГОРЯЄТЬСЯ.

Зміна сталася й на селі, де журчала криниця, і де щодня виходив дорожній робітник, щоб вибити собі з каменя ті шматки хліба, які могли правити за плястер, що тримав укупі його бідну неосвічену душу та його бідне виснажене тіло. В'язниця на скелі вже не була така страшна як раніш; тут були салдати, щоб стерегти її, так їх було небагато, тут були офіцери, щоб стерегти салдатів, та ніхто з них не знав, що робитимуть його люди, хіба тільки знав одно, що вони напевне не робитимуть того, що їм накажуть робити.

Далеко навкруги лежала зруйнована країна, — не видно було нічого крім пустелі. Кожен зелений листок, кожне стебло трави і збіжжя були зморщені і вбогі як нещасна людність. Все було зігнуте, засмучене, пригнічене й зламане. Хати, огорожа, скотина, чоловіки, жінки, діти й земля, що їх носила — все було виснажене.

Монсеньйор (часто, як окрема одиниця, дуже достойний джентлмен) був благословенням для народу, надавав усьому рицарський тон, був за пристойний зразок пишного й блискучого життя і ще багато чого іншого подібного; а все таки монсеньйор як кляса так чи інакше довів справи до такого стану. Дивно, що створіння, так виразно призначене для монсеньйора, так швидко було виснажене й висохло. Напевне була якась короткозорість у вічних розпорядженнях. Хоч би як там було, одначе це був факт, і коли останню краплю крові було видавлено з каменя, і останній гвинт гніту, який так часто повертався, що стерся, тепер крутився й крутився, нічого не зачіпаючи зубцями, монсеньйор почав тікати від такого низького й незрозумілого явища.

Проте зміна в цьому селі, як і в багатьох подібних до нього, полягала не в тому. Протягом цілих віків монсеньйор видавлював з нього соки і нечасто щасливив його своєю присутністю, хіба тільки, що для втіхи пополювати то за людьми, то за звіром,

задля якої залишав пустою великі простори. Ні. Зміна полягала в тім, що стали з'являтися тут якісь чужі лиця нижчої касті.

В ті часи, коли дорожній робітник працював самотній в пороху, не часто турбуючи себе думкою про те, що сам він порох і мусить повернутися на порох, бо здебільшого він міркував про те, як мало в нього на вечерю та як багато більше він з'їв би, коли б мав, — в ті часи, коли він підводив свої очі від роботи й дивився в далечінь, він бачив, як наближалася пішки якась дика постать, до якої подібні раніше в цих краях бували нечасто, а тепер стали заходити часто-густо. В міру, як та людина надходила, дорожній робітник дивився на неї без будь-якого здивовання і зауважив, що це була людина із скудовченим волоссям, майже дикого вигляду, висока, в дерев'яних черевиках, навіть на погляд дорожнього робітника незграбних, сувора, темна, покрита брудом і порохом.

Така саме людина як привид з'явилася перед дорожнім робітником опівдні в липні, коли він сидів на купі каміння під бугром, ховаючися від градової хмари.

Чоловік той поглянув на нього, поглянув на село в долині, на млина, на в'язницю на скелі. Вирішивши у своїй похмурій голові, що він знайшов те, чого шукав, він сказав такою мовою, що її ледве можна було зрозуміти:

— Як справи, Жаку?

— Все добре, Жаку.

— Тоді руку.

Вони стиснули руки, і чоловік сів на купі каміння.

— Обіду немає.

— Нічого немає, тепер тільки вечеря, — сказав дорожній робітник із зголомділим лицем.

— Тепер скрізь так, — пробурчав чоловік, — нігде не зустрічаю обіда.

Він витяг почорнілу люльку, набив, викресав огню і цмокав аж поки люлька розпалилася; тоді враз він одвів її від себе і вкинув туди чогось зміж двох пальців; воно спалахнуло й зникло в диму.

— Ну, давай руку, — сказав тепер уже дорожній робітник, що стежив за всіма цими операціями. Вони знову стиснули руки.

— Цієї ночі? — спитав дорожній робітник.

— Цієї ночі, — сказав чоловік, пахкаючи люлькою в роті.

— Де?

— Тут.

Вони сиділи на купі каміння й мовчки дивилися один на одного. Град падав на них, поки небо не почало прояснюватися над селом.

— Покажи мені, — сказав подорожній, сходячи на самий бугор.

— Дивись, — відповів дорожній робітник, показуючи простягнутим пальцем. — Ти йди вниз туди і прямо вулицею повз криницю...

— К бісу все це, — перебив подорожній, озирнувши околицю. — Я не піду ні вулицею, ні повз криницю. Далі?

— Ну, так зо дві милі за кряжем того горбка, за селом.

— Добре. Коли кінчаєш роботу?

— На заході сонця.

— Ти збудиш мене перед тим як іти? Я йшов дві ночі, не спочиваючи. Ось як докурю люльку, то засну як убитий. Так ти збудиш мене?

-- Звичайно.

Подорожній докурив люльку, сховав її за пазуху, скинув свої великі дерев'яні черевики, ліг на купу каміння й заснув міцним сном.

Дорожній робітник узявся до своєї роботи. Проте очі його так часто зверталися до подорожнього, який лежав на купі каміння, що він тільки машинально бив каміння, і робота, можна сказати, не йшла. Бронзове лице, скудовчене чорне волосся й борода, червона шапка з грубої вовни, суворий одяг із домо-тканої матерії та звірячих шкір, первісно могутня, однак виснажена голодним життям постать, сердито й очайдушно стиснуті у сні губи, — все це навело страх на дорожнього робітника. Подорожній ішов здалека, і ноги йому були поранені, і щиколотки стерті й закривавлені; великі черевики, набиті листям і травою, навіть і йому тяжко було тягти стільки миль; одяга його порвалася і вся була в дірках, як і сам він у болячках. Нахилившись над ним, дорожній робітник намагався подивитися чи немає в нього за пазухою або деінде прихованої зброї, та даремно, бо він спав, міцно схрестивши на грудях руки. Фортеці з їхніми частоколами, вартівнями, ворітьми, канавами та розвідними мостами здавалися дорожньому робітникові за повітря супроти цієї могутньої постаті. І коли він підвів од неї свої очі на обрій і подивився навкруги, то він побачив у своїй маленькій фантазії такі самі постаті, яких не спиняють ніякі перешкоди, і які по всій Франції прямували до центрів.

Подорожній спав, йому було байдуже, що над ним ішли то градові хмари, то в проміжках ясна погода, то сонце сяяло на його лице, то біла мутна градова крупа, яку сонце повертало на діаманти. Сонце почало спускатися на захід, і небо запалало. Дорожній робітник зібрав свої струменти та інші речі, щоб іти на село, і розбудив його.

— Добре, — сказав мандрівник, підвівшись на лікті, — дві милі за кряжем горба?

— Близько того.

— Близько того. Добре.

Дорожній робітник пішов додому і швидко був біля криниці, протиснувшись між худими коровами, що їх пригнали на водопій, — здавалося, що він шепотів навіть і їм, шептавши цілому селу. Скінчивши свою вбогу вечерю, селяни не пішли спати, як це звичайно робили, а вийшли знов на вулиці й залишилися там. Всі якось чудно шепталися, а коли стемніло, й усі зібралися коло криниці, то виявили другу цікаву дивовижність: всі дивилися на небо в один бік, немов чого ждали. Месьє Габель, головний місцевий урядовець, почав непокоїтися; він вийшов на дах сам і теж дивився в тому самому напрямку; з-за верха він поглядав і на похмурі лиця, що стояли внизу коло криниці, і послав сказати паламареві, у котрого були ключі від церкви, що може треба буде задзвонити на гвалт.

Ніч темніла. Дерев, що оточували старий замок і охороняли його величну самотність, зашуміли від вітру, немов чимось загрожували темній кам'яній масі будинків. Із сходу, заходу, півночі й півдня йшли лісом чотири розхристані постаті, топчучи ногами високу траву та ламаючи гілля; вони обережно прокрадалися й зійшлися у замковому дворі. Чотири вогні засвітилися в темряві й рушили в різних напрямках, знову все стало темно.

Та ненадовго. Враз замок якось чудно стало видно, наче він освітлений був своїм власним світлом із середини. Потім блискуча смужка заграла позад архітектурних прикрас фронту, вибираючи найпрозоріші місця й показуючи, де були балюстради, арки та вікна. Потім вона піднялася вище і стала ще ширшою і яснішою. Швидко полум'я вирвалося з усіх вікон, і кам'яні лиця, прокинувшись, витріщили очі з жару.

Чути було слабкий шум навколо замка, — гомоніли ті люди, а їх було небагато, що залишилися тут; хтось осідлав коня й виїхав із двору. Стрілою летів він темрявою й спинився аж коло криниці в селі; запінений кінь став коло дверей месьє Габеля. „Рятуйте, Габелю! Рятуйте, всі!“ Дзвін дзвонив нетерпляче, однак іншої помочі не було (коли взагалі була яка поміч). Дорожній робітник і двісті п'ятдесят його щирих друзів стояли коло криниці з заложеними руками й дивилися на вогневий стовп на небі. „Мабуть буде сорок футів заввишки“, — говорили вони люто, і ніхто не рухався. Іздець із замка й запінений кінь поскакали далі селом на кам'яний схил до в'язниці на скелі. Коло воріт стояв гурт офіцерів, — вони дивилися на пожежу; окремо від них — гурт салдатів. „Рятуйте, панове офіцери! Замок горить; цінні речі можна б ще врятувати, коли б своєчасна допомога. Рятуйте! Рятуйте!“ Офіцери поглянули в той бік, де стояли салдати, і дивилися на пожежу; вони не давали ніяких розпоряджень і відповідали, знизуючи плечима та кусаючи губи: „Мусить горіти“.

Коли їздець знов поскакав з горба вулицею, село було ілюміноване. Дорожній робітник і двісті п'ятдесят його ширих друзів, захоплені всі, так чоловіки, як і жінки, тією самою ідеєю ілюмінувати, кинулися до своїх хат і почали ставити свічки на кожне тьмяне віконце. Загальна нестача всього примусила вимагати досить настирливо свічок у месье Габеля; коли ж цей урядовець почав опиратися й гаятися, то дорожній робітник, що колись був такий покірливий до влади, завважив, що з карет можна зробити добру ілюмінацію та до того ще й спекти поштових коней.

Замок залишений був на самого себе й горів. Огонь то спалахав, то потухав, і кам'яні лиця наче мучилися в тортурах. Коли завалилися великі маси каменю та балки, то лице з двома западинками на носі потемніло; потім воно знову намагалось висунутися з диму, наче це було лице самого жорстокого маркіза, що горів на вогнищі й боровся з полум'ям. Замок горів; найближчі дерева, що їх охопило полум'я, були осмалені й поморщилися; дальші дерева, що їх підпалили ті чотири дикі постаті, оточили палаючий замок новим лісом диму. Розтоплене олово й залізо кипіло в мармуровому басейні фонтана; вода висохла, стримчасті баштові дахи зникли як льод у жару і текли чотирма огняними струмками по стінах. Великі розколини й щілини розходилися в міцних мурах подібно як у кришталях. Птиці як шалені кидалися на всі боки й падали в огонь. Чотири люті постаті пішли геть, на схід, захід, північ і південь темними вночі дорогами; палаючий замок був їм за провідника, — вони йшли до найближчої цілі. Ілюміноване село взяло до своїх рук дзвін і, прогнавши законного дзвонаря, радісно задзвонило в усі дзвони.

Та це ще не все: село, одуріле з голоду, пожежі та дзвоніння, згадало, що Габель збирав чинш і податки, — хоч за останній час він міг зібрати надто мало, — нетерпляче зажадало поговорити з ним і, оточивши його будинок, почало вимагати, щоб він вийшов для особистої розмови. У відповідь на це, Габель міцно загородив двері й заховався, щоб обміркувати своє становище. В наслідок такого роздумування Габель виліз на дах і сховався за верхами: на цей раз він вирішив, що коли виламають двері, то він кинеться стрімголов через поруччя і вб'є хоч одного чи двох унизу (він був південною людиною мстивого характеру).

Можна уявити, як перебув месье Габель цю довгу ніч на даху, коли віддалеки горів замок, у вікнах по хатах горіли свічки, внизу грюкали в двері, а замість музики весело дзвонили в дзвони; нічого вже згадувати про те, що поперек дороги перед поштовим двором висів лиховісний ліхтар, а село виявляло такий живий нахил до того, щоб замінити його на особу Габеля. Аж ось настав привітний світанок, свічки у вікнах догоріли,

народ, на щастя, розійшовся, і месье Габель спустився вниз, на цей раз залишившись живим.

На сто миль навкруги, цієї та наступних ночей, при світлі інших пожеж інші урядовці були не такі щасливі, — сходяче сонце заставляло їх повішеними поперек колись мирних вулиць, де вони народились і вирости; так само не такі щасливі як дорожній робітник та його товариші були й інші селяни та городяни, супроти яких урядовці та салдати повернулися з успіхом і вішали вже їх. Однак, не зважаючи нінащо, дикі постаті твердою ходою йшли на схід, захід, північ і південь, і хто б не висів, а вогонь палав.

Розділ XXIV.

ПРИТЯГНУТИЙ ДО МАГНЕТНОЇ СКЕЛІ.

Три роки підіймався вогонь, і підіймалося море... тверда земля тряслася від поривів сердитого океану, який тепер не мав відпливу, а прибував щодалі то вище, на страх і здивування тих, що споглядали його з берега... минуло три роки бурі. Ще трое роковин дня народження малої Люссі вплетено було золотими нитками в мирне ткання життя її дому.

Не одну ніч і не один день його насельники прислухалися до відгомонів у закутку, і серця завмирили їм, коли вони чули кроки натовпу. Бо ці кроки в їх уяві здавалися за кроки народа, який клекотав під червоним прапором, проголошував свою батьківщину в небезпеці й під впливом страшних чар, що на довгий час опанували його, змінився на диких звірюк. Монсеньйор як кляса відділив себе від явища, в якому її не цінували: її так мало потребують у Франції, що їй загрожує велика небезпека дістати відставку від Франції, а разом і від земного життя. Як той селянин у казці, що з безконечним трудом викликав чорта, а побачивши його, так перелякався, що не знав, про що спитати свого ворога, і зараз утік, так і монсеньйор, який сміливо читав отченаша навиворіт протягом многих і многих літ і намагався всякими іншими чаруваннями викликати лукавого, з переляку дременув, як тільки уздрів його.

Блискуче Придворне Око зникло, інакше воно стало би за ціль для народніх куль. Воно й ніколи не було добрим оком — воно давно вже містило в собі Люциперову гордість, Сарданапалову розпусту й кротову сліпоту, — та тепер око випало й зникло. Разом остаточно згинув і двір, починаючи від цього виключного інтимного гуртка й до гнилого кільця інтриг, розпусти й лукавства, що оточувало його. Зникла й королівська влада; вона була в облозі у власному палаці і, за останніми відомостями з Франції, скасована.

Настав серпень тисяча сімсот дев'яносто другого року, — монсеньйор тимчасом був розкиданий по цілому світу.

Цілком природно, що головною квартирою й головним збірним пунктом монсеньйорів у Лондоні був Телсонів банк. Душі, як кажуть, найчастіше відвідують ті місця, де здебільшого бували їхні тіла, і монсеньйор без шага в кишені постійно сновив коло місця, де колись зберігалися його гінеї. Крім того, це було місце, до котрого найшвидше доходили найпевніші відомості з Франції. Потім, Телсонів банк був щедрою установою і простягав свою щедрість на давніх клієнтів, що втратили тепер своє високе становище. Знову, ті з дворян, що вчасно передбачили бурю, яка насувалась, і передчували грабування й конфіскацію, забезпечили себе, переказавши свої капітали на Телсонів банк, і тут завсігди могла почути про них їх нужденна братія. До цього ще треба додати, що взагалі кожен, хто приїздив із Франції, оповідав про себе в Телсоновому банку. От через такі різноманітні причини Телсонів банк за тих часів був своєрідною головною біржею щодо відомостів із Франції; це було добре відомо й публіці, і в наслідок цього довідки були такі численні, що Телсони іноді виставляли останні звістки на вікнах, щоб їх міг читати кожен, хто проходив повз Церковну Браму.

Одного вогкого та похмурого півдня містер Лоррі сидів біля своєї конторки, а Чарлз Дарней стояв, спираючись на неї, і потихеньку розмовляв з ним. Сповідальня, що до неї колись заходили для розмов з головою Банку, тепер стала за біржу новин і була повнісінька. Це було за півгодини до того, як закривали банк.

— Та хоч би ви були наймолодший на світі чоловік, — сказав Чарлз Дарней, трохи вагаючись, — я мушу ще нагадати вам...

— Розумію. Що я надто старий? — сказав м-р Лоррі.

— Нестала погода, довга подорож, непевні засоби переїзду, безглуздя в країні, місто, що може й небезпечно для вас...

— Любий Чарлзе, — сказав м-р Лоррі з веселою ширістю, — ви наводите декілька причин за те, щоб мені їхати, а не за те, щоб мені залишатися тут. Для мене все це безпечно: ні в кого не буде охоти зв'язуватися з старою людиною, якій от-от буде вісімдесят років, коли й так багато людей, які варті того, щоб з ними возитися. Щодо безладдя в місті, то коли б не було цього безладдя, то не було б і підстав посилати од тутешнього дому до паризького когонебудь такого, хто знає місто й справу, і на кого Телсони можуть поклатися. Щодо того, що подорож непевна й довга, а також зимова погода, то коли я не буду готовий знести невеличкі незручності ради Телсонів, прослуживши у них стільки років, то хто ж мусить зробити це?

— Мені й самому хотілось би поїхати, — сказав Чарлз Дарней якось неспокоїно, наче думаючи вголос.

— Справді! Ви чудовий порадник! — скрикнув м-р Лоррі. — Ви бажали б сами поїхати? Ви, родом француз? Нічого казати, мудрий порадник.

— Мій любий м-ре Лоррі, саме тому, що я з народження француз, ця думка (якої я, однак, не хотів висловлювати тут) часто западала мені в голову. Тому, хто має деякі симпатії до нещасного народу і хто дечим поступився для нього, — він говорив задумливо як і поперед, — не можна не думати, що може послухають його, що може він матиме настільки сили, щоб декілька стримати. Ще минулого вечора, після того, як ви залишили нас, і коли я розмовляв з Люссі...

— Коли ви розмовляли з Люссі, — повторив м-р Лоррі. — Так. Дивуюся, що вам не соромно згадувати ім'я Люссі. І ви хочете їхати до Франції в такий час.

— Однак я не їду, — сказав Чарлз Дарней, усміхнувшись. — Тепер треба думати про те, що ви наладналися їхати.

— А я таки й справді поїду. Правду кажучи, мій любий Чарлзе, — м-р Лоррі поглянув на голову Дому, що сидів віддалеки, і знизив голос, — ви не можете уявити, як тяжко нам вести свої справи, і в якій небезпеці там наші книги й папери. Не можна сказати, скільки людей опинилося б у скрутному стані, коли б наші документи захопили або знищили. Хто може ручитися, що Париж не сплять сьогодні, або не пограбують завтра. І от, навряд чи хто, крім мене, зможе розсудливо вибрати потрібні документи, не гаявши часу, і закопати їх, або як інакше забезпечити. І чи можу я відступитися від цього, коли Телсони знають це й говорять... Телсони, чий хліб я їв шістдесят років... тому тільки, що сугави мої трохи заостеніли? Що ж? я ще хлопець проти багатьох старих, що сидять тут.

— Як я дивуюсь відвазі вашої молоді душі, м-ре Лоррі.

— Ех, пусте, сер. І отщо, мій любий Чарлзе, — сказав м-р Лоррі, знов позирнувши на голову Дому, — ви не забувайте, що тепер вивезти щонебудь із Парижу річ майже неможлива. Сьогодні до нас привезли папери й дорогоцінності (я говорю це по секрету; власне, діловій людині непристойно шепотіти про це навіть вам) такі чудні люди, що ви й уявити собі не можете, і життя кожного з них висіло на волоску, коли він проходив через кордон. Іншим часом наші посилки приходили й відходили, як і в діловій старій Англії, а тепер усе затримують.

— І ви дійсно їдете цієї ночі?

— Дійсно цієї ночі, бо справа така негайна, що зволікати неможливо.

— І нікого не берете з собою?

— Мені пропоновано багато всяких людей, однак я не хочу мати справи ні з одним із них. Я маю намір взяти Джеррі. Він був мені за охоронця вечорами кожної неділі протягом довгого

минулого часу, і я звик до нього. Ніхто не може мати підозри на нього ні в чому, крім того, що він — англійський булдог, який має в голові тільки одну думку — кинутися на всякого, хто зачепить його хазяїна.

— Знову мушу сказати, що я щиро дивуюся вашій відвазі й молодій енергії.

— А я знову скажу вам: пусте й пусте. От коли я виконаю це маленьке доручення, тоді я, може, погоджуся на пропозиції Телсонів податися на відставку й поживу собі на втіху. Тоді буде досить часу думати й про старість.

Ця розмова відбувалася біля конторки м-ра Лоррі, а за два чи за три кроки від них товпилися монсеньйори й похвалялися, що не в довгім часі вони помстяться на тому падлючому народі. Так говорили монсеньйори-емігранти під впливом нещастя, що вони зазнали його; а справжні британці говорили про цю страшну революцію, ніби це були єдині колинебудь відомі на світі жнива, що люди жали те, чого не сіяли, — немов би нічого не було зроблено аби пропущено, що привело б до неї, немов би ті, що спостерігали нещасну долю мільйонів французького народу, зловживання та безоглядне витрачання багатства, що могли би зробити їх щасливими, не передбачаючи ще за декілька років, що вона неминучо настане, і не записали ясними словами, чому вони були свідками. Для кожної розсудливої людини, що знала правду, тяжко було покірливо зносити таке базікання—з шаленими плянами монсеньйорів відновити стан речей, що сам себе цілком вичерпав і набрид небу й землі як самому собі. Таке базікання, коло самих ушей Чарлза Дарнея, разом із думками, що й так розгарячали його голову, підсилювало його прихований неспокій і уривало йому терпіння.

Серед цих балакунів був і Страйвер, член Королівського суда, що далеко просунувся й тому голосно говорив на цю тему; він пояснив монсеньйорам свої пляни, як знищити народ, звести його з світу й обходитися без нього, — щось подібне до проєктів знищити орлів, насипавши їм соли на хвіст. Дарней слухав його з особливим почуттям огидливості; він не знав, що йому робити: чи йти геть, щоб більше не чути, чи залишитися й прикинути своє слово. Коли враз саме собою з'ясувалося, що повинно було статися.

Голова Дому підійшов до Лоррі й, поклавши перед ним забрудненого нерозпечатаного листа так близько до Дарнея, що він міг прочитати адресу, тим більше, що то було його власне справжнє ім'я. Адреса була така: „Дуже негайно. До месье колишнього маркіза Сент-Евремона з Франції. Доручається піклуванню месье Телсонів і К^о банкірів, Лондон, Англія“.

Ранком у день вінчання доктор Манетт просив і особливо вимагав від Чарлза Дарнея, щоб тайна його імення непорушно

зберігалася між ними, аж поки він, доктор, не зніме з нього цього зобов'язання. Ніхто інший не знав, як його звали; його дружина не мала щодо цього ніякої підозри; не міг знати й м-р Лоррі.

— Ні, — сказав м-р Лоррі, відповідаючи голові Дому, — я показував його, гадаю, всім, хто тут є, і ніхто не міг мені сказати, де цього джентлмена можна знайти. — Наближався час, коли закривали банк, і ціла валка балакунів проходила повз конторку м-ра Лоррі. Він тримав листа запитливо; монсенйори дивилися на нього, і кожен вважав за потрібне висловити щось образливого, французькою чи англійською мовою, про маркіза, якого не могли знайти.

— Племянник, я гадаю, у всякім разі негідний спадкоємець... вихованого маркіза, якого вбили, — сказав один. — Щасливий сказати, що я ніколи не знав його.

— Боягуз, що покинув свій пост, — сказав другий монсенйор, якого декілька років тому вивезли з Парижу ледве живого на возі під сіном.

— Заражений новими ідеями, — сказав третій, дивлячись мимохіть на адресу через льорнет, — він став в опозицію супроти небіжчика маркіза, відмовився від маєтків, діставши спадок, і залишив їх розбишакам. Вони відплатять йому тепер, сподіваюся, так, як він на те заслуговує.

— Що? — заверещав Страйвер. — Справді він зробив так? Так отака то людина? Дайте мені подивитися на його ганебне ім'я. Проклятий.

Дарней не міг довше стримуватися, торкнув м-ра Страйвера за плече й сказав:

— Я знаю ту людину.

— Невже, борони мене, Юпітеру? — сказав Страйвер. — Дуже жалко.

— Чому?

— Чому, м-ре Дарнею? Чи ви ж не чуєте, що він зробив? Не питайте під такий час, чому!

— А все ж я питаю, чому?

— Так я вам ясно скажу, м-ре Дарнею, що я дуже жалкую за це. Мені жалко, що ви ставите таке незвичайне питання. Нам кажуть про людину, що заражена згубними й блюзнірськими правилами чортовиння, яке тільки колинебудь було відоме, зрікається своїх маєтків на користь найгірших у світі покидьків, що ладні перебити всіх зараз, і ви ще питаєте мене, чому мені жалко, що навчитель молоді знає його? То я вам скажу. Мені жалко, тому що, як я певен, потьмарення таких людей заразливе. Ось чому.

Пам'ятаючи про свою тайну, Дарней ледве тільки міг стриматися й сказав:

— Може ви не розумієте джентлмена.

— Я розумію, як загнати вас у куток, м-ре Дарнею, — сказав Страйвер, — і я зроблю це. Коли та людина — джентлмен, то я не розумію його. Вклоніться йому та так і скажіть йому. Та ще скажіть йому від мене, що я дивуюся, чому він, зрікшись своїх земних благ і свого становища для кровожерної черні, ще не став за ватажка в неї. Та ні, джентлмени, — сказав Страйвер, озираючись навкруги, — я трохи знаю людську натуру й скажу вам, що така людина ніколи не звіриться на милосердя своїх любих протегованих. Ні, джентлмени, він зараз же накиває п'ятами.

Сказавши це, м-р Страйвер протиснувся на Фліт-Стріт серед загальної похвали своїх слухачів. М-р Лоррі й Чарлз Дарней залишилися біля конторки самі, бо всі вже вийшли з банку.

— Що ж, ви візьмете цього листа? — сказав м-р Лоррі. — Ви знаєте, куди приставити його?

— Знаю.

— Так поясніть йому, що листа заадресували сюди, гадаючи, що ми знаємо, куди направити його далі, і що він тут трохи залежався.

— Добре, я перекажу. Ви їдете до Парижу звідцілья?

— Звідцілья, о восьмій годині.

Дуже незадоволений собою, Страйвером і більшістю інших людей, Дарней пройшов якнайшвидше в спокійний закуток Церковної Брами, розпечатав листа й прочитав його. Лист був такого змісту:

„Манастирська в'язниця, Париж, 21 червня, 1792.

Месьє колишній маркізе.

Довгий час життя моє було в небезпеці в руках селян, а потім мене заарештували з великим насильством і образами й привели пішки до Парижу. Дорогою я набрався багато лиха. Та це ще не все: будинок мій зруйнували і знищили дощенту.

Провина, за яку мене ув'язнено, месьє колишній маркіз, за яку я стану перед трибуналом і мушу позбавитися життя (якщо ви благородно не допоможете), полягає в тім, що я, як вони кажуть мені, зрадив величність народу і що я діяв проти нього на користь емігрантові. Даремне я подаю доводи, що ще до секвестрації емігрантської власності я звільнив їх од виплати податків, не збирав з них чиншу й нікого не притягав до суду. Відповідь єдина: я діяв на користь емігрантові, а де той емігрант?

Ох, найласкавіший месьє колишній маркізе, де той емігрант? Я й у сні кличу, де він? Я благаю небо, щоб він приїхав і визволив мене. Ніякої відповіді. Ох, месьє колишній маркізе, посилаю мій очайдушний крик за море, сподіваючись, що може

він дійде до ваших ушей за допомогою великого банку Телсонів, що відомий у Парижі.

“Небесною любов’ю, справедливістю, великодушністю, честю вашого благородного імення закликаю вас, мес’є колишній маркізе, прийдіть мені на допомогу й визвольте мене. Мій гріх у тому, що я був вірний вам. О, мес’є колишній маркізе, благаю вас, будьте ж вірні мені. З цієї в’язниці, де жах, де кожна година що далі, то більше наближає мене до загибелі, я посилаю вам, мес’є колишній маркізе, запевнення в моїй сумній і нещасній відданості.

Ваш глибоко засмучений
Габель“.

Прихований неспокій в Дарнеєвій душі цей лист підніс до найвищої сили. Небезпека, що загрожувала старому й доброму слугі, якого єдиною провиною була вірність до нього та його сім’ї, з таким докором заглядала йому в очі, що, проходячи туди й сюди коло Церковної Брами та обмірковуючи, що робити, він майже ховав своє лице від прохожих. Він дуже добре розумів, що в своєму жаху перед вчинком, який завершив лихі діла та лиху славу його давнього роду, в своїй уразливій підозрі до свого дядька, в тій огидливості, з якою він свідомо дивився на той устрій, що падав, і який йому призначено було підтримувати, він діяв неправильно. Він дуже добре розумів, що через любов до Люссі його відмовлення від свого соціального становища було зроблено спішно й неповно. Він знав, що йому треба було робити це систематично й обачливо, що він і гадав так зробити, однак не зробив так.

Щастя свого власного дому, що він обрав його собі в Англії, потреба постійно й напружено працювати, зміни й неспокій часу, які йшли один за одним так швидко, що події цього тижня анулювали недозрілі пляни попереднього, а події наступного тижня змінювали все наново — силі таких обставин він і скорився, — щоправда, не без тривоги, проте все таки без постійного й додержаного опору. Він ждав слушного часу почати діяти, а там відбувалися зміни й боротьба, і час прогаяно; дворяни всякими шляхами тікали з Франції, їх власність конфісковано й зруйновано, і сами імення знищено, — все це відомо було йому, як і новій владі у Франції, яка могла обвинувачувати його за це.

А втім він нікого не пригнічував, він нікого не ув’язнював; він був такий далекий від того, щоб жорстоко вимагати сплати належних йому податків, що добровільно зрікся всього, кинувся в світ без усякої допомоги, сам створив собі приватне становище і заробляв собі свій власний хліб. Мес’є Габель завідував підупалим і заплутаним у боргах маєтком, маючи письмові накази милостиво поводитися з людьми, давати їм те, що ще можна було дати — на зиму топливо, скільки залишать невблаганні

кредитори, а літом урожай, який можна спасти від тих самих кігтів,—певна річ, він міг покликатися на цей факт, як на виправдування й доказ задля власної небезпеки, яка тепер здавалася йому очевидною.

Все це підсилювало очайдушне вирішення Чарлза Дарнея їхати до Парижу.

Так. Як мореплавця в давній казці вітри й течії втягли в зачароване коло впливу магнетної скелі, так і тут вона тягла його до себе, і він мусів їхати. Кожна думка, що поставала в його голові, вабила його швидше й швидше, щодалі сильніше до страшного притягального центру.

Він вирішив. Він мусить їхати до Парижу.

Так. Магнетна скеля тягла його, і він мусів плисти, поки не вдариться об неї. Він не знав про скелю; він майже не бачив і небезпеки. Добрі наміри, з якими він робив усе, що він зробив, навіть хоч він і залишив їх незакінченими, на його думку давали підстави сподіватися, що його вдячно приймуть у Франції, коли він з'явиться сам. І тут перед ним постала блискуча перспектива доброго діяння, що так часто гарячить мріями кров багатьох добрих людей, і в цій мрії він навіть уже бачив, що він має остільки впливу, щоб керувати революцією, яка набула такого страшно дикого напрямку.

Він і далі ходив туди й сюди з таким своїм вирішенням і міркував, що ні Люссі, ні батько її не повинні знати про це, аж поки він не поїде. Люссі не знатиме муки розставання, а її батько, що завсігди так неохоче звертає свої думки до небезпечних спогадів про давно минуле, нехай дізнається про цей вчинок, коли його буде зроблено, а не тоді, коли Дарней ще вагається й має сумніви.

Він ходив туди й сюди з такими діловими думками, аж поки не настав час вернутися до Телсонового банку й прощатися з м-ром Лоррі. Приїхавши до Парижу, він одразу знайде свого старого друга, а тепер він не скаже йому нічого про свої наміри. Карета з поштовими кіньми була готова коло дверей банку, і Джеррі був уже у високих чоботях і зовсім одягнений.

— Я передав того листа, — сказав Чарлз Дарней до м-ра Лоррі. — Я не хотів обтяжувати вас письмовою відповіддю, — може будете ласкаві відповісти на словах?

— Добре й дуже радо, — сказав м-р Лоррі, — якщо це тільки безпечно.

— Цілком безпечно, хоч це й до в'язня в абатстві.

— Як його звати? — спитав м-р Лоррі з розкритою книжечкою для нотаток у руках.

— Габель.

— Габель. А що я маю сповістити нещасному Габелеві у в'язниці?

- Просто, що він одержав листа й приїде.
- Якийсь час призначений?
- Він виїде в дорогу завтра ввечері.
- Назвати чиєсь ім'я?
- Ні.

Дарней допоміг м-рові Лоррі закутатися в декілька одержин і плащів і вийшов з ним із теплого повітря старого банку на вогке повітря Фліт-Стріту.

— Моє щире привітання Люссі й маленькій Люссі,—сказав м-р Лоррі, від'їжджаючи,—добре доглядайте за ними, поки я повернуся.

Чарлз Дарней кивнув головою й сумівно всміхнувся, коли карета рушила з місця.

Цієї ночі — це було 14-го серпня — він сидів допізна й написав два палкі листи: одного — до Люссі і в ньому пояснював, який потужний обов'язок примушує його їхати до Парижу, і докладно розкривав їй причини, чому він певен, що йому особисто там не загрожує ніякої небезпеки; другого листа — до доктора, в якому доручав йому Люссі й дорогу дитину і з найбільшою впевненістю розпросторювався на ту саму тему про безпеку. До обох він писав, що на доказ безпечности він вишле листи, скоро тільки приїде до Парижу.

То був тяжкий день, день, коли вперше за весь час їхнього сукупного життя він мав на душі тайну. Тяжко було витримати невинну обману, про яку в них не було зовсім і підозри. Проте ніжний погляд на дружину, таку щасливу й ділову, підсилив його вирішення не говорити їй про те, що має бути (він майже готовий був сказати їй, — так дивно було йому робити щось без її спокійної допомоги), і день швидко минув. Рано ввечері він обняв її та навряд чи менш дорогу її однойменницю, сказавши, що він швидко повернеться, — і от він опинився в тяжкому тумані на темних вулицях з тяжким серцем.

Невидима сила швидко притягла його тепер до себе, і всі хвили та вітри рішучо направляли його до неї. Він залишив два листи надійному посланцеві, доручивши йому приставити їх за півгодини до півночі, не раніш; взяв коней до Дувра і почав свою подорож. „Небесною любов'ю, справедливістю, великодушністю, честю вашого благородного імення“ — такий був крик нещасного в'язня, яким він підсилював своє підупале серце, коли він залишив за собою все, що було дороге йому, і поплив геть до магнетної скелі.

КНИГА ТРЕТЯ.

БУРХЛИВИМ ШЛЯХОМ.

Розділ I.

У СЕКРЕТНОМУ.

Поволі їхав своїм шляхом подорожній, що вирушив до Парижу з Англії восени року тисяча сімсот дев'яносто другого. Він і так мав би більш ніж досить поганих доріг, кепських екіпажів і поганих коней, що затримували б його, хоч би навіть ще сидів був на своєму престолі в усій своїй славі скинутий французький король; та тепер, коли змінився час, з'явилося багато ще й інших перешкод. Кожна міська застава, кожна сільська контора для збирання податків мала свої загони громадян-патріотів, з своїми національними мушкетами, що повсякчасно готові були стріляти; загони спиняли кожного, хто йшов і їхав, допитували їх, перевіряли папери, порівнювали імення з своїми власними списками, повертали назад чи пропускали вперед, або спиняли й заарештовували, як визнавав за краще їх присуд задля новонародженої нероздільної Республіки Свободи, Рівности, Братерства або Смерти.

Проїхавши дуже небагато миль французькою територією, Чарлз Дарней почав зауважати, що для нього немає надії повернутися назад тими самими дорогами, поки не визнають його в Парижі за доброго громадянина. Хоч би й що, а тепер він мусів їхати до кінця. Після кожного найбіднішого села, що він залишав його за собою, після кожної застави, що загороджувала за ним дорогу, він знав, що то були нові залізні двері в низці тих дверей, що вже замкнулися між ним і Англією. Загальне наглядання так оточувало його, що коли б його взяли в тенета, або везли до місця призначення в клітці, то й тоді він не почував би себе більше позбавленим волі.

Це загальне наглядання не тільки спиняло його по двадцять разів на великій дорозі на станціях, а й затримувало його по дорож по двадцять разів на день, — його наздоганяли й завертали назад, їхали вперед нього, попереджаючи, їхали з ним і стерегли його. Отак їхав він по Франції багато днів, аж поки вкінці стомлений вирішив заночувати в одному маленькому місті на великому шляху, все таки ще далеко від Парижу.

Він заїхав так далеко, не маючи жадного документа, крім сумного Габелевого листа із в'язниці в абатстві. На вартівні в цьому містечку йому вчинено було стільки труднощів, що він відчув, що в його подорожі настав критичний момент. Тим то він не дуже здивувався, коли його розбудили опівночі в невеликому трахтирі, де його залишили були до ранку. Його розбудив боязкий місцевий урядовець і три озброєні патріоти в червоних шапках грубої вовни і з люльками в зубах, — вони сіли в нього на ліжку.

— Емігранте, — сказав урядовець, — я відішлю вас до Парижу з вартою.

— Громадяни, я нічого більше не бажаю так, як доїхати до Парижу, хоч я можу обійтися й без вартових.

— Мовчи! — закричала одна червона шапка, вдаривши мушкетовим прикладом об ковдру. — Тихше, аристократе.

— Так і є, як каже добрий патріот, — зауважив полохливий урядовець. — Ви аристократ і мусите мати вартових... і мусите заплатити за них.

— Мені нема чого вибирати, — сказав Чарлз Дарней.

— Вибирати! Послухайте його! — закричала та сама сердита червона шапка. — Нібито не особлива ласка до нього, що його охоронятимуть від ліхтарні.

— Все так, як каже добрий патріот, — зауважив урядовець. — Вставайте й одягайтесь, емігранте.

Дарней скорився. Його взяли назад до вартівні, де були й інші патріоти в таких самих червоних шапках і палили, пили й спали коло вартового вогню. Тут він заплатив великі гроші за свою варту й рушив з нею звідділя о третій годині ночі грузькою дорогою. Варту становили двоє верхівців-патріотів у червоних шапках і триколірних кокардах, озброєні національними мушкетами й шаблями; вони їхали з обох боків у нього. Конвойований сам правив свого коня, однак до уздечки прив'язано було довгу вірвовку, якої кінець тримав один з патріотів, обмотавши його коло своєї руки. Так вирушили вони в дорогу. Рясний дощ бив їм у лице. Вони поїхали тяжкою драгунською рясною з нерівного міського бруку на грузькі дороги. Так вони проїхали всю дорогу до столиці, міняючи тільки коней.

Вони їхали ночами, сплячучись через годину чи дві по світанку й спочиваючи аж поки смеркне. Вартові були так нужденно одягнені, що соломною обмотували собі голі ноги й закутували плечі з розірваною на них одежею, щоб захиститися від непогоди. Якщо не вважати на особисті незручності від такого товариства, а також і на значну небезпеку, що загрожувала від одного з патріотів, який був постійно п'яний і дуже необачно поводився з своїм мушкетом, то Чарлз Дарней не зазнав серйозних побоювань, бо він переконав самого себе, що все це аж

ніяк не стосується до його особистої справи, якої ще не було з'ясовано, так само й до його свідчень, які міг ствердити в'язень в абатстві, чого теж ще не було зроблено.

Однак, коли вони доїхали до міста Бове, — це було ввечері й на вулицях було повно людей, — то він уже не міг ховати від себе, що стан його дуже загрозливий. Лиховісні лиця стовпилися навколо нього, дивилися, як він злазив з коня на пошто-вому дворі й багато голосів крикнуло: „Геть емігранта“.

Він не наважився скочити з сідла і, знов сівши як на най-безпечнішому місці, сказав:

— Емігрант, мої друзі. А хіба ви не бачите, що я у Франції з власної волі?

— Ах, ти проклятий емігрант, — крикнув коваль, з диким виглядом продираючись до нього через натовп, заміряючись на нього молотком. — Ах, ти проклятий аристократ.

Поштмайстер став між ним і верхівцем (до якого той очевидячки продирався) і, втихомирюючи його, сказав:

— Облиш його. Облиш його. Його судитимуть у Парижі.

— Судитимуть! — повторив коваль, махаючи молотком. — А й засудять як зрадника.

Натовп похвально заревів на це.

Стримуючи поштмайстра, що повертав голову його коня до двору, Дарней, скоро затихло так, що його голос було чути, сказав:

— Друзі, ви помиляєтесь, або вас обдурили. Я не зрадник.

— Бреше! — крикнув коваль. — Він зрадник по декрету. Його життя належить народу. Його прокляте життя вже не його.

Саме в той момент, коли Дарней побачив запал у очах натовпу, що готовий був кинутися на нього, поштмайстер повернув його коня у двір; варта поїхала за ним, а поштмайстер зачинив і засунув подвійні ворота. Коваль ударив по них своїм молотком; натовп заревів, однак нічого більше не сталося.

— Що то за декрет, про який говорив коваль? — спитав Дарней у поштмайстра, подякувавши йому й ставши коло нього у дворі.

— Правда, декрет про продаж емігрантської власности.

— Коли його видано?

— Чотирнадцятого.

— Того самого дня, як я залишив Англію.

— Всі кажуть, що це тільки один із багатьох декретів, і що видадуть ще інші, — якщо їх уже не видано, — щоб вигнати всіх емігрантів і засуджувати на смерть усіх, що повернуться. От що розумів він, коли казав, що ваше життя вже не ваше.

— Однак таких декретів немає?

— А хіба ж я знаю? — сказав поштмайстер, знизуючи плечима, — вони можуть бути або будуть. Це однаково. Чого ж вам ще?

Вони відпочивали на соломі на горищі до півночі, а потім поїхали далі, коли все місто ще спало. Серед багатьох змін, які можна було спостерігати на звичайних речах і які робили цю чудну подорож якоюсь фантастичною, найчудніше було те, що, здавалося, дуже мало спали. Проїхавши довгі й безлюдно сумні дороги, вони натикалися на купу бідних хат, які не були темними, а сяяли в світлі, і там були люди, що, як привиди серед тихої ночі, взявшись за руки, крутилися навколо засохлого дерева Свободи, або зібравшись до гурту, співали пісню Свободи. На щастя, цієї ночі в Бове всі міцно спали, і це допомогло їм виїхати з міста; вони знов опинилися серед пустелі й самотності. Їхали вони невчасним холодом і непогодою, серед необроблених полів, що цього року нічого не вродили; тільки почорнілі останки погорілих хат та патрулі патріотів, що вартували на всіх дорогах і враз з'являлися із засідів, порушували цю самотність. Кінець-кінцем на світанку одного дня вони опинилися перед Паризькими мурами. Застава була замкнена й під міцною вартою, коли вони під'їхали до неї.

— Де папери цього арештанта? — спитала людина, що мала рішучий вигляд і очевидячки належала до влади, — її викликав вартувий.

Натурально, що Чарлза Дарнея вразило таке неприємне слово, і він просив того, що сказав це, мати на увазі, що він вільний подорожній і французький громадянин і що йому дано варту тільки через безладдя в країні й за неї він заплатив.

— Де, — повторила та сама особа, не звертаючи на нього будь-якої уваги, — де папери цього арештанта?

Їх було заховано в шапці п'яного патріота і він подав їх.

Кинувши оком на Габелевого листа, та сама особа із влади якось змішалася й здивувалася й особливо пильно подивилася на Дарнея.

Не сказавши ні слова, та людина залишила варту й конвойного й пішла до вартівні. Дожидаючися, Чарлз Дарней подививсь навкруги й зауважив, що ворота охороняє варта, змішана з салдатів і патріотів, останні були далеко численніші ніж перші; зауважив він також і те, що виїхати в місто селянським возом з провізією і крамарям з крамом було досить легко, а виїхати, навіть для найбіднішої людности, було досить тяжко. Сила чоловіків і жінок, щоб не згадувати вже про різний скот і повозки, ждала, поки їх впустять. Однак попередня перевірка була така пильна, що перепускали їх дуже поволі. Дехто з цих людей, зважаючи на те, що черга їх ще далеко, лежали на землі й спали або палили, тим часом інші гуторили чи так собі тинялися. Червоні шапки й триколірні кокарди були загально-вживані так серед чоловіків, як і серед жінок.

Дарней просидів у сідлі щось із півгодини, спостерігаючи, що робилося навколо, коли ось вийшла та сама людина з влади

й наказала вартовому відкрити заставу. Потім він подав до рук вартовим, п'яному й тверезому, посвідку, що прийняв арештанта, і сказав йому злізти з коня. Той послухався, і два патріоти, взявши його стомленого коня, повернули й поїхали, не в'їздивши до міста.

Дарней пішов за своїм проводирем до вартівні, вонючої від вина й тютюну; там стояли й лежали салдати й патріоти, що спали і не спали, п'яні й тверезі, і в різному середньому стані між сном і неспанням, сп'янінням і тверезістю. Непевне було й освітлення вартівні, що проходило напів з гаснучих нічних ламп з оливою й напів од світанку. На конторці лежали якісь списки, а за нею сидів грубого й похмурого вигляду офіцер.

— Громадянину Дефарже, — сказав він до Дарнеєвого провідника, виймаючи клаптик чистого паперу, щоб писати на ньому. — Це емігрант Евремоне?

— Він самий.

— Скільки вам років, Евремоне?

— Тридцять сім.

— Одружений, Евремоне?

— Так.

— Де одружений?

— В Англії.

— Напевне. Де ваша дружина, Евремоне?

— В Англії.

— Напевне. Ви підете до в'язниці ля-Форс, Евремоне.

— Праведне небо! — скрикнув Дарней. — За яким законом і за яку провину?

Офіцер на хвилину підвів угору очі від клаптика паперу.

— У нас тепер нові закони, Евремоне, і нові провини, від того часу, як ви виїхали. — Він сказав це з жорстокою усмішкою й писав далі.

— Я прошу вас зауважити, що я прибув з доброї волі у відповідь на цей листовний заклик товариша-громадянина, що лежить перед вами. Я прибув сюди, щоб виправдати його й виправдати себе. Я прошу тільки, щоб мені дали змогу якнайскорше зробити це. Хіба я не маю права на це?

— Емігранти не мають жадних прав, — різко відповів той. Офіцер писав далі, аж поки скінчив, прочитав сам собі, що написав, посипав піском і подав до рук громадянину Дефаржу, сказавши: „В секретне“.

Громадянин Дефарж кивнув до арештанта папером, щоб він ішов за ним. Арештанта послухався, і варта з двох салдатів супроводила його.

— Це ви одружилися з донькою доктора Манетта, колишнього в'язня в Бастілії, якої вже немає? — спитав Дефарж потихеньку, коли вони спустилися з вартівні по сходах і повернули до Парижу.

- Так, — відповів Дарней, дивлячись на нього здивовано.
- Мене звать Дефарж, і я маю винарню в кварталі святого Антона. Може ви чули за мене?
- Моя дружина приїздила до вас за своїм батьком. Так? Слово „дружина“, здавалося, було за сумний спомин для громадянина Дефаржа, і він сказав з несподіваною нетерплячістю:
- В ім'я тієї новопаризької зубатої баби, що її звать Гільйотиною, чого ви приїхали до Франції?
- Ви чули за хвилину до цього чому. Ви не вірите, що це правда?
- Погана правда для вас, — сказав Дефарж, насупивши брови й дивлячись прямо перед себе.
- І справді, я тут пропав. Все тут таке нове, все так змінилось, таке несподіване й несправедливе, що я абсолютно розгубився. Чи ви не допоможете мені трохи?
- Ні! — Громадянин Дефарж і далі говорив, все дивлячись прямо перед себе.
- Ви відповісте мені хоч на єдине питання?
- Може. Як до питання. Скажіть, яке.
- У цій в'язниці, в яку мене так несправедливо ведуть, чи буде мені вільно мати зносини з зовнішнім світом?
- А то побачите.
- Не поховають же мене там без суду й не давши змоги з'ясувати свою справу?
- Побачите. А втім, що ж тут такого? Інших людей до вас так само ховали в гірших в'язницях.
- Так ніколи ж через мене, громадянина Дефарже. Громадянин Дефарж замість відповіді поглянув на нього похмуро, вперто мовчав і йшов далі. І що довше він мовчав, то менше було надії — так принаймні думав Дарней — пом'якшити його якоюсь мірою. Тому він поспішив додати:
- Для мене дуже важлива річ (ви, громадянине, навіть краще за мене знаєте, оскільки важлива) мати змогу повідомити м-ра Лоррі з Телсонового банку, англійського джентлмена, що зараз у Парижі, просто про факт, без будь-яких коментарів, що мене взято до в'язниці ля-Форс. Чи можете ви зробити це для мене?
- Я нічого не зроблю для вас, — гостро відповів Дефарж. — Я обов'язаний рідному краєві й народу. Я присягався служити обом проти вас. Нічого я не зроблю для вас.
- Чарлз Дарней зрозумів, що марно просити далі, та крім того й гордість його була вражена. Йдучи так далі мовчки, він міг тільки бачити, як зник народ то того, що в'язнів виводили по вулицях. Навіть діти майже не звертали на нього уваги. Кілька прохожих повертали голови, дехто загрожував йому пальцем, як аристократові; а втім бачити, що людину, добре одягнену, ве-

дуть до в'язниці, було не менш звичайно, ніж бачити, що робочий у робочому одязі йде на працю. В одній вузькій, темній, брудній вулиці, якою вони йшли, якийсь палкий оратор, ставши на стілець, говорив до розпаленої аудиторії про те, чим провинилися проти народу король, королева та королівська сім'я. З кількох слів, що Чарлз Дарней почув од цього оратора, він уперше дізнався про те, що король у в'язниці та що всі чужоземні послы покинули Париж. Дорогою (за винятком Бове) він абсолютно нічого не чув. Варта й загальне наглядання цілком ізолювало його.

Звичайно, тепер він зрозумів, що небезпека, яка загрожує йому, значно більша, ніж він уявляв собі, коли залишав Англію. Він зрозумів тепер так само й те, що небезпека навколо його збільшувалася швидко і що вона далі може заплутати його ще швидше. Він мусів признатися собі, що він не вирушив би в дорогу, коли б міг передбачати події останніх днів. Проте побоювання його були не такі жахливі, як це могло здаватися, коли мати на увазі його становище. Хоч яке виразне було майбутнє, та це було невідоме майбутнє, і в його темряві таїлася незнана надія. Він нічого не знав про страшну різанину, що тяглася цілими днями й ночами. „Новонароджена зубата баба, що її звуть Гільйотиною“ навряд чи була відома йому навіть на ймення. Про страшні діла, що мали незабаром вчинитися, мабуть ще не було уяви й у тих, хто їх робив. Як же могла зародитися хоч тинь таких думок у ніжній душі Чарлза Дарнея?

Він передчував як правдоподібне або й певне, що його несправедливо триматимуть у тяжкому ув'язненні і що доведеться бути в суворій розлуці з жінкою й дитиною, однак більш він нічого ясно не боявся. З такими думками, що й так були досить сумні, він прийшов до в'язниці ля-Форс.

Людина з опухлим лицем одчинила міцну фіртку; їй Дефарж передав „емігранта Евремона“.

— Що за біс! Скільки ж їх ще буде? — викрикнула людина з опухлим лицем.

Дефарж узяв розписку, що той одержав арештанта, не звернувши уваги на виклик, і пішов геть з двома товаришами-патріотами.

Тюрма ля-Форс була хмура в'язниця, темна, брудна і з страшним смородом вонючої непровітреної опочивальні.

— Та ще і в секретне, — бурчав тюремник, поглянувши на записку. — Наче в мене вже не повнісінько.

З великим незадоволенням він настромив папери на цвях, і Чарлз Дарней ждав його дальшого розпорядження щось із півгодини; він то ходив туди й сюди по кімнатах з міцним склепінням, то сидів на кам'яній лаві: його навмисне тримали тут, щоб головний тюремник та підлеглий йому добре запам'ятали його.

— Ходім, — сказав нарешті тюремник, узявши ключі, — ходім зо мною, емігранте. — Через жакливі в'язничий сутінок нова жертва пішла за ним коридором і сходами; багато дверей з гуркотом замикалися за ним, аж поки вони ввійшли до великої, низької склепистої кімнати, наповненої в'язнями однієї й другої статі. Жінки сиділи коло довгого стола — читали, писали, плели, шили, вишивали; чоловіки здебільшого стояли позад крісел або проходжувалися туди й сюди по кімнаті.

В інстинктивній звичці поєднувати поняття про арештанта з срамотним злочиним та ганьбою новоприбулий відсахнувся від цієї компанії. Однак, наче щоб закінчити фантастичність його довгої фантастичної подорожі, всі вони враз встали вітати його з незвичайно витонченими манірами того часу і з усією приналежністю та придворною ввічливістю.

Так дивно було бачити таку витончену поведінку в темній в'язниці, такий могильно-фантастичний вигляд вони мали серед оточуючого їх бруду й нещастя, що Чарлзові Дарнею здавалося, що він опинився серед мерців. Все це були примари. Примара краси, примара величності, примара приналежності, примара гордості, примара веселости, примара дотепности, примара молодости, примара старости — всі вони ждали, коли їх пустять з цього непривітного берега, всі повернули до нього очі, що вже смерть змінила їх, — вона вже ось тут настигала їх.

Він стояв як укопаний. Тюремник, що був поруч нього, і інші тюремники, що проходжувалися тут, особливо вражали своїм виглядом як незвичайно різкий контраст до сумних матерів і квітучих доньок, — це робило ще правдоподібнішим, що тут було царство тіней. Напевно, все це примари. Напевно, довга фантастична подорож була тільки хоровитим маренням, що привела його до цих темних тіней.

— Від імени всіх зібраних тут товаришів нещастям, — сказав один джентлмен, очевидно з придворних, виступивши наперед, — маю за честь вітати вас у ля-Форс і разом з тим висловити жаль з приводу того лиха, що привело вас сюди між нас. Нехай тільки воно швидко й щасливо минеться. Нечемно було б в іншому місці, тільки не тут, спитати вас про ваше ім'я й стан.

Чарлз Дарней опам'ятався й подав потрібні відомості в найпристойніших виразах, які тільки міг добрати.

— Сподіваюся, — сказав джентлмен, поглянувши на тюремника, що проходив через кімнату, — що ви не до секретного?

— Я не розумію, що визначає це слово, однак чув, що саме так.

— О, який жаль. Ми так жалкуємо за тим. Та ви не журіться: дехто з нашого товариства спочатку були в секретному, проте це тривало короткий час. — Потім він додав, піднісши голос: — З жалем мушу сповістити товариство — в секретне.

Чути було гомін співчуття, коли Чарлз Дарней переходив через кімнату до ґратчастих дверей, де ждав його тюремник, і багато голосів — серед них особливо видавалися ніжні й спочутливі жіночі голоси — підбадьорували й висловлювали йому найкращі побажання. Коло ґратчастих дверей він повернувся, щоб подякувати їм від щирого серця. Тюремник замкнув двері, і примари назавсігди зникли з його очей.

Двері в стінці відчинялися на кам'яні сходи, що вели нагору. Вони піднялися на сорок ступенів (арештант, що не пробув у в'язниці й півгодини, вже перерахував їх); тюремник відчинив низькі чорні двері, і вони увійшли до подинної камери. Там було холодно й вогко, однак не темно.

— Ваша, — сказав тюремник.

— Чому ж мене залишають самого?

— А хіба ж я знаю?

— Чи можу я купити перо, чорнило й паперу?

— На це не маю розпоряджень. До вас навідаються, і тоді ви можете спитати. А так ви можете купувати тільки їжу й більш нічого.

В камері був стілець, стіл і солом'яний матрац. Коли тюремник, перш ніж піти, оглянув всі ці речі й чотири стіни, то арештантові, що стояв спершися на протилежну стіну, спала на думку дивна фантазія, що цей тюремник, якимсь недужо опухлий і на лиці й на цілому тілі, має вигляд людини, що втонула і налилася водою. Коли тюремник пішов, він подумав: „Тепер мене залишили немов померлого“. Нахилившись потім, щоб подивитись на матрац, він одвернувся з огидою й подумав: „А ці плазівиті тварини нагадують про перший стан тіла по смерті“.

„П'ять кроків на чотири з половиною, п'ять кроків на чотири з половиною“, В'язень ходив по камері туди й сюди, вираховуючи її розміри, а міський шум підносився, наче глухі барабанячі вдари з додатком дикого ревіння голосів. „Він шив черевики, він шив черевики, він шив черевики“. В'язень знов вираховував розміри й ходив швидше, щоб відірвати свої думки від останнього повторювання. „Примари, що зникли, коли зачинилися дверці. Між ними була одна примара леді, одягненої в чорне, що сперлася на амбразуру вікна; світ саяв на її золотистому волоссі, і вона нагадувала...“ „Ради бога, поїдьмо знову освітленими селами з людьми, що не сплять...“ „Він шив черевики, він шив черевики, він шив черевики...“ „П'ять кроків на чотири з половиною...“

Повторюючи такі нескладні уламки, що повстали з глибини його душі і як вихор носилися в його голові, в'язень ходив швидше й швидше, вперто рахуючи й рахуючи. Міський шум змінив свій характер: він ще розлягався, як барабанячі вдари, тільки до нього доміщувалися, навіть заглушаючи його, голоси тих, що він з ними познайомився.

Т О Ч И Л О.

Телсонівський Банк, що був у Сен-Жерменському кварталі в Парижі, містився у флігелі великого будинка; до нього прилягав двір, а від вулиці він одгороджений був високим муром і міцними ворітьми. Будинок належав великому вельможі, що жив у ньому, аж поки заколоти не примусили його тікати в одязі свого власного кухаря, — так він перебрався через кордон. Це був той самий монсенйор, якому до рота колись підносили чашку шоколяди три здоровенні льокаї, крім згаданого кухаря.

Монсенйор утік, а три здоровенні льокаї спокутували свій гріх, що одержували від нього високу платню, тим, що заявили свою палку готовість перерізати йому горло на вівтар новородженої Єдиної Нероздільної Республіки Свободи, Рівности, Братерства або Смерти; монсенйорів будинок спочатку секвестрували, а потім конфіскували. Події відбувалися так швидко і декрет ішов за декретом з такою неймовірною напористістю, що тепер на вечір третього осіннього місяця вересня патріотичемісари іменем закону заволоділи монсенйоровим будинком, вивісили триколірний прапор і пили горілку в парадних кімнатах.

Коли б у Лондоні помістити Телсонівський Банк у такому самому будинку, як оце Паризький, то голова „Дому“ рішився б розуму й попав би до газети. Бо що б сказали звиклі до точної звітності й поважної пристойності британці, побачивши померанцеві дерева в діжечках серед банкового двору й навіть купідона над самою конторкою. Однак у Парижі були саме такі речі. Телсони забілили купідона, проте його ще видно було на стелі, в досить легкому одязі, звідкіля він зранку до вечора цілився на гроші (як це він дуже часто робить). Не зважаючи на це, французькі Телсони добре вправлялися з своїми ділами, і покищо ніхто не боявся й ніхто не виймав своїх грошей із банку.

Скільки грошей візьмуть із Телсонівського Банку в майбутньому й скільки залишиться в ньому страченими чи забутими, скільки срібла й дорогоцінностей почорніє в потаємних Телсонівських коморах в той час, як їх власники гнитимуть у в'язницях або загинуть там, скільки рахунків з Телсонами не буде збалансовано, — ніхто не міг би сказати цієї ночі, навіть сам м-р Джервіс Лоррі, хоч він тяжко думав над цим питанням. Він сидів коло тількищо розведеного вогню (лихий і неврожайний рік був передчасно холодний), і на його чесному й енергійному лиці була глибока тінь, якої не могли кинути ні всяча лампа, ані яка інша річ у кімнаті, — тінь жаху.

Він мешкав у кімнатах банку; вірний „Домові“, він зрісся з ним, як міцний плющовий корінь. Трапилося так, що патріоти, які заволоділи головним будинком, почасти забезпечили й самий банк; однак щиро відданий інтересам банку старий не звірився на це. Всякі такі обставини були байдужі йому, — він думав тільки про свої обов'язки. На протилежному боці двора, під колонадою, була возівня, і там справді стояли ще деякі монсеньйорові карети. До двох колон було прив'язано два великі палаючі смолоскипи, і в їх світлі стояло під чистим небом велике точило, мабуть нашвидку принесене сюди з сусідньої кузні або з якої іншої майстерні. М-р Лоррі встав і подивився з вікна на ці безневинні речі, здригнув і повернувся на своє місце коло вогню. Він закрив не тільки вікна, а й заслони і ввесь тремтів.

З вулиць, з-за високих мурів та міцних воріт звичайний нічний міський шум; проте іноді чути було якийсь невимовний, жалісний і неземний звук, наче незвичайні страшні звуки підносилися до неба.

— Дякувати богам, — сказав м-р Лоррі, зложивши руки, — що в цьому страшному місті цієї ночі немає нікого близького і дорогого мені. Нехай він буде милосердний до всіх, хто в небезпеці. — Зараз по цьому дзвінок коло великих воріт задзвонив, і він подумав: „Вони прийшли назад“, і став прислухатися. Однак не чути було, щоб у двір вдерся гомінливий натовп, як він сподівався, ворота знов замкнули і все стало тихо.

Нервовість і страх викликали в ньому постійний неспокій щодо банку, і це було цілком природно, коли взяти до уваги велику відповідальність, яка лежала на ньому. Банк добре охороняли, і він встав уже, щоб піти до вірних людей, що стерегли його, коли це враз одчинилися двері і вбігли дві постаті, — побачивши їх він подався назад здивований.

Люссі з батьком. Люссі з простягнутими до нього руками і з тим давно відомим йому виглядом такої зосередженої й напруженої серйозності, що був наче вибитий на її лиці, щоб дати їй сили в такій тяжкій годині її життя.

— Що таке? — скрикнув м-р Лоррі, збентежений і ледве зводячи дух. — В чім справа? Люссі! Манетт! Що сталося? Чого ви тут? Що таке?

Бліда й переполохана, з витріщеними на нього очима, вона кинулася йому в обійми й благаючи промовила:

— О, мій любий друже! Мій чоловік!

— Ваш чоловік, Люссі?

— Чарлз!

— Що з Чарлзом?

— Він тут!

— Тут, у Парижі?

— Він тут уже декілька днів... три чи чотири... не знаю, скільки... я не можу опам'ятатися. Великодушний подвиг привів його сюди, потайки від нас, його затримали на заставі й послали до в'язниці.

Мимоволі старий скрикнув. Майже в той самий момент дзвоник коло великих воріт задзвонив знов і на дворі чути було тупіт і шум голосів.

— Що то за шум? — спитав доктор, повернувшись до вікна.

— Не дивіться! — крикнув м-р Лоррі. — Не виглядайте, Манетте. Коли вам миле життя, не займайте заслон.

Доктор повернувся, не знімаючи руки з засува на вікні, і сказав з холодною відважною усмішкою:

— Мій любий друже, моє життя в цьому місті зачароване. Я був в'язнем у Бастілії. Немає патріота в Парижі... та що в Парижі? в цілій Франції... який, довідавшись, що я був в'язнем у Бастілії, зачепив би мене, хіба тільки для того, щоб задушити мене в обіймах або понести в тріумфі. Мої давні муки дали мені владу, що провела нас через застави, принесла нам звістку про Чарлза й довела нас сюди. Я знав, що буде так. Я знав, що допоможу Чарлзові позбутися небезпеки. Я говорив це Люссі... Що ж то за шум? — Його рука знов потяглася до вікна.

— Не дивіться! — закричав м-р Лоррі абсолютно розпачливий. — Ні, Люссі, моя люба, і ви не дивіться. — Він обняв її й спинив. — Не лякайтеся так, моя люба. Найурочистіше присягаюся, що я нічого не знаю про те лихо, що спіткало Чарлза; я навіть і підозри не мав, що він у цьому фатальному місті. В якій він в'язниці?

— В ля-Форс.

— В ля-Форс. Люссі, дитино моя, якщо ви колинебудь у своєму житті були відважною й здатною, — а ви завжди були тією й тією — то заспокойтеся й робіть точно те, що я вам скажу, бо від цього залежить більше, ніж ви думаєте і ніж я можу сказати вам. Цієї ночі ви нічого не допоможете; ви не можете вийти звідсіля. Я кажу вам тому, що те, що я проситиму вас зробити для Чарлза, найтяжча річ. Ви мусите бути слухняні, тихі й спокійні. Ви мусите залишити на дві хвилини вашого батька й мене самих. Річ про життя і смерть, і ви не мусите гаятися.

— Слухатимуся вас. З виду вашого бачу: ви знаєте, що я крім цього нічого не можу зробити. Я знаю, що ви правду кажете.

Старий поцілував її, відвів до своєї кімнати й замкнув на ключ; потім він швидко пішов назад до доктора, відкрив вікно, а почасти й заслону, поклав свою руку докторові на плече й став дивитися з ним на двір.

У дворі вони побачили групу чоловіків і жінок, однак не таку численну, щоб наповнити двір: разом не більше сорока чи п'ятдесяти. Їх пустили у ворота, і вони кинулися до точила на працю. Очевидячки, його навмисне для них тут поставили у зручному й відлюдному місці.

Обоє відступили від вікна, і доктор дивився на бліде, як у мерця, лице свого друга, шукаючи пояснення того, що вони бачили.

— Вони, — прошепотів м-р Лоррі, боязко позираючи на замкнену кімнату, — вбивають в'язнів. Коли ви певні того, що ви казали, коли справді ви маєте таку владу, як ви думаєте — і я вірю вам, — то назвіться оцим бісам і скажіть, нехай поведуть вас до ля-Форс. Може вже й запізно, я не знаю, однак не гайтеся ні хвилини.

Доктор Манетт стиснув йому руку, вихопився простоволосий з кімнати й був уже у дворі, коли м-р Лоррі знов підійшов до вікна.

Його біле волосся, що розвивалося на повітрі, визначне лице, палка самовпевненість його поведінки, як він проклав собі дорогу серед зброї, враз скорили йому серця людей, що товпилися коло точила. За декілька моментів усі замовкли, потім — рух, гомін і незрозумілі звуки його голоса; далі м-р Лоррі бачив, як оточили його всі, чоловік з двадцять, плече в плече, утворили ланцюг і побігли кричачи: „Хай живе бастільський в'язень. На допомогу родичеві бастільського в'язня в ля-Форс. Розступіться перед бастільським в'язнем. Рятуйте в'язня Евремона в ля-Форсі“. І тисячний натовп відповідав на це.

Серце колотилося в м-ра Лоррі. Він закрив заслону, зачинив вікно й поспішив до Люссі сповістити її, що народ допомагає її батькові й пішов шукати її чоловіка. М-р Лоррі застав тут її дитину й міс Прос; проте його ніяк не здивувало, як вони з'явилися там, і тільки потім спитав їх про це.

Тим часом Люссі лежала як непритомна на підлозі коло його ніг, стискуючи його руку. Міс Прос поклала дитину на його ліжку, і голова її поволі схилилася на подушку поруч з коханою вихованкою. О, яка довга, довга ця ніч із стогоном бідної жінки. О, яка довга, довга ця ніч. А батько її не вертався, і не було ніяких вісток.

Ще двічі в нічній темряві продзвонив дзвінок коло великих воріт, ще двічі вдирався натовп, і точило крутилося, вищало й свистіло.

— Що це таке? — крикнула перелякана Люссі.

— Цитьте. Там гострять салдатські шаблі, — сказав м-р Лоррі. — Це місце тепер національна власність, і його використовують, як щось подібне до арсеналу, моя любя.

Тільки двічі, проте останнього разу праця йшла мляво й прихапцем. Аж ось почало й світати. М-р Лоррі ніжно визволив своє

руку з Люссиної руки й обережно виглянув знову. Чоловік, такий забризканий кров'ю, що його можна було признати за тяжко пораненого салдата, коли він приходить до пам'яті на бойовищі, підвівся з бруку коло точила й безтямно оглядався. Потім у ранішньому півсвітлі він побачив одну з монсеньйорових карет, хитаючись, пішов до пишного екіпажа, вліз у нього, зачинив дверці і ліг відпочивати на розкішних подушках.

Велике точило-Земля обернулося, коли м-р Лоррі виглянув знову, і сонце зачервонило двір. Однак менше точило самотньо стояло посеред двору в спокійному ранішньому повітрі, з тим червоним на ньому, якого сонце ніколи не давало й ніколи не могло знищити.

Розділ III.

Т І Н Ь.

Одно з перших міркувань, що виникли в практичній голові м-ра Лоррі, коли тільки настав час повернутися до ділових справ, було таке, що він не має права наражати на небезпеку Телсонів, давши притулок у банковому приміщенні дружині ув'язненого емігранта. Він міг би важити своєю власністю, безпекою, життям для Люссі та її дитини, не замислившись ні на хвилину; однак на нього звірено було чужу власність, а в ділових справах він був точною діловою людиною.

Спочатку він подумав був про Дефаржа й гадав знову розшукати його винарню й порадитися, де б можна знайти найбезпечніше помешкання серед такого заколоту в місті. Проте з цих самих міркувань він зрікся такої думки: Дефарж мешкає в найбунтівливішому кварталі, напевне впливовий там і занадто заплутаний в небезпечні події.

Настав південь, а доктор ще не повернувся; кожна прогаяна хвилина могла скомпromітувати Телсонів, а тому м-р Лоррі пішов порадитись з Люссі. Вона сказала, що батько її й сам думав найняти помешкання на короткий час у цьому кварталі, недалеко від банку. Ділових заперечень проти цього не могло бути; м-р Лоррі передбачав, що хоч би навіть з Чарлзом усе було добре, і він був звільнений, усе таки не було надії залишити місто, і от він пішов сам шукати такого помешкання і знайшов підхоже, нагорі, в глухому провулку, де зачинені вікна на всіх інших високих сумовитих будинках відзначали покинуті дома.

До цього помешкання він зараз перевіз Люссі з дитиною та міс Прос, давши їм такий комфорт, який тільки міг, і навіть більший, ніж сам мав. Він залишив з ними Джеррі, як особу, що на випадок могла загородити двері, і якої голова могла знести доволі стусанів, а сам повернувся до своїх службових обов'язків. Стурбований і з сумними думками, він узявся до них, і повільно

й тяжко йшов цей день. Настав час замикати банк. М-р Лоррі знов був сам у своїй кімнаті, як і минулого вечора, і міркував, що робити далі, як ось почув чийсь кроки по сходах. За кілька хвилин перед ним стояла людина, яка проникливо подивилася на нього й звернулася до нього, назвавши його на ім'я.

— До ваших послуг, — сказав м-р Лоррі. — Ви мене знаєте?

Це була міцної будови людина, з чорним кучерявим волоссям, років сорока п'яти, п'ятдесяти. Замість відповідати, він повторив ті самі слова, не змінивши виразу:

— Ви мене знаєте?

— Я десь бачив вас.

— Може в моїй винарні.

Дуже зацікавлений і схвильований, м-р Лоррі сказав:

— Ви прийшли від доктора Манетта?

— Так, я прийшов од доктора Манетта.

— А що він каже?

Дефарж передав у його тремтячу руку відкритий клаптик паперу. На ньому було написано рукою доктора:

„Чарлз здоровий, проте я ще не можу безпечно покинути цього місця. Мені ласкаво дозволили, щоб цей посланець передав коротеньку записку від Чарлза до його дружини. Дозвольте посланцеві побачитися з його жінкою“.

Листа датовано було з ля-Форс, з годину тому.

— Ви підете зо мною до помешкання, де живе його жінка? — сказав радісно м-р Лоррі, прочитавши вголос його записку.

— Так, — відповів Дефарж.

М-р Лоррі ледве примітив дивну стриманість і механічність Дефаржевих відповідей, надів капелюха, і вони вийшли у двір. Тут вони застали двох жінок, — одна плела.

— Напевне, мадам Дефарж! — сказав м-р Лоррі, що років з сімнадцять тому залишив її за такою самою роботою.

— Вона, — зауважив її чоловік.

— Мадам піде з нами? — спитав м-р Лоррі, побачивши, що й вона рушила разом з ними.

— Так. Щоб мати змогу розглянути їхні лиця й пізнати осіб. Це для їхньої власної безпеки.

Дефаржева поведінка починала вражати м-ра Лоррі; він сумнівно поглянув на нього й пішов уперед. Обидві жінки пішли за ними, — друга жінка була Помста.

Вони якнайшвидше пройшли вулицями, що відділяли їх, і зійшли по сходах до нового помешкання; Джеррі впустив їх, і вони застали Люссі саму заплакану. Люссі з радощів себе не чула, одержавши від м-ра Лоррі звістку про свого чоловіка й стиснула руку, що подала їй записку, — вона зовсім не гадала про те, що та рука робила цієї ночі навколо її чоловіка і що могла заподіяти йому, коли б не добра нагода.

„Наймиліша! Будь мужня! Я здоровий, а твій батько має вплив на тих, що оточують мене. Не відповідай на цього листа. Поцілуй нашу дитину за мене“.

От і все, що було в листі. Однак, це було так багато для тієї, що одержала його, що Люссі повернулася від Дефаржа до його жінки й поцілувала її в ту руку, що плела. Це був палкий, люблячий, вдячний, жіночий рух; проте рука Дефаржевої жінки не відповідала на це: вона холодно й тяжко спустилася й знов взялась до плетіння.

Тут було щось таке, що вразило Люссі. Вона мала заховати записку за пазуху й спинилася; рука так і залишилася коло шиї, — вона полохливо поглянула на мадам Дефарж. Мадам Дефарж холодно й безстрашно поглянула на її збентежено підведені брови.

— Моя люба, — сказав м-р Лоррі, щоб пояснити її присутність, — на вулицях часто виникають заколоти, і хоч неймовірно, щоб колинебудь потривожили вас, мадам Дефарж хоче побачити тих, кого вона може захистити в таких випадках, щоб пізнати їх... щоб посвідчити їх. Здається, — сказав м-р Лоррі, затнувшись в своїх підбадьорливих словах, бо ті три кам'яні лиця вражали його що далі, то більше, — справа стоїть так, громадянине Дефарже?

Дефарж подивився на свою жінку й не дав відповіді, а тільки щось пробурчав на знак згоди.

— Краще було б, Люссі, — сказав м-р Лоррі, намагаючись тоном і манірами вмилоствити їх, — покликати сюди любу дитину й нашу добру міс Прос. Наша добра Прос — англійська леді й зовсім не розуміє французької мови.

Міс Прос не боялася лиха й небезпеки, ввійшла із зложеними навхрест руками й різко заговорила до Помсти й мадам Дефарж англійською мовою; проте ні та, ні та не звернули на неї уваги.

— Це його дитина? — сказала мадам Дефарж, вперше спинивши свою роботу й показуючи на маленьку Люссі дротом, немов пальцем Фатуму.

— Так, мадам, — відповів м-р Лоррі, — це люба донька нашого бідного в'язня, єдине дитя.

Тіль мадам Дефарж та її супутників лягла тепер на дитину такою грізною й темною плямою, що мати інстинктивно впала навколішки коло неї й притиснула її до своїх грудей.

— Досить, мій мужу, — сказала мадам Дефарж. — Я бачила їх. Можемо йти.

Однак в її стриманій поведінці було стільки загрозливого, що збентежена Люссі, доторкнувшись рукою до одягу мадам Дефарж, благаючи сказала:

— Ви будете добрі до мого нещасного чоловіка? Ви не зробите йому шкоди? Ви допоможете мені побачитися з ним, якщо можете?

— Що мені до вашого чоловіка? — відповіла мадам Дефарж, дивлячись на неї зверху зовсім спокійно. — В мене справа тільки про доньку вашого батька.

— Так задля мене будьте милостиві до мого чоловіка. Задля моєї дитини. Вона зложить ручки й благатиме вас бути милосердною. Ми боїмося вас більше, ніж кого іншого.

Мадам Дефарж сприйняла ці слова як комплімент і поглянула на свого чоловіка. Дефарж, що неспокійно кусав нігті й дивився на неї, ще суворіше зморщив своє лице.

— Що то ваш чоловік каже в цій записці? — спитала мадам Дефарж з похмурою усмішкою. — Вплив. Він каже щось про вплив?

— Що мій батько має великий вплив на тих, хто оточує його, — сказала Люссі, тороплено виймаючи папірця з-за пазухи, однак дивлячись своїми переляканими очима не на нього, а на ту, що питала її.

— Напевне він і звільнить його, — сказала мадам Дефарж. — Нехай буде так.

— Як жінка й мати, — крикнула Люссі з великим запалом, — благаю вас, майте милосердя до мене й не вживайте влади, що ви її маєте, проти мого безвинного чоловіка, а поверніть на його користь. О, сестри-жінки, подумайте про мене. Як жінка й мати!

Мадам Дефарж поглянула на прохачку так само холодно, як і раніш, і сказала, повернувшись до своєї товаришки Помсти:

— Чи дуже то зважали на жінок і матерів, яких ми звикли бачити з того часу, як ми були такими малими, як оця дитина, і навіть ще меншими? Чи ми не знаємо, як їхніх чоловіків і батьків садовили у в'язниці й тримали там досить довго? За цілісіньке наше життя чи ми не бачили, як страждали наші сестри-жінки, і сами і їхні діти, в бідності, наготі, голоді, спразі, хворості, злиднях, утисках і всякому занедбанні?

— Ми не бачили нічого іншого, — відповіла Помста.

— Ми довго зносили це, — сказала мадам Дефарж, перевівши очі знов на Люссі. — Розсудіть тепер сами, чи багато важить тепер для нас горе однієї жінки й матері?

Вона знову взялася плести й вийшла. Помста пішла за нею. Дефарж вийшов останнім і зачинив двері.

— Мужність, моя люба Люссі, — сказав м-р Лоррі, підіймаючи її з підлоги. — Мужність і мужність. Покільщо все йде добре... значно, значно краще, ніж то останнім часом припало на долю багатьом нещасним. Підбадьортесь й будьте вдячні.

— Та я вдячна... тільки ота страшна жінка, здається мені, кидає тінь на мене й на всі мої надії.

— Годі, годі! — сказав м-р Лоррі, — що це за розпач у такому відважному серденьку? Звичайно, тінь. Однак тільки тінь без усякого змісту, Люссі.

Проте тінь поведінки отих Дефаржів накинута темна тінь і на нього самого, хоч що б він казав, і тайно десь глибоко в душі турбувала його.

Розділ IV.

ТИША СЕРЕД БУРІ.

Доктор Манетт повернувся тільки вранці четвертого дня відколи пішов з дому. Багато з того, що відбулося за той страшний час, затаєно було від Люссі, і тільки далеко пізніше, вже виїхавши з Франції, вона дізналася, що народ убив тисячу стов'язнів тієї й тієї статі й усякого віку. Вона знала тільки, що був напад на в'язниці, що всі політичні в'язні були в небезпеці, і що декого з них натовп повитягав і повбивав.

М-рові Лоррі доктор оповідав з умовою переховувати таємницю, що натовп проніс його до ля-Форс серед картин різанини; у в'язниці він застав засідання самочинного трибуналу; перед нього приводили в'язнів по одному, і він швидко ухвалював, кого віддати на розправу, кого звільнити, а кого (таких було мало) послати назад до його камери. Провідники привели і його до того самого трибуналу; він назвав своє ім'я та професію, оповідав, що його вісімнадцять років без суду тримали в секретному в Бастилії; один з тих, що сидів у суді, встав і посвідчив його, — то був Дефарж. Далі зі списків на столі він дізнався, що зять його ще серед живих в'язнів і став просити трибунал, щоб йому даровано було життя й волю. Його стріли шаленими привітаннями, як видатного страдника скинутої системи й погодилися були зараз привести Чарлза Дарнея до суду й допитати його. Був момент, коли здавалося, що його негайно звільнять; однак трапилася якась несподівана перешкода, зовсім незрозуміла для доктора, яка призвела до короткої секретної наради. Людина, що сиділа за президента, об'явила докторові Манетту, що в'язень мусить і далі бути заарештованим і що задля нього він під надійною охороною залишиться цілим. Безпосередньо за тим, на знак президента, в'язня знову відвели назад у тюрму, проте він, доктор, став невідступно просити, щоб йому дозволено було залишитися й самому переконатися, що його зять, із злосливости або помилково, не видано було натовпові, який своїми кровожерними криками за ворітьми часто заглушав судовий процес; такий дозвіл йому дано було, і він залишився в цій Кривавій Палаті аж поки минула всяка небезпека.

Тяжко переказати все те, що бачив він там. Навряд чи більше дивувала його шалена радість, з якою стрічали звільнених в'язнів, ніж скажена жорстокість до тих, кого різали на шматки. Одного в'язня, оповідав він, звільнили й випустили на

вулицю, однак хтось помилково проткнув його, коли той проходив повз нього. Манетта покликали до нього, щоб перев'язати йому рану; доктор вийшов тими самими ворітьми і знайшов його на руках цілої групи милосердних самарян, що сиділи на трупах своїх жертв. З дивовижною непослідовністю, як і все було в цьому кошмарі, вони допомагали лікареві, ходили коло раненої людини з ніжним піклуванням — зробили для нього носилки й обережно віднесли його з того місця, — а за тим знов узялися до зброї й почали таку страшну різанину, що доктор закрив очі руками, а потім упав серед натовпу непритомний.

М-р Лоррі слухав це оповідання свого друга, якому минуло вже шістдесят два роки, і поглядав на його лице, — він боявся, що такі тяжкі переживання знов викличуть у нього давню небезпеку. Однак він ніколи не бачив свого друга в його теперішньому вигляді; ніколи ще він не знав його в такому настрої, як тепер. Бо тепер доктор уперше почував, що його страждання були його силою й могутністю; бо вперше він почував, що в тому лютому вогні він поволі загартував те залізо, яке розіб'є двері в'язниці для чоловіка його доньки й звільнить його. „Все йшло добре, мій друже; то було не тільки знищення й руїна. Як моя кохана дитина допомогла мені знову знайти себе самого, так і я допоможу їй повернути те, що їй наймиліше“. Так говорив доктор Манетт. І коли Джервіс Лоррі дивився на його палаючі очі, його рішуче лице, спокійний твердий погляд і поведінку людини, якої життя колись спинено було, подібно до годинника, на багато років, а потім пішло з усією тією енергією, що спала протягом даремної перерви, — він повірив йому.

Перешкоди навіть значно більші за ті, що з ними боровся доктор у цей час, не могли б устояти супроти його непохитності. Він вірно виконував свої професійні обов'язки лікаря й мав справу з усякими людьми — в'язнями й вільними, багатими й бідними, лихими й добрими, і так мудро використовував свій особистий вплив, що незабаром став лікарським інспектором трьох в'язниць, а між ними також і в ля-Форс. Тепер він міг запевнити Люссі, що її чоловік сидів уже не сам, а був уже з іншими в'язнями; він щотижня бачив її чоловіка й приносив їй од нього ніжні звістки, що чув безпосередньо від нього, іноді її чоловік сам посилав листи до неї (хоч ніколи через доктора), проте їй не дозволено було писати, бо тоді було багато диких підозр про змови у в'язницях, особливо проти тих емігрантів, за яких відомо було, що вони мають друзів або постійні зв'язки з закордоном.

Це нове докторове життя без сумніву було дуже турботне; проте проникливий м-р Лоррі бачив, що в ньому з'явилось нове почуття гордості, яке й підтримувало його; воно було природне й гідне, проте він примітив його, як цікаву рису. Доктор знав,

що до цього часу його ув'язнення в думках його доньки і його друга поєднувалося з його особистим сумом, втратами й немовами. Тепер стало інакше, і він знав, що ті давні муки надали йому сил, од яких обоє сподівалися остаточного Чарлзового звільнення й безпеки; ця зміна так запалювала його, що він узяв до своїх рук провідництво й вимагав од них, як слабших, щоб поклалися на нього, як потужнішого. Попередні стосунки його самого й Люссі змінилися; проте він був гордий цією зміною, оскільки вона давала йому змогу стати в пригоді тій, що так багато зробила для нього. „Дивна річ, — думав про себе добротливий і лукавенький м-р Лоррі, — проте все це природно й правильно; так, мій любий друже, бери до рук провідництво й орудує, — справа не може бути в кращих руках“.

Доктор докладав усіх сил і безнастанно намагався звільнити Чарлза Дарнея або принаймні довести справу до суду; однак громадська хвиля тих часів ішла занадто сильно й швидко проти нього. Починалася нова ера; короля притягнуто до суду, засуджено і стято; Республіка Свободи, Рівности, Братерства або Смерти повстала супроти цілого світу за подолання чи смерть. Чорний прапор день і ніч майорив на високих баштах собору Паризької богоматері. Триста тисяч людей, що їх покликано було повстати супроти тиранів, повстали з усіх країв французької землі, наче драконові зуби посіяно було замість зерна і вродили однаково по горах і по долинах, на камені, на піску й нанесеному мулі, під ясным південним небом і під північними туманами, по лісах і по байраках, у виноградниках і в оливкових гаях, між скошеною травою і зжатим хлібом, вздовж плідних берегів широких річок і на піску край моря. Які приватні турботи могли устояти супроти потопу Першого Року Свободи, потопу, що підіймався знизу, а не падав згори, з зачиненими, а не відчиненими, небесними вікнами!

Тоді не було перерви, не було жалю, не було мира, не було проміжків заспокійливого відпочинку, не було міряння часу. Дні й ночі змінювали одні одних так само правильно, як і в той час, коли світ тільки починався, і вечір і ранок склали перший день, однак іншої лічби часу не було. Свідомість його нація страшила в лютій гарячці, як це буває з поодиноким людиною, хворою на вогневицю. Ось, перериваючи мовчання цілого міста, кат показує народові голову короля; здавалося, що майже за одним духом він показав і голову його гарної жінки, хоч вона за вісім тяжких місяців удівства та горя у в'язниці, встигла посивіти.

І все таки, по дивному закону противенства, звичайному в усіх таких випадках, час здавався дуже довгим, не зважаючи на те, що він плинув так швидко. Революційний трибунал у столиці, сорок чи п'ятдесят тисяч революційних комітетів по всій країні; все це вважали за встановлений і природний порядок і за давній.

звичай, хоч йому було лише декілька тижнів. І над усім цим підносилася фігура, до якої звикли так, наче вона була в усіх перед очима від утворення світу, — фігура зубатої баби, що її звали Гільйотиною.

Вона була популярною темою для жартів; вона була найкращими ліками проти болю на голову; вона незрадливо охороняла волосся, щоб не сивіло; вона надавала лицю особливо ніжного кольору; вона була національною Бритвою, що голила чисто. Хто цілував Гільйотину, той дивився в маленьке віконечко і чхав у мішок. Вона заступила хреста. Модельки її носили на грудях, з яких зникли хрести, і кланялися перед нею й вірили в неї замість хреста.

Її розбирали на частини, як іграшку, і знов складали там, де вона була потрібна. Вона втихомирювала красномовця, валила могутнього, нівечила красивих і добрих. Двадцять двоє друзів, видатних серед вищого громадянства, — двадцять один живий і один мертвий, — лягли на ній головою одного ранку за стільки хвилин, скільки було їх. Ім'я велетня старого заповіту перейшло на головного служника гільйотини, що орудував нею¹; однак так озброєний він був сильніший за свого однойменника і сліпіший за нього.

Серед таких жахів і людей, що творили їх, доктор ходив, підвівши голову: певний своїх сил, він обережно й невідступно прямував до своєї цілі, ніколи на маючи сумніву, що кінець-кінцем урятує Люссиного чоловіка. Однак потік часу був швидкий і глибокий, і час упливав так скоро, що Чарлз просидів у в'язниці вже рік і три місяці, а доктор усе ще був так само стійкий і певний. В грудні місяці південні річки загатили трупами людей, яких топили ночами, а в'язнів розстрілювали цілими лавами й купами при південному зимовому сонці. Доктор все ще ходив серед такого жаху спокійно. Нікого в Парижі за тих днів не знали краще ніж його, і ніхто не був у такому чудному стані, як він. Мовчазний, гуманний, потрібний так у шпиталі, як і у в'язниці, він однаково прикладав свої знання серед убивців і жертв, — він стояв якимось окремо від усіх. Його зовнішній вигляд і історія Бастильського в'язня відокремлювала його від інших людей. На нього не мали підозри й не піддавали в сумнів, наче й насправді він воскрес із мертвих вісімнадцять років тому, абож був дух, що ходив серед людей.

Розділ V.

П И Л Ї Щ И К.

Рік і три місяці. Протягом цілого часу Люссі не була певна, що назавтра гільйотина не відітне голову її чоловікові. Щодня забрукованими вулицями гуркотіли тяжкі вози, повні

¹ Його звали Самсон.

засуджених. Гарні дівчата, блискучі жінки, русяві, чорняві, сиві; юнаки, міцні чоловіки й старі; дворяни й простолюдиці — все це було червоним вином для Гільйотини; все це вивозили на світ із темних льохів огидних в'язниць і везли вулицями до неї, щоб угамувати її ненаситну жагу. Свобода, Рівність, Братерство або Смерть, — останню найлегше ти даруєш, о Гільйотино!

Коли б несповідане нещастя й кип'ячий вир часу так приголомшили були докторову доньку, що вона вижидала б результатів у бездіяльній очайдушності, то з нею було б те саме, що бувало з багатьма іншими. Однак від того часу, коли вона на горищі св. Антона притисла до своїх дівочих грудей сиву голову, вона була вірна своїм обов'язкам. Вона була ще вірніша їм у годину нещастя, як це звичайно для всіх спокійно відданих і чесних людей.

Скоро вони оселилися у своєму новому приміщенні, а батько взявся до своєї звичайної діяльності, вона впорядкувала своє невеличке господарство так, наче її чоловік був з ними. Все було на своєму місці і в свій час. Маленьку Люссі вона вчила так само регулярно, немов усі вони були вкупі у своєму англійському будинку. Маленькі хитрощі, якими вона сама себе обдурювала, вдаючи, що вона вірить, що вони швидко з'єднаються, — повільне підготування до його скорого повороту, сидіння коло його крісла та його книг — все це було майже єдиною втіхою для її скорботного серця.

На вигляд вона мало змінилася. Просте темне вбрання, що скидалося на жалібне, в якому ходила вона та її дитина, були такі самі гарні й чепурні, як і світле вбрання щасливих днів. Вона зблідла, і давній напружений вираз на її лиці був постійним, а не випадковим, а втім вона й тепер залишалася гарною й принадною. Іноді, вечорами, цілуючи свого батька, вона вказувала своє горе, що придушувала його цілий день і говорила, що в неї єдина в світі надія — на нього. Він завжди відповідав їй рішучо: „Нічого не станеться йому так, щоб я не знав, а я знаю, що можу врятувати його, Люссі“.

Минуло декілька тижнів нового життя, коли раз увечері батько сказав їй, повернувшись додому:

— Моя любя, у в'язниці є верхнє вікно, до якого Чарлз іноді може підходити о третій годині по обіді. Коли він зможе підійти до нього, — що залежить од багатьох випадкових і непередбачених обставин, — то, як він гадає, він може бачити тебе, якщо ти станеш на певному місці, що я покажу тобі. Однак ти, моя бідна дитино, не зможеш побачити його, і навіть коли б і могла, то тобі б небезпечно було подати йому якусь ознаку.

— О, покажи мені, мій батьку, те місце, і я ходитиму щодня. Від того часу, не зважаючи на погоду, вона ждала там по дві години. Скоро било дві години, вона була вже там, а о че-

твертій годині покірливо поверталася додому. Коли погода була не дуже вогка або холодна для дитини, то вони приходили вкупі; іншими часами вона була сама, проте ніколи не пропускала ні єдиного дня. То був темний і брудний ріг невеличкої кривої вулиці. Будка пильщика дров була єдиною будівлею на цьому кінці вулиці, — скрізь був самий мур. На третій день він за-примітив її.

— Добридень, громадянко.

— Добридень, громадянине.

Таку форму привітання було тепер наказано декретом. Де-кілька часу тому її з доброї волі встановили для себе справжні патріоти, а тепер вона стала законом для всіх.

— Знов проходитеся тут, громадянко?

— Як бачите, громадянине.

Пильщик, маленька людина з незвичайно живими рухами (він був колись дорожнім робітником), поглянув на в'язницю, показав на неї, приставив до свого лица десять пальців, наче ґрати й подивився крізь них, усміхаючися.

— А втім це не моя справа, — сказав він. І пішов рубати дрова.

Другого дня він ждав її і, скоро вона прийшла, промовив до неї:

— Що? Знов тут проходитеся, громадянко?

— Так, громадянину.

— А! І з дитиною. Це твоя мати, громадяночко?

— Треба сказати: так, мамо? — прошепотіла маленька Люссі, пригортаючись до неї.

— Так, моя люба.

— Так, громадянину.

— Ага! А втім це не моя справа. Моя робота — оце моя справа. Подивись на мою пилку. Я зову її моєю Маленькою Гільйотиною. Ля, ля, ля; ля, ля, ля. От уже він і без голови.

Поліно впало на землю, і він укинув його в кіш.

— Я зву себе Самсоном гільйотини для дров на опалення. Дивися знов сюди. Льо, льо, льо; льо, льо, льо. От уже й вона без голови. Тепер дитя. Тік, тік; пік, пік. От уже й воно без голови. Вся сім'я.

Люссі затремтіла, коли він кинув у кіш ще два поліна; однак неможливо було залишатися тут, поки дроворуб був за роботою, і не бути в нього на очах. Тому, щоб задобрити його, вона завсігди обзивалася до нього першою й часто давала йому грошей на випивання, які він радо брав. Він був цікавою людиною, і іноді, коли вона, зовсім забувши про нього, дивилася на в'язничні дахи та ґрати й підносила серцем до свого чоловіка, очутившись, вона спостерігала, що він дивиться на неї, спершись коліними на кобилицю й переставши пиляти. „А втім, це не моя справа“, — говорив він звичайно в таких випадках і жваво брався знов до роботи.

У всяку погоду, в сніг і мороз, на різкому вітрі весною, в літню спеку, під осінній дощ і знов на снігу й морози зимою Люссі щодня провадила дві години на своєму місці. Як вона дізналася від батька, її чоловік бачив її може що п'ятий або шостий раз, іноді два-три рази підряд, а іноді не бачив її тиждень або й два. Для неї було досить, що він міг бачити й бачив її, коли була нагода, і ради цієї можливості вона ладна була стояти й цілими днями сім разів на тиждень.

Так минув час аж до грудня, в той час, як її батько ходив серед оточуючих жахів, не впадаючи, на дусі. Одного разу в невеличкий сніжок вона прийшла у свій звичайний куток. Це був день якоїсь дикої радості — свято. Ідучи вона бачила будинки, прикрашені невеликими списками з невеличкими червоними шапками на них, також триколірні стьожки й на них встановлені написи (улюблені були триколірні літери): „Єдина й Нероздільна Республіка. Свобода, Рівність Братерство або Смерть“. Нещасна пильщикова будка була така мала, що цілої поверхні її ледве вистачило на такий напис. Однак хтось надряпав його на халупі і якимось особливо витиснув слово „Смерть“. На даху він виставив спис і шапку, як личить доброму громадянинуві, а на вікні стояла пилка з написом на ній „Мала Свята Гільйотина“, бо велику зубату бабу народ саме в той час канонізував. Його крамницю було замкнено, його самого не було там, — це було втіхою для Люссі, і вона залишалася сама. Однак він був недалеко. Враз вона почула неясні рухи й шум, що наближалися, — вони наповнили її жахом. Незабаром насунув натовп навколо рога тюремних мурів, а в середині його видно було пильщика попліч з Помстою. Там було не менш, як п'ятсот людей, а вони танцювали, як п'ять тисяч бісів. Не було ніякої музики, крім їх власного співу. Вони танцювали під народню революційну пісню, додержуючи шаленого темпу... Танцювали чоловіки з жінками, жінки з жінками, чоловіки з чоловіками, як попали. Спочатку це був просто вихор червоних шапок і вовняного лахміття, однак, коли вони наповнили все те місце й спинилися танцювати коло Люссі, їх танок мав страшний вигляд шаленого безумства. Вони вибігали наперед, одступали назад, били одно одного в руки, хапали одно одного за голови, крутилися поодиноці, хапали одно одного й крутилися парами, аж поки декотрі з них падали на землю. Коли ті лежали, решта бралися за руки й танцювали навколо їх; потім коло розривалося, і окремими колами вони крутилися по двоє й по четверо; далі всі спинилися разом, знов почали: плескали, хапали, рвали одно одного й закрутилися всі в протилежний бік. Враз вони знов спинилися, постояли трохи, вдарили в новий такт, простяглися шерезами на всю широчінь: улиці й полетіли з диким криком, низько нахиливши голови й піднісши вгору руки.

То була Карманьйоля¹. Вона пронеслася, залишивши Люссі, переполохану й приголомшену, коло дверей пильщикової будки; падав пушистий сніг такий спокійний і лягав такий білий та ніжний, наче ніколи цього не було.

— О, мій батечку! — бо він стояв перед нею, коли вона розкрила знов очі, які була закрила на хвилину руками, — яке страшне видовище.

— Знаю, моя люба, знаю. Я бачив це не раз. Не лякайся. Ніхто з них не заподіє тобі нічого.

— Я за себе не боюся, батьку. Однак, коли я подумаю про мого чоловіка і про милосердя цих людей...

— Дуже швидко ми поставимо його поза їхнє милосердя. Я залишив його, коли він ліз на вікно, і прийшов сказати тобі. Тут ніхто не дивиться. Ти можеш послати поцілунок он до того найвищого похилого даху.

— Роблю це, батьку, і посилаю до нього з поцілунком мою душу.

— Ти не можеш бачити його, моя бідна, кохана?

— Ні, батьку, — сказала Люссі, схвильована й обливаючи сльозами руку, якою посилала поцілунок, — ні!

Кроки на снігу. Мадам Дефарж.

— Вітаю вас, громадянко! — сказав доктор.

— Вітаю вас, громадянину!

Це на ходу. Більш нічого. Мадам Дефарж пройшла, як тінь на білій дорозі.

— Дай мені твою руку, моя люба. Йди звідцїля з веселим і відважним лицем задля нього. Ну, от і добре.

Вони залишили те місце.

— Я недаремно просив тебе зробити так. Чарлза викликають до суду на завтра.

— На завтра!

— Не слід гаяти й хвилини. Я добре підготований, проте треба вжити запобіжних заходів, яких не можна вжити, поки його справді не покличуть до трибуналу. Він ще не одержав повідомлення, однак я знаю, що його покличуть на завтра й переведуть до Консьержері. Я маю вчасні інформації. Ти не боїшся?

— Я покладаюся на вас, — ледве відповіла вона,

— Так і треба. Покладайся цілком. Твоє невідання скоро скінчиться, моя люба; за декілька годин його повернуть тобі. Я забезпечив йому всяку охорону. Мені треба побачити Лоррі.

Він спинився. Близько чути було тяжкий стукіт коліс. Обоє вони добре знали, що це значить. Раз. Два. Три. Три вози проїхали з своєю страшною поклажею по м'якому снігу.

— Мушу побачитися з Лоррі, — повторив доктор, повернувши її в інший бік.

¹Танок Свободи.

Старий джентлмен ще виконував свої обов'язки й ніколи не покидав їх. Його самого й книги часто вимагали в справах конфіскованих, що ставали національною власністю. Що він міг урятувати для власників, він рятував. Не було на світі людини, яка краще пильнувала б того, що сховано було в Телсонів, і так уміла б мовчати.

Похмуре червоножовте небо й туман, що піднімався над Сеною, визначали, що смеркає. Було вже майже темно, коли вони дійшли до банку. Розкішні монсенйорові палати були пошкоджені й спустошені. Над купою пороху й золи у дворі видно було напис: „Національна власність. Єдина й нероздільна Республіка. Свобода, Рівність, Братерство або Смерть“.

Хто то міг бути у м-ра Лоррі — власник дорожнього плаща на кріслі, — що його не можна було бачити? Від якого нового гостя він вийшов схвильований і здивований, щоб обняти свою улюбленку? До кого він, здавалося, повторював її тремтячі слова, коли піднісши голос і повернувши голову до дверей кімнати, з якої вийшов, сказав: „Переведений до Консьєржері й покликаний на завтра“.

Розділ VI.

Т Р І Ю М Ф.

Страшний трибунал у складі п'яťох суддів, громадського обвинувателя й певного числа присяжних засідав щодня. Кожного вечора вони видавали списки, що їх тюремники різних в'язниць читали своїм в'язням. „Ну, ви там, виходьте, послухайте вечірню газету!“ — такий був звичайний жарт тюремників.

— Шарль Евремон, що прозивається Дарней.

Так нарешті починалася вечірня газета в ля-Форс.

Коли називали чиєсь ім'я, власник його виходив на те місце, що його призначено було для тих, кого викликали, як людина відзначена Фатумом. Шарль Евремон, прозваний Дарней, мусів знати цей порядок, — він бачив, як сотні людей зникали таким способом. Опухлий тюремник, який надів був окуляри, щоб читати, подивився через них, щоб упевнитись чи він став на своє місце, і читав список далі, спиняючись так само над кожним ім'ям. Там було двадцять три імення, однак обізнавалось тільки двадцять, бо один із викликаних в'язнів помер у в'язниці й про нього забули, а двох уже було гільйотиновано й так само забуто. Список прочитано було в тій самій кімнаті з склепінням, у якій Дарней бачив зібраних в'язнів тієї ночі, коли його привели сюди.

Вони сказали тороплено одно одному декілька слів прощання й приязні; проте розлука була недовга: так було щодня, а товариство ля-Форс готувало на цей вечір гру в фанти та маленький концерт. Вони стовпилися коло ґрат і проливали

сльози; проте двадцять місць у проєктованих забавках треба було заповнити, а недалеко вже був час замикати арештанські камери, коли в спільні кімнати й коридори спускали великих собак, які стерегли там цілу ніч. В'язні далеко не були такі байдужі й нечулі, — їх поведінка походила з тодішніх умовин. Так само, тільки з деякою тонкою різницею, якась лихоманка чи пошесть, як відомо, спонукала деяких осіб без потреби бравувати гільйотиною і вмирати від неї; і це не були хвастощі, а була це зараза дикого божевільства.

Переїзд до Консьєржері був короткий і темний; а ніч в її камерах, повних паразитів, довга й холодна. На другий день п'ятнадцять обвинувачених стали перед судом перш, ніж викликано було Дарнеєве ім'я. Всіх п'ятнадцять засудили, а судовий процес усіх разом тривав з півтори години.

Кінець-кінцем став перед судом „Шарль Евремон, прозваний Дарней“.

Його судді сиділи коло столу в капелюхах з пір'ям; у інших на головах переважно були червоні шапки з вовни та триколірні кокарди. Серед публіки, що власне галасливо заправляла процесом, гучно коментуючи, похваляючи, попереджаючи й прискорюючи результат, більша частина чоловіків була озброєна різним способом; між жінками дехто мав ножі, дехто — кинджали, деякі їли й пили, а деякі плели. Між цими останніми була одна, що тримала під рукою закінчене плетіння, проте вона працювала й далі. Вона сиділа в передньому ряду поруч з чоловіком, якого Дарней ні разу не бачив від того часу, як зустрівся з ним коло застави, — він зараз пізнав, що то був Дефарж. Він завважив, що вона раз чи двічі щось шепотіла йому на вухо й що вона, як здавалося, була його дружиною; проте, що особливо вразило його в цих двох постатях, так це те, що вони ні разу не поглянули на нього, хоч і сиділи зараз коло нього. Вони, здавалося, ждали чогось з упертою рішучістю й дивилися тільки на присяжних і більш ні на кого. Нижче президента сидів доктор Манетт у своєму звичайному скромному одязі. Оскільки в'язень міг запримітити, тільки він та м-р Лоррі серед чоловіків, що не зв'язані були з трибуналом, мали звичайний одяг і не засвоїли вбрання Карманьйоли.

Громадський обвинувачувач Шарля Евремона, прозваного Дарнеєм, як аристократа й емігранта, якого життя, за силою декрета, що виганяв усіх емігрантів під загрозою смерті, мусить бути принесене в жертву Республіці. Не мало, значення, що декрет виданий вже після повороту його до Франції. Він був тут, ось тут був і декрет; його взято у Франції й тепер вимагають його голови.

— Відтяти йому голову, — кричали присутні. — Він ворог Республіки.

Президент подзвонив у дзвоника, щоб утихомирити ці крики й спитав в'язня, чи то правда, що він жив багато років у Англії?

— Безсумнівно, це так.

— В такому разі хіба він не емігрант? Як же він назве себе?

— Він не емігрант, як він сподівається, в розумінні й дусі закону.

— Чому ні? — хотів знати президент.

— Томущо він своєю волею зрікся титула й становища, що були йому ненависні, і залишив свою батьківщину, — він покинув її раніш, ніж було в ужитку слово емігрант у тому значенні, як його розуміє трибунал, — щоб скорше жити з своєї власної праці в Англії, ніж з праці обтяженого французького народу.

— Які докази він має на це?

Він назвав імення двох свідків: Теофіля Габеля та Александра Манетта.

— Однак він одружився в Англії? — нагадав йому президент.

— Так, тільки не з англійкою.

— З французькою громадянкою?

— Так. З народження.

— Її ім'я й прізвище.

— Люссі Манетт, єдина донька доктора Манетта, доброго лікаря, що сидить тут.

Ця відповідь мала щасливий вплив на присутню публіку. Захоплені викрики на честь усім відомого лікаря потрясли залю. Настрій публіки був такий примхливий, що безпосередньо за тим сльози полилися по деяких жорстоких лицях, які за хвилину перед тим так дивилися на в'язня, немов нетерпляче ждали того момента, коли можна буде витягти його на вулицю й там убити його.

Ці декілька кроків на своєму небезпечному шляху Чарлз Дарней зробив за порадою доктора Манетта. Той самий обережний порадник керував кожним його кроком і підготував кожен вершок на його дорозі.

Президент спитав, чому він повернувся до Франції саме тепер, а не раніш?

— Він не повернувся раніш, — відповів той, — просто тому, що у Франції він не мав ніяких засобів до життя, крім тих, що він їх зрікся; в той час, як у Англії він жив, даючи лекції з французької мови й літератури. Він повернувся тільки на пильне письмовне прохання французького громадянина, який писав йому, що його відсутність загрожує небезпекою його життю. Він повернувся, щоб урятувати громадянинові життя й посвідчити правду, не уважаючи на особисту небезпеку. Чи це ж провина в очах Республіки?

Натовп ентузіастично кричав: „Ні“, а президент подзвонив у дзвоника, щоб заспокоїти. Проте натовп не слухав дзвоника й кричав далі: „Ні“, аж поки не втихомирився своєю волею.

Президент спитав, як звати цього громадянина? Обвинувачений пояснив, що цей громадянин його перший свідок. Він упевнено покликався на листа цього громадянина, що його взято в нього коло застави й що, певна річ, повинен бути серед паперів, які лежали тепер перед президентом.

Доктор подбав про те, щоб він був там, — він запевнив і його, що він буде тут, — і в цій стадії судового процесу його було показано й прочитано. Громадянина Габеля покликали ствердити це, і він зробив так. Громадянин Габель обережно з незвичайною ввічливістю й чемністю зауважив, що, маючи силу ворогів Республіки, з якими мусить мати справу Трибунал, він, переобтяжений процесами, про нього трохи забув у в'язниці абатства; дійсно, він мабуть зник із патріотичних споминів Трибуналу — і тільки три дні тому його покликано до суду й звільнено, бо присяжні визнали, що він досить виправданий тим фактом, що з'явився сам громадянин Евремон, прозваний Дарней.

Потім допитували доктора Манетта. Його величезна особиста популярність та ясність його відповідей зробили велике враження. Він оповідав, що коли його звільнили від довгочасного ув'язнення, то обвинувачений був його першим приятелем; що обвинувачений залишався в Англії завсігди вірним і відданим його доньці і йому самому підчас їх вигнання; що він не був прихильний до аристократичної влади, навпаки, йому загрожувала страта, коли його обвинувачували як зрадника Англії й приятеля Сполучених Штатів. В міру, як доктор розкривав ці обставини незвичайно скромно, проте з справжньою силою істини й щирости, присяжні й натовп ставали заодно. Нарешті, коли він покликався на месє Лоррі, присутнього тут, англійського джентмена, що, як і він, був за свідка на тому англійському суді й міг усе це ствердити, то присяжні заявили, що вони вже чули досить і готові подати свої голоси, якщо президент погодиться прийняти їх.

Кожен голос (голосування було відкрите й індивідуальне) приймали гучними оплесками. Всі голоси були за в'язня і президент об'явив, що він вільний.

Тепер почалася одна з тих незвичайних сцен, що ними натовп справді задовольняв свою непостійність, або свої кращі поривання до великодушности й милосердя, а може вважав за якесь відшкодування супроти роздутого рахунку своєї страшної жорстокости. Скоро проголошено було, що він виправданий, зараз полились сльози так самовільно, як іншим часом кров, і в'язень мусів витримати стільки братерських обіймів од стількох осіб тієї й тієї статі, скільки встигло досягти його, — по довгім та виснажливим ув'язненні знесилений він трохи не зомлів; крім того, він дуже добре знав, що той самий народ, під впливом інших вражень, кинувся б на нього з такою самою силою, щоб розірвати його на куски й розкидати їх по вулицях.

Проте він мусів одійти, щоб дати дорогу іншим обвинуваченим, і це на момент урятувало його від таких ласк. Тепер судили п'яťох разом як ворогів Республіки, оскільки вони не допомагали їй словом і ділом. Трибунал так поспішав компенсувати себе й націю за страчений випадок, що ці п'ять зійшли вниз раніше, ніж Дарней встиг залишити місце, — їх засудили на смерть протягом двадцяти чотирьох годин. Перший із них повідомив його про це, піднявши палець — звичайна у в'язнів ознака смерті, і всі додали голосно: „Хай довго живе Республіка“.

Треба сказати, що ці п'ятеро не мали вже публіки, що могла зволікати судовий процес, бо коли Чарлз Дарней і доктор Маннетт вийшли з воріт, то навколо був великий натовп, в якому видно було всі ті лиця, що були і в судовій залі, за винятком двох, — він даремно шукав їх. Коли вони виходили, натовп знов кинувся на нього, перемінно плачучи, обнімаючи, кричачи, то поодиночі, то всі разом, поки навіть сама річка, на березі якої відбувалася ця сцена, здавалося, почала крутитися шалено, як і народ на березі.

Вони посадили його на велике крісло, що взяли із судової залі, або з сіней чи з коридорів. Над кріслом вони виставили червоний прапор, а ззаду встромили спис з прив'язаною до нього червоною шапкою. На таких тріумфальних носилках, не зважаючи на докторові просьби, понесли Дарнея на плечах до його дому; навколо нього бушувало море червоних шапок і з своєї бурхливої глибини іноді викидало такі страшні лиця, що не раз у його голову западав сумнів, чи він не збожеволів і чи він не в повозці на шляху до Гільйотини.

Дика процесія була подібна до страшного сну; обнімали кожного, кого стрічали й показували на нього, — так несли його далі. Покриті снігом вулиці, якими посувалася процесія, червоною республіканським кольором. Так донесли вони його аж до двору будинка, де жила його сім'я. Доктор пішов уперед, щоб підготувати Люссі, і коли її чоловік з'явився перед нею, вона непритомна впала в його обійми.

Коли він притиснув її до серця й повернув її прекрасне лице до себе від галасуючого натовпу так, щоб їх сльози та їх уста злилися незримо для нього, то декотрі з народу почали танцювати. Враз і всі інші теж затанцювали, і весь двір закружився в карманьйолі. Потім вони підняли на порожнє місце в кріслі молоду жінку з натовпу й понесли її, як богиню Свободи, з двору, заливаючи сусідні вулиці, вздовж річки, через міст, — карманьйоля захопила всіх до одного й понесла їх геть, як вихор.

Дарней стиснув руку докторові, що стояв перед ним переможний і гордий, потім схопив руку м-ра Лоррі, який прибіг, зовсім задихавшись, — він ледве продерся крізь стрічний потік

карманьйоли; потім він поцілував маленьку Люссі, що обняла своїми руками його шию, обняв упадливу й вірну Прос, узяв на руки свою дружину й поніс її до кімнати.

— Люссі, моя люба! Я врятований!

Коли вона знов була в його обіймах, він сказав:

— А тепер, моя любко, звернися до свого батька: ні єдина людина в цілій Франції не могла би зробити того, що він зробив для мене.

Вона схилила свою голову батькові на груди, як колись давно-давно, він поклав свою голову їй на груди. Він був щасливий, що міг одплатити їй; він мав нагороду за свої страждання; він був гордий своєю силою.

— Не будь така немощна, — умовляв він її, — не тремти так. Я врятував його.

Розділ VII.

У ДВЕРІ ПОСТУКАЛИ.

„Я врятував його“. Це не був сон, що так часто снівся йому, — він і справді був дома. І однак дружина його тремтіла, і якийсь невиразний, проте тяжкий жах напав на неї.

Все повітря навкруги було таке густе й темне; народ був такий пристрасно мстивий і змінливий; невинних безнастанно віддавали на смерть за невизначеною підозрою або чорною злосливістю; не можна було забути, як багато таких самих бездоганих, як і її чоловік, і таких самих дорогих для інших, як її чоловік для неї, щодня зазнавали того самого лиха, з якого визволили його, — і Люссіне серце не було таке радісне, яким воно повинно було би бути. Тіні зимового вечора насувалися, проте навіть і тепер ще гуркотіли вулицями страшні повозки. В уяві вона йшла за ними, шукаючи його серед засуджених, і тоді вона ближче тулилася до нього, щоб відчути його реальну присутність і ще більше тремтіла.

Її батько, заспокоюючи її, з таким вибачливим співчуттям ставився до її жіночої слабкості, що навіть чудно було дивитися на нього. Тепер не було ні горища, ні шевства, ні стап'яти, ні Північної Башти. Він досяг завдання, що його поклав на себе, свою обіцянку він виконав, — він урятував Чарлза. Нехай тепер усі спираються на нього.

Господарство їх було дуже помірне: не тільки тому, що це було на той час найбезпечніше життя, щонайменше викликало народне незадоволення, а й тому, що вони були небагаті, і Чарлз повинен був, протягом свого ув'язнення, багато платити за свою нужденну їжу й на сторожу, а також на утримання бідніших в'язнів. Почасти з таких міркувань, а почасти й для того, щоб запобігти шпигуна в своїй хаті, вони не мали прислуги;

громадянин і громадянка, що виконували обов'язки воротарів, прислужували їм в разі потреби. Джеррі (м-р Лоррі майже цілком передав його до них) став їм за служника вдень і ночував у них.

В Єдиній Нероздільній Республіці Свободи, Рівности, Братерства або Смерти було розпорядження, щоб на дверях або на одвірках кожного дома ім'я кожного мешканця написано було чітко літерами певного розміру, на певній відповідній віддалі від підлоги. Тому одвірки внизу прикрашувало також ім'я м-ра Джеррі Кренчера, а коли стемніло, прийшов і власник цього імення, доглянувши за маляром, якому доктор Манетт доручив додати до списку й ім'я Шарля Евремона, прозваного Дарней.

Через загальний страх і недовіру, що тьмарили все в той час, життя змінилося в усіх навіть звичайних, дрібних і невинних речах. В невеликому докторовому господарстві, як і в дуже багатьох інших, потрібні на кожний день харчі закупали ще звечора в невеликій кількості і в різних маленьких крамницях. Загальним бажанням було — не привертати до себе уваги й не подавати ні найменшого приводу для поговорів та заздрощів.

Протягом декількох місяців на міс Прос і м-ра Кренчера покладено було обов'язок закупати провізію — перша носила гроші, а останній кошика. Кожного вечора, приблизно в той час, коли засвічували на вулицях ліхтарі, вони виходили виконувати свої обов'язки, робили закупки й приносили додому, що було потрібне. Хоч міс Прос, проживаючи так довго у французькій сім'ї, могла би знати французьку мову, як свою власну, коли б тільки вона хотіла, однак у неї не було ні найменшого бажання й тому вона знала з тієї „дурниці“ (як вона називала французьку мову) не більш ніж м-р Кренчер. Щодо засобів, як вона робила закупки, то вони були такі: вона звичайно кидала крамареві без будь-яких попередніх пояснень самі іменники, і коли траплялося, що він не був іменням потрібної речі, то вона сама наглядала ту річ, клала на неї руку й тримала аж поки доходили згоди. Торгувалася вона вперто, і хоч яку ціну призначав крамар, показуючи її пальцями, вона завжди давала одним пальцем менше, ніж він просив.

— Ну, м-р Кренчер, — сказала міс Прос, якої очі були червоні з щастя, — коли ви готові, то і я вже готова.

Джеррі хрипко заявив, що він до її послуг. Ржа давно зійшла з його рук, однак ніщо не могло пригладити його кострубатої голови.

— Нам сьогодні треба багато всякої всячини, — сказала міс Прос, — і це візьме багато часу. Між іншим нам треба вина. А приємних тостів наслухаємося ми там, де п'ють ті червоноголовці.

— Ви, міс, на мою думку, не дуже зрозумієте, — відповів Джеррі, — чи вони питимуть за ваше здоров'я, чи за того старого.

— За кого ж то? — сказала міс Прос.

М-р Кренчер якось соромливо пояснив їй, що він розуміє чорта.

— А! — сказала міс Прос, — не треба й товмача, щоб зрозуміти, що думають ті тварюки. У них тільки й на думці — убивства й розбишацтво серед ночі.

— Тихше, люба! Будь ласка, прошу, будьте обережні, — скрикнула Люссі.

— Так, так, так, я буду обережна, — сказала міс Прос, — однак я можу сказати між нами: я сподіваюся, що ці табачники й цибульники не душитимуть нас, наче б то обіймаючи. Ну, моє сонечко, не відходь же від огню, поки я не повернуся. Пильнуй свого чоловіка, що ти його дістала знов, і не приймай голови з його плеча, як ось тепер, поки не побачиш мене знов. Чи можу я, докторе Манетте, перш ніж піти, дозволити собі одно питання?

— Гадаю, що можете дозволити собі таку свободу, — відповів доктор усміхаючися.

— Будь ласка, не говоріть про свободу; ми вже маємо її досить, — сказала міс Прос.

— Тихше, моя люба. Знов? — зауважила Люссі.

— Добре, моє серце, — сказала міс Прос, енергійно похитнувши головою. — Річ у тім, що я підданка його найласкавішої величності короля Георга III, — міс Прос присіла, промовляючи його ім'я, — а тому правило моє таке: поплутай їх політику, розладь їх шахрайські замисли, на нього ми покладаємо всі надії, — боже, храни короля!¹

М-р Кренчер у напливі вірнопідданчого почуття, хрипко повторив за міс Прос останні слова, як дяк у церкві.

— Я дуже рада, що ви такий справжній англієць, хоч я бажала б, щоб ви не застуджували свого горла, — сказала міс Прос похвально. — Я власне хотіла спитати вас, докторе Манетт, чи є яка надія, — ця добра душа звичайно удавала, що їй бай-дуже все те, що турбувало їх усіх, і торкалася цих питань тільки випадково й мимохіть, — чи є яка надія вибратися нам з цього міста?

— Я боюся, що ще немає. Було б ще небезпечно для Чарлза.

— Ну, нічого, — сказала міс Прос весело, заглушивши в собі зідхання й поглядаючи на золоте волосся своєї улюбленки, що вилискувало на вогні. — В такому разі мусимо бути терпеливі й ждати: от і все. Ми повинні піднести свої голови й боротися, як звичайно казав мій брат Соломон. Ну, м-р Кренчер. — Не рухайтесь ж, моє сонечко.

Вони пішли, залишивши Люссі з чоловіком, батьком і дитиною, коло вогню в каміні. Ждали м-ра Лоррі, що мав зараз прийти з банку. Міс Прос засвітила лампу, проте поставила її

¹ Вільна варіяція англійського гімна: god save the king!

набік у куток, щоб вони могли тихомирно втішатися світлом з каміну. Маленька Люссі сиділа коло свого діда, обнявши своїми ручками його руку, і він почав майже пошепки оповідати їй історію великої й могутньої чарівниці, що розкрила тюремні мури й визволила того, хто колись чимсь прислужився чарівниці. Все було тихо й спокійно, і Люссі почувала себе краще, ніж раніш.

— Що таке? — скрикнула вона враз.

— Моя люба, — сказав їй батько, перервавши своє оповідання й поклавши свою руку на її руку, — володій собою. Що це ти в такому стурбованому стані? Найменша дрібниця... пuste... лякає тебе. Чи це ти донька твого батька?

— Мені здалося, батьку, — сказала Люссі, виправдуючися, з блідим лицем і тремтячим голосом, — що я чула якісь чужі кроки на сходах.

— Моя мила, сходи тихі, як могила.

Коли він ще говорив ці слова, в двері постукали.

— Ой, батьку, батьку. Що це може бути? Захочай Чарлза. Рятуй його.

— Моя дитина, — сказав доктор, вставши, і поклав свою руку на її плече, — я ж урятував його. Що за слабкість, моя люба. Пусти, я піду до дверей.

Він узяв у руки лямпу, пройшов дві сусідні кімнати й відчинив двері. Грубий тупіт кроків по підлозі, і чотири чоловіки у червоних шапках, озброєні шаблями й пістолями, ввалилися до кімнати.

— Громадянин Евремон, прозваний Дарней, — сказав перший.

— Нащо він вам потрібний? — відповів Дарней.

— Він потрібний мені. Він усім потрібний. Я знаю вас, Евремоне; я бачив вас сьогодні перед трибуналом. Ви знову в'язень Республіки.

Всі четверо оточили місце, де стояв він з дружиною й дитиною, що пригорнулися до нього.

— Скажіть мені, як і чому мене знов заарештовано?

— Досить того, що ви мусите знов повернутися прямо до Консьержері, а про причину дізнаєтеся завтра. На завтра вас викликають до суду.

Доктор Манетт так і закам'янів на місці й став з лямпою в руках, немов статуя; однак, почувши ці слова, він очутився, поставив лямпу, підійшов до того, що говорив, і взявши його не зовсім увічливо за розстебнутий перед його червоної вовняної сорочки сказав:

— Ви сказали, що знаєте його. А мене ви знаєте?

— Так, знаю вас, громадянину докторе.

— Ми всі знаємо вас, громадянину докторе, — сказали інші троє.

Він неуважно поглянув на всіх їх і сказав тихо, трохи помовчавши:

— Так чи не відповіли б ви мені на його питання? Як це сталося?

— Громадянину докторе, — сказав перший неохоче, — на нього донесено Комітетові св. Антона. Ось цей громадянин, — додав він, показуючи на другого, що прийшов з ним, — з передмістя св. Антона.

Громадянин, що на нього було показано, хитнув головою й додав:

— Його обвинувачує св. Антон.

— В чому? — спитав доктор.

— Громадянину докторе, — сказав перший так само неохоче, — не питайте більше. Коли Республіка вимагає від вас жертви, то безперечно ви, як добрий патріот, вважатимете за щастя принести її. Республіка передусім. Народ над усе. Євре-моне, нам ніколи.

— Одно слово, — просив доктор. — Ви скажете хто доніс на нього?

— Це супроти правил, — сказав перший, — однак ви можете спитати у громадянина з св. Антона.

Доктор перевів свої очі на того, який неспокійно переми-нався, потрипав бороду й нарешті сказав:

— Так, це справді проти правил. Його обвинувачують і тяжко — громадянин і громадянка Дефаржі та ще одна особа.

— Хто ж саме?

— І це питаєте ви, громадянину докторе?

— Так.

— В таких разі, — сказав громадянин з св. Антона, якимось дивно поглядаючи, — ви дістанете відповідь завтра. Тепер я німий.

Розділ VIII.

КАРТИ В РУКАХ.

Щасливо, не відаючи про нове лихо в домі, міс Прос ішла своєю дорогою вузькими вулицями й перейшла через річку по Новому Мосту, перелічуючи в умі всі потрібні закупки, що вона повинна була зробити. М-р Кренчер ішов поруч неї з кошиком. Обое заглядали праворуч і ліворуч в більшу частину крамниць, повз які вони проходили, пильно дивилися на всі численні зборища людей і звертали далеко набік, щоб уникати дуже зворушених груп балакунів. Вечір був вогкий, і на туманній річці, яка неясно відсвічувала блискучі вогні й відбивала різні звуки, ледве можливо було розпізнати, де стояли баржі й працювали ковалі, що викувували зброю для Республіканської Армії. Горе тому, хто дозволив собі жартувати з цією армією або дістати неза-слуговане підвищення. Краще було б йому, щоб у нього ніколи не росла борода, бо національна бритва голила чисто.

Накупивши потроху дечого для кухні та міру оливи для лампи, міс Прос згадала, що їм треба ще вина. Заглянувши в декілька винарень, вона спинилася на одній з вивіскою: „Справжній Республіканець Стародавности Брут“; крамничка була недалеко від Національного Палацу, колишнього Тюльєрі,— їй подобався загальний вигляд: винарня була спокійніша за інші місця того самого призначення, повз які вони пройшли, і хоч і вона червоніла патріотичними шапками, проте не була така червона, як інші. Порадившись з м-ром Кренчером, що був тієї самої думки, міс Прос вступила разом із своїм кавалером до Справжнього Республіканця Стародавности Брута.

Злегка поглянувши на коптячі свічки, людей з люльками в зубах, що грали засмальцьованими картами та пожовклим доміном, на закопченого робітника з голими грудьми й руками, який читав газету, та інших робітників, що слухали його, на озброєних, або тих, що поклали зброю набік, на трьох чи чотирьох гостей, що, схиливши голови на стільці, спали у звичайних тоді високоплечих, коротких, кудлатих, чорних кацавейках, що в такому стані подібні були до заснулих ведмедів чи собак, обоє чужинці підійшли до прилавка й показали, чого їм треба.

Покіль їм одмірювали вина, один чоловік попрощався з другим у кутку і встав, щоб вийти. Виходячи, він стрівся лице в лице з міс Прос. Побачивши його, міс Прос скрикнула й сплеснула руками.

В момент уся компанія була по ногах. Найправдоподібніше було, що хтось убив когось, обстоюючи свою думку. Кожен ждав, чи не впаде хто, однак бачив тільки чоловіка та жінку, що стояли витріщившись одно на одного; чоловік на зовнішній вигляд був француз і справжній республіканець, а жінка — очевидно англійка. Мусимо сказати, що не тільки міс Прос була здивована й зворушена, — м-р Кренчер так само остовпів, хоч, здавалося, що в нього були на те свої окремі й індивідуальні причини.

— В чім справа? — сказала людина, що була за причину крику міс Прос; — він говорив відривчасто й сердитим голосом (хоч і тихо) англійською мовою.

— О, Соломоне, мій любий Соломоне, — закричала міс Прос, знову сплеснувши руками. — Не бачивши тебе й не чувши про тебе стільки часу, де стріла тебе.

— Не зви мене Соломоном. Що? Ти хочеш накликати смерть на мене? — сказав той крадькома й полохливо.

— Брате, брате, — закричала міс Прос, залившись сльозами, — чи була ж я коли супроти тебе така жорстока, що ти ставиш мені таке страшне питання?

— Так придержи свій проклятий язик, — сказав Соломон, — і виходь, коли хочеш говорити зо мною. Плати за своє вино й виходь. Що це за чоловік?

Міс Прос похитала своєю люблячою й зажуреною головою на свого нечемного брата й сказала крізь сльози:

— М-р Кренчер.

— Нехай і він виходить, — сказав Соломон. — Що, він вважає мене за привид?

Очевидячки, м-р Кренчер і справді був такої думки, коли вважати на його вигляд. Він не сказав однак ні слова, і міс Прос від сліз з великими труднощами знайшла в глибині свого ридикюля гроші й заплатила за вино. Тим часом Соломон звернувся до товаришів Справжнього Республіканця Стародавности Брута і в декількох словах пояснив французькою мовою, в чім справа, — всі заспокоїлися, сіли на свої місця й взялися кожен до свого.

— Ну, — сказав Соломон, спинившись у темному кутку вулиці, — чого тобі треба?

— Як страшно жорстоко з боку брата, від якого ніщо не могло ніколи відвернути моєї любови, — кричала міс Прос, — так стріти мене й не показати ніякої любови.

— Ось тобі. Біс би взяв. Ось тобі, — сказав Соломон і цмокнув її в губи. — Тепер ти задоволена?

Міс Прос хитала головою й мовчки плакала.

— Коли ти думаєш, що я здивований, — сказав її брат Соломон, — то ти мене ні трохи не здивувала; я знав, що ви тут; я знаю про більшість людей, що тут перебувають. Якщо ти справді не хочеш накликати на мене небезпеку, — чому я не цілком вірю, — то йди якнайшвидше своєю дорогою й дозволь мені йти своєю. Я зайнятий. Я людина урядова.

— Мій брат Соломон, англієць, — простогнала міс Прос, підвівши вгору залиті сльозами очі, — з якого могла вийти найкраща й найбільша людина в рідній країні, урядовцем серед чужинців, та ще яких чужиців. Воліла б я була бачити, що мій любий хлопець лежить у своїй...

— Я так і сказав, — закричав брат, перериваючи. — Я це знав. Ти хочеш накликати смерть на мене. Я стану підозрілим і то через мою власну сестру. Саме тоді, коли в мене йде все добре.

— Борони мене, праведне й милосердне небо, — крикнула міс Прос. — Краще було б мені ніколи не бачити тебе знов, любий Соломоне, хоч я завсігди любила тебе щиро й завсігди любитиму. Скажи хоч одно люб'яче слово, скажи мені, що між нами немає ворожнечі або відчуження, і я довше не затримуватиму тебе.

Добра міс Прос. Нібито вона була виною відчуження; ніби м-ові Лоррі хто зна коли не було відомо, як факт, у тихому закутку Соґо, що любий братік розтратив усі її гроші й покинув її на призволяще.

Він говорив з нею тепер ласкавіше, з буркотливою поблажливістю й сприятливістю. Як ось м-р Кренчер, поклавши руку йому на плече, хрипким голосом і несподівано поставив йому таке чудне питання:

— Слухайте. Чи будете ви такі ласкаві сказати мені? Як вас власне звати — Джон Соломон чи Соломон Джон?

Урядова особа недовірливо повернулася до нього. До цього часу Джеррі не промовив ще ні слова.

— Ну, — сказав м-р Кренчер. — Кажіть лишень, ви добре знаєте (а що саме, він і сам не знав) — ви Джон Соломон чи Соломон Джон? Вона зве вас Соломоном, а вона мусить знати, бо вона вам сестра. А я знаю, що ви Джон, і ви це знаєте. Яке з двох перше з цих імен. І щодо прізвища Прос, так само. Там, за морем, у вас не таке прізвище.

— Що це визначає?

— Та я й сам не знаю, що це визначає, бо я ніколи не можу згадати вашого прізвища, що ви мали за морем.

— Ні? — усміхнувся Соломон.

— Ні. Тільки клянуся, що то було прізвище з двох складів.

— Справді?

— Так. А друге прізвище було односкладне. Я вас знаю. Ви були шпигуном — свідком в Олд-Бейлі. Як же вас у чорта вашого батька тоді звали?

— Барсад, — сказав інший голос, що втрутився в розмову.

— От, от. Це саме прізвище, закладаюся на тисячу фунтів, — крикнув Джеррі.

Нова особа, що втрутилася в розмову, був Сідней Картон. Він заложив руки назад під поли свого дорожнього плаща й стояв коло Кренчера так недбало, наче він стояв у судовій залі в Олд-Бейлі.

— Не лякайтеся, моя люба міс Прос. Я приїхав учора ввечері до м-ра Лоррі, здивувавши його; ми вмовилися з ним, щоб я не з'являвся нігде, поки буде все добре, або коли я буду потрібний. Я прийшов сюди, щоб поговорити трохи з вашим братом. Я бажав би, щоб ваш брат знайшов собі кращу працю, ніж м-р Барсад. Ради вас я бажав би, щоб м-р Барсад не був Тюремною Овечкою.

В той час тюремники овечкою звали шпигунів. Шпигун, що й так був блідий, збліднів ще дужче й спитав Картона, як він насмілився...

— Я скажу вам, — промовив Сідней. — Я випадково натрапив на вас, м-ре Барсаде, коли ви виходили з тюрми Консьєржері, а я в той час дивився на її мури, — це було з годину тому чи більше. У вас лице таке, що його не забудеш, а я добре пам'ятливий на лиця. Мене зацікавило, що я бачу вас у таких обставинах; маючи підстави, очевидячки вам відомі, зв'язувати вас

з лихом, що його зазнав мій приятель, тепер дуже нещасний. Я пішов за вами. Прийшов я ось у цю винарню й сів коло вас, Мені нетяжко було з вашої відвертої розмови зробити висновки про вашу професію, та й чутки серед ваших прихильників стверджували це. І от потроху, м-ре Барсаде, те, що я робив навздогад, набрало форми певного пляну.

— Якого пляну? — спитав шпигун.

— Незручно й навіть небезпечно було б з'ясовувати це тут на вулиці. Якщо ваша ласка, поговорімо з вами декілька хвилин сам-на-сам... приміром у конторі Телсонівського банку.

— Ви загрожуєте?

— О, хіба я вам казав?

— В такому разі, чого я маю йти туди?

— Справді, м-ре Барсаде, я не можу сказати вам, коли ви не можете зрозуміти.

— Мушу розуміти, що ви не хочете сказати, сер? — спитав шпигун нерішучо.

— Ви дуже ясно розумієте мене, м-ре Барсаде. Я не хочу.

Байдужа Картонова поведінка якнайкраще допомогла його досвідченості й догадливості в такій справі, і він одразу зрозумів, з ким має справу і як з такими людьми поводитися. Його практичне око побачило це, і він можливо скористався.

— От бачиш, я казав тобі, — промовив шпигун, кинувши докірливий погляд на свою сестру, — коли трапиться яка неприємність, то в цьому будеш винна ти.

— Ну, ну, м-ре Барсаде! — викликнув Сідней. — Не будьте невдячним. Тільки задля великої пошани до вашої сестри я в такій приємній формі роблю вам маленьку пропозицію, що буде для нашого обопільного задоволення. Ви підете зо мною до банку?

— Послухаю, що ви маєте сказати мені. Так, я піду з вами.

— Передусім пропоную довести вашу сестру до рога тієї вулиці, де вона живе. Позвольте вашу руку, міс Прос. Місто це недобре, особливо в такий час, щоб вам іти самій без проводиря. Що ваш проводир знає м-ра Барсада, то я кличу його з собою до м-ра Лоррі. Ми готові? Ходімо ж.

Міс Прос скоро по тому згадала й до кінця життя свого не забула, що коли вона схопила своїми руками Картонову руку й подивилася йому в лице, благаючи його не чинити лиха Соломонові, то відчула в його руці рішучий намір і якийсь надхнення в його очах, що не тільки суперечило його видимій байдужості а й змінювало й підносило чоловіка. Вона тоді надто захоплена, була страхом за брата, який мало заслуговував на її любов, а також Сіднеевими дружніми запевненнями, щоб зважити на те, що бачила.

Вони покинули її на розі вулиці, і Картон повів усіх до м-ра Лоррі, який жив за декілька хвилин ходи. Джон Барсад чи Соломон Прос ішов поруч нього.

М-р Лоррі тільки но пообідав і сидів перед каміном, у якому весело палало декілька полін, — може, дивлячись на вогонь, він згадував ще не такого старого джентлмена з Телсонівського банку, який багато років тому так само сидів коло каміна й дивився на вогонь в готелі короля Георга в Дуврі. Він повернув голову, коли вони ввійшли, і здивовано подивився на зовсім чужу людину.

— Брат міс Прос, сер, — сказав Сідней. — М-р Барсад.

— Барсад? — повторив старий джентлмен. — Барсад? Прізвище щось мені нагадує... та й лице знайоме.

— Я казав вам, м-ре Барсаде, що у вас знамените лице, — зауважив Картон байдужо. — Прошу сідати.

Взявши й собі крісло, він мимохідь допоміг м-рові Лоррі встановити належний зв'язок, сказавши похмуро: „Свідок на тому процесі“. М-р Лоррі відразу згадав і подивився на свого нового гостя з неприхованою огидою.

— Міс Прос признала м-ра Барсада за свого люб'язного брата, про якого ви чули, — сказав Сідней, — і він визнав кривдність. Я перейду до гірших новин. Дарнея знов заарештовано.

Страшенно здивований, старий джентлмен викликнув:

— Що ви кажете? Я залишив його години з дві тому здоровим і вільним, і зараз мав повернутися до нього.

— І не зважаючи на все це, його заарештовано. Коли це сталося, м-ре Барсаде?

— Оце зараз, коли це дійсно сталося.

— М-р Барсад — найкращий авторитет у цій справі, сер, — сказав Сідней. — Я чув із повідомлення м-ра Барсада його приятелеві й товаришеві Овечці за пляшкою вина, що арешт стався. Він залишив посланців коло воріт і бачив, як воротар впустив їх. Немає ні найменшого сумніву, що Дарнея заарештовано.

Ділове око м-ра Лоррі прочитало на лиці м-ра Картона, що спинятися на цьому — марно гаяти час. Стурбований він однак почував, як багато залежить од того, щоб не занепадати духом, він опанував себе й став мовчки й уважно слухати.

— Ну, я сподіваюся, — сказав до нього Сідней, — що ім'я і вплив доктора Манетта стануть йому до помочі й завтра... ви казали, м-ре Барсаде, що його покличуть до трибуналу завтра?

— Так, я гадаю.

— ...стануть йому до помочі й завтра, як і сьогодні. Однак, може бути й інакше. Признаюся вам, що я збитий з пантелику тим, м-ре Лоррі, що доктор Манетт не мав сили попередити цього арешту.

— Він міг не знати про нього, — зауважив м-р Лоррі.

— Якраз це саме й може турбувати, коли ми згадаємо, як тісно він зв'язаний із своїм зятем.

— Це правда, — признався м-р Лоррі, взявшись тремтячою рукою за підборіддя і збентежено дивлячись на Картона.

— Одно слово, — сказав Сідней, — час тепер одчайдушний, коли одчайдушно грають у карти і на одчайдушні ставки. Нехай доктор грає на виграш, я гратиму на програш. Немає тут такого життя, що його варто було б купувати. Кого сьогодні народ несе додому, того завтра можуть засудити. Так от, ставка, на яку я вирішив грати, на найгірший випадок, це — приятель у Консьержері. А приятель, якого я маю вибрати собі — м-р Барсад.

— Мусите мати добрі карти, сер, — сказав шпигун.

— Я розкидаю їх і подивлюся, що в мене є. М-ре Лоррі, ви знаєте, що я за скотина. Дайте мені трохи горілки.

Перед ним поставлено пляшку; він випив одну чарку, другу, потім задумливо відсунув пляшку набік.

— М-ре Барсаде, — сказав він далі тоном людини, що справді дивиться на карти в руках, — тюремна Овечка, емісар республіканських комітетів, то тюремник, то в'язень, завжди шпигун і секретний донощик, тим більш важний тут, яко англієць, бо на англійця як такого менше мають підозри в підкупі, ніж на француза, з'являється до своїх наймачів під фалшивим іменням. Це дуже добра карта. М-р Барсад, що тепер на службі у республіканської французької влади, раніш служив англійській аристократичній владі, ворогові Франції й свободи. Це — дуже добра карта. Річ ясна, як день у цій країні підозри, що Барсад ще на платні у аристократичної англійської влади, Піттовий шпигун, віроломний ворог Республіки, що гріється на її лоні, англійський зрадник і провинник усякого лиха, що про нього так багато говорять і що його так тяжко викрити. Цієї карти не побити. Ви стежили за моєю грою, м-ре Барсаде?

— Не зрозумів вашої гри, — відповів шпигун якимось неспокійно.

— Я граю з туза: доношу на м-ра Барсада найближчому Комітетові. Погляньте на свої карти, м-ре Барсаде, і подивіться, що ви маєте. Тільки не поспішайте.

Він присунув пляшку, налив собі знов чарку горілки й випив. Він примітив, що шпигун боїться, щоб він не напився і п'яний не доніс на нього відразу. Побачивши це, він налив і випив ще одну чарку.

— Ви пильно придивіться до своїх карт, м-ре Барсаде. Маєте час.

Карти були гірші, ніж він підозрював. М-р Барсад бачив які прогришні карти, про які Картон нічого не знав. Позбавлений своєї чесної праці в Англії через надто багато невдалих фалшивих свідчень, не тому, що він там не був потрібний — англійці тільки недавно почали похвалитися тим, що, маючи такі переваги громадськості, вони не потребують шпигунів, — він знав, що тому й переправився через канал і прийняв

службу у Франції. Спершу — як спокусник і шпигун серед своїх власних земляків, а далі потроху — як спокусник і шпигун серед природжених французів. Він знав, що за скинутої влади він був шпигуном над св. Антоном і Дефаржевою винарнею; він одержав од недриманної поліції стільки подробиць щодо ув'язнення доктора Манетта, звільнення й взагалі цілої історії його, скільки треба було йому, щоб почати розмову з Дефаржами; він пробував це з мадам Дефарж, однак зазнав поразки. Він завсігди згадував з жахом і тремтінням, як ця страшна жінка плела, коли він розмовляв з нею й лиховісно дивилася на нього, а пальці її тим часом рухалися. Він бачив її потім у секції св. Антона, коли вона десятки разів подавала свої плетені списки й доносила на людей, які неминучо кінчали своє життя на гільйотині. Він знав, як і кожен, хто працював так само, як він, що він ніколи не був безпечний; що втекти було неможливо; що над ним завсігди висіла сокира й що, не зважаючи на його спритність і шахрайство на користь пануючого терору, по одному слову вона може впасти на нього. Коли на нього донесуть, та ще за таку тяжку провину, як він тепер ясно бачив, то він передбачав, що страшна жінка, якої незломний характер був доведений йому, подасть на нього той фатальний список і знищить останні шанси його на життя. Крім того, всіх потайних агентів швидко можна налякати, а він бачив у своїй грі досить чорних карт і не дивно, що, розкинувши їх, він помертвів.

— Вам, здається, не зовсім подобаються ваші карти, — сказав Сідней надзвичайно спокійно. — Що ж, граєте?

— Я гадаю, сер, — сказав шпигун з підлотною манірою звертаючися до м-ра Лоррі, — що можу просити джентлмена ваших років і доброти подати до уваги цьому іншому далеко молодшому джентменові, чи личить йому, хоч у яких обставинах, грати з того туза, про якого він говорив. Я припускаю, що я — шпигун, і що це ремесло вважають за нечесне... хоч мусить же хтонебудь виконувати його; проте цей джентмен — не шпигун, так нащо ж йому принижувати себе й брати на себе таку роль?

— Я граю з туза, м-ре Барсаде, — сказав Сідней, відповідаючи сам за себе й поглянувши на годинника, — без усякого сумління й за декілька хвилин.

— Я сподіваюся, джентлмени, — сказав шпигун, намагаючися втягти до розмови й м-ра Лоррі, — що ваша пошана до моєї сестри...

— Я не міг би краще посвідчити своєї пошани до вашої сестри, як остаточно визволити її від такого брата, — сказав Сідней Картон.

— Ви цього не думаєте, сер?

— Я твердо зважився на це.

Улесливі шпигунові маніри, що так чудно суперечили його грубому одягу й мабуть його звичайній поведінці, так розбивалися об Картонову проникливість, який був тайною й для розумніших і чесніших за нього людей, що він зовсім розгубився. Тимчасом Картон знову сказав, ніби розглядаючи карти:

— І справді, коли я думаю знов, у мене таке враження, що в мене є ще інша добра карта, якої я ще не рахував. Той приятель і товариш-Овечка, який говорив про себе, що він пасеться в провінційних тюрмах, хто він?

— Француз. Ви його не знаєте, — сказав шпигун поспішно.

— Француз? гм!.. — повторив Картон, міркуючи й немов зовсім не звертаючи на нього уваги, хоч і озвався його словом. — Так; може бути.

— Француз, запевняю вас, — сказав шпигун, — хоч це й неважно.

— Хоч це й неважно, — повторив Картон так само механічно, — хоч це й неважно... ні, це не неважно. А все таки те лице мені знайоме.

— Не думаю. Я певен, що ні. Цього не може бути, — сказав шпигун.

— Цього... не може... бути... — пробурчав Сідней Картон, наче пригадуючи щось і знов наливаючи чарку (на щастя, вона була невеличка). Не може... бути. Говорив добре французькою мовою. Однак схожий на чужоземця, мені здалося?

— Провінціал, — сказав шпигун.

— Ні! Чужоземець! — крикнув Картон, ударивши долонею по столу, немов одразу йому в голові прояснилося. — Клай! Переодягнений, однак той самий чоловік. Той чоловік був перед нами в Олд-Бейлі.

— Тепер ви надто поспішили, — сказав Барсад з усмішкою, з якої його орлячий ніс ще більше скривився на один бік; — тут ви справді дасте мені перевагу над собою. Клай (який — я це одверто припускаю, бо це було давно — був моїм товаришем) помер декілька років тому. Я сам доглядав його підчас останньої хворости. Його поховано в Лондоні, коло церкви св. Панкрата на Полях. Він у той час був такий непопулярний серед черні, що я не міг іти за його тілом, проте я сам помагав покласти його до труни.

Тут м-р Лоррі примітив із свого місця якусь особливу й страшну тінь на стіні. Простеживши за нею, звідкіля вона взялася, він одкрив, що вона походить од щетинуватого волосся на голові м-ра Кренчера, що враз якось незвичайно настовбурчилося.

— Будьмо розсудливими, — сказав шпигун, — і одвертими. Щоб показати вам, як ви помиляєтеся та які безпідставні ваші здогадки, я подам вам посвідку про Клеві похорони, що я випадково

поклав у кишенькову книжечку ще тоді (він швидко вийняв і розкрив її). Ось воно. Ось дивіться, дивіться. Ви можете взяти його в руки, — воно не фалшиве.

М-р Лоррі примітив, що тінь на стіні подовшала, а м-р Кренчер встав і виступив наперед. Його волосся не могло стирчати дужче, коли б його розчесала навіть криворога корова своїми рогами.

Непомітний для шпигуна, м-р Кренчер став коло нього й торкнув його за плече, немов поліцаєва тінь.

— Отого Роджера Клая, містер... — сказав м-р Кренчер, з лютим виразом на закам'янілому лиці. — Так ви поклали його в труну?

— Я поклав.

— А хто ж його вийняв?

Барсад одкинувся на спинку крісла й невиразно промовив:

— Що ви хочете сказати?

— Я кажу, — відповів м-р Кренчер, — що його там ніколи й не було. Ні. Не було. Нехай же мені зітнуть голову, коли він був там.

Шпигун подивився по черзі на обох джентменів; вони обидва з невимовним здивованням дивилися на Джеррі.

— Я кажу вам, — сказав Джеррі, — що ви в тій труні поховали тільки каміння та землю. Мені ви не кажіть, що поховали Клая. Це була чиста обмана й тільки. Про те знаю я та ще двоє.

— Як же то ви знаєте?

— Що вам до того? Чорт! — гаркнув м-р Кренчер, — я давно гострю на вас зуби за ваше безсоромне обдурювання чесних ремісників. Ось візьму вас за горло та й задушу за півгінеї.

Сідней Картон, що разом з м-ром Лоррі зовсім розгубився, здивований тим, що справа повернулася на таке, попросив тепер м-ра Кренчера стриматися й пояснитися.

— Другим разом, сер, — відповів він, ухиляючися, — зараз незручно пояснюватися. Що я обстоюю, так це те, що він добре знає, що Клая ніколи не було в тій труні. Нехай скаже тільки ще раз, що він там був, — він не встигне сказати й одного словечка, як я вхоплю його за горло й задушу за півгінеї (м-р Кренчер твердо тримався такої ціни), або я піду й донесу на нього.

-- Гм! Я бачу одно, сказав Картон, — в мене ще одна карта, м-ре Барсаде. Неможливо тут, у цьому біснуватому Парижі, в повнісінькій підозрою атмосфері, вам пережити наш донос, коли ви перебуваєте ще у зв'язку з другим аристократичним шпигуном з таким самим минулим, як і у вас, і навколо якого до того ще й тайна, як він був помер і тепер знову став живим. Змова у в'язницях, що її склав чужоземець проти Республіки. Карта серйозна... певна гільйотинова карта. Що ж? граєте?

— Ні! — відповів шпигун. — Кидаю! Признаюся, що ми були такі непопулярні серед роз'ярілого натовпу, що я втік із Англії

тільки важачи тим, що мене закупають до смерти, а Клая так переслідували, що його можливо було вивести тільки з такою підробкою. Хоч для мене чудо з чудес, як цей чоловік знає про ту підробку.

— Не морочте собі голови над тим чоловіком, — відповів сваркий м-р Кренчер, — вам досить турботи, щоб уважно слухати ось цього джентлмена. Глядіть же. Ще раз кажу вам... — М-р Кренчер не міг стриматися, щоб не похвалитися своєю великодушністю: — я вхоплю вас за горло й задушу за півгінеї.

Тюремна Овечка звернулася до Сіднея Картона й сказала рішучо:

— Нам треба на чомусь покінчити. Я мушу скоро йти на працю; я не можу прострочувати свого часу. Ви казали, що маєте зробити мені пропозицію, — в чім справа? Попереджаю, що вимагати від мене особливо багато — річ даремна. Коли ви вимагатимете від мене чогонебудь по моїй службі такого, що загрожуватиме великою небезпекою моїй голові, то я краще важитиму моїм життям, відмовившись од вашої пропозиції, ніж погодившись на неї. Одно слово, я маю вибирати. Ви казали про очайдушність. Ми всі тут очайдушні. Пам'ятайте. Я можу донести на вас, коли вважатиму за краще, і мої клятви можуть провести мене через кам'яні мури; те ж можуть зробити й інші. Ну, чого ж вам треба від мене?

— Не дуже багато. Ви сторож у Консьєржері?

— Кажу вам раз назавсідги: втекти неможливо, — сказав шпигун твердо.

— Нащо вам говорити те, про що я вас не питав? Ви сторож у Консьєржері?

— Іноді буваю.

— Можете бути, коли схочете?

— Я можу входити й виходити, коли схочу.

Сідней Картон налив ще чарку горілки, почав потроху вилити її на вогонь в камін і стежив, як витекли з чарки останні краплі. Коли чарка була порожня, він встав і сказав:

— До цього часу ми розмовляли при цих двох джентлменах, бо я хотів, щоб переваги моєї гри не залишалися тільки між вами і мною. Тепер ходімо сюди, до темної кімнати, і там сам-на-сам скажемо остаточне слово.

Розділ IX.

ГРУ ЗАКІНЧЕНО.

Поки Сідней Картон і тюремна Овечка були в сусідній темній кімнаті, розмовляючи так тихо, що навіть і звука не було чути, м-р Лоррі поглядав на Джеррі з великим сумнівом і недовір'ям. Чесний ремісник так тримався під цим поглядом,

що не будив довіри; він так часто переступав з ноги на ногу, немов у нього їх півсотні і він пробував їх усіх; він роздивлявся на пальці на руках з дуже сумнівною увагою й кожного разу, як стрічався з поглядом м-ра Лоррі, на нього нападав той особливий, сухий і короткий кашель, що вимагав закривати рот рукою, а це, як відомо, нечасто свідчить про цілком чисте сумління.

— Джеррі, — сказав м-р Лоррі, — ідіть сюди.

М-р Кренчер підійшов ближче боком, висунувши одно плече наперед.

— Яка ще була у вас праця, крім того, що ви були посланцем?

Подумавши трохи й пильно подивившись на патрона, м-р Кренчер напав на блискучу ідею й відповів:

— Рільничого характеру.

— Мені спадає на думку, — сказав м-р Лоррі, гнівно посварившись на нього пальцем, — що ви використовували високоповажний і великий Телсонівський дім, як заслону, і провадили незаконні й нечесні справи. Коли це так, то не ждїть, щоб я сприяв вам, коли ви повернетесь до Англії. Коли це так, то не ждїть, щоб я зберїг вашу тайну. Я не стерплю, щоб обдурювали Телсонів.

— Я сподїваюся, сер, — сказав прохально засоромлений м-р Кренчер, — що такий джентлмен, як ви, для якого я мав честь виконувати різні доручення до самої старости, двїчі подумає перш, ніж заподїяти мені яке лихо, хоч би це й було так, я не кажу, що це так, а хоч би це й було так. А зважити треба ще й те, що хоч би це було й так, то навїть і в такїм разї не слїд покладати провини на одну сторону. Тут двї сторони. Можуть бути й тепер такї лікарї, що заробляють собї цїлі гїнеї, де чесний ремїсник не заробляв і шага... та що шага? нї, навїть і пївшага... пївшага? нї, навїть чверти шага. А вони засипають Телсонів своїми вкладами, та ще й поглядають крадькома своїми лікарськими очима на того ремїсника, сїдаючи і встаючи з своїх карет... а? це ж таке саме ошукання Телсонів, коли ще не бїльше. Як же інакше? Яка пїдлеза для гусака, така й для гуски. А тут ще мїстрис Кренчер, принаймнї, попереду в Старїй Англії й завтра, коли тїльки буде привїд, бухне на колїна на руйнацїю моєї справи... на чисту руйнацїю. А жїнки лікарїв не бухкають на колїна, — не такї вони. А коли й бухкають, то щоб бїльше було пацїєнтїв. І як же можуть бути однї без одних? А тут ще трунарї, дяки, гробокопачї, сторожї (ї все такї скупердягї!) — не багато здобудеш, хоч би це було й так. Та хоч і заробить трохи, так нїколи ж воно не пїде на користь йому, м-р Лоррі. Нїколи він не матиме добра з цього. Він радо покинув би це дїло, коли б знав як, — навїть коли б це було так.

— Ух, — крикнув м-р Лоррі, проте вже лагідніше. — Мені гидко й дивитися на вас.

— Тепер, про що я покійно просив би вас, сер, — говорив далі м-р Кренчер, — навіть коли б було й так, проте я не кажу, що справді було так...

— Та не викручуйте, — сказав м-р Лоррі.

— Ні, я не буду, сер, — відповів м-р Кренчер, наче таке і йому спадало на думку, — я не кажу, що воно так і є... так моя покійна просьба до вас, сер, така. На тому ослінчику, там, коло тієї брами, там сидить мій хлопець; я виховував і ростив його, щоб він, коли стане дорослим, був у вас посланцем, бігав за вашими дорученнями, виконував усякі ваші розпорядження, коли буде на те ваша воля. Коли б це було й так, однак я не кажу, що воно й справді так (я не хочу викручувати перед вами, сер), то нехай той хлопець залишиться замість батька й доглядатиме свою матір; не занепасть батька того хлопця... не робіть цього, сер, і дайте йому змогу поступити за гробокопача й виправити, що він заподіяв, виконуючи... якщо це було так... з твердим наміром і певністю, що на майбутнє вони будуть цілі. От, м-р Лоррі, — сказав м-р Кренчер, витираючи лоб рукою на знак того, що він дійшов до кінця своєї промови, — от те, про що я з пошаною прошу вас, сер. Коли подивитися на всі ті жахи, що їх чинять навкруги, і побачиш, скільки народу без голів, то й ціна їх не коштує переноски, — так мимоволі постають у голові серйозні думки. І от ці думки, коли б і було так, примушують мене просити вас, щоб ви подумали про те, що я сказав вам. Я одверто з'ясував перед вами все, хоч міг би ще й затаїтися.

— Ну, це, принаймні, правда, — сказав м-р Лоррі. — Тепер не кажіть більш ні слова. Може я ще й залишуся вашим приятелем, якщо ви заслужите на те й спокутуєте вашу провину на ділі, а не на словах тільки. Слів мені більш не треба.

М-р Кренчер вклонився, і в той саме час Сідней Картон і шпигун повернулися з темної кімнати.

— Прощавайте, м-ре Барсаде, — сказав Сідней, — ми остаточно домовилися з вами, і вам нема чого боятися мене.

Він сів у крісло біля каміна напроти м-ра Лоррі. Коли вони залишилися самі, м-р Лоррі спитав його, що він зробив.

— Небагато. Коли б з в'язнем мало бути зле, то я забезпечив собі можливість побачитися з ним, тільки один раз.

Лице м-ра Лоррі затьмарилося.

— Це і все, що я міг зробити, — сказав Картон. — Пропонувати надто багато — визначало б підвести голову цієї людини під сокиру, а він сам каже, що нічого гіршого йому не випаде, коли на нього й донесено буде. В цьому очевидно слабкість нашої позиції. Тут уже нічим не допоможеш.

— Однак доступитися до нього, — сказав м-р Лоррі, — якщо справа перед трибуналом повернеться на эле для нього, — це ж не врятує його.

— Я ніколи цього й не казав.

Очі м-ра Лоррі повернулися до каміна; його симпатії до своєї улюбленки Люссі й тяжке розчарування по другому арешті знеслили його; він уже був старий, пригнічений турботами останнього часу, і сльози полилися йому.

— Ви добра людина й щирий друг, — сказав Картон змієним голосом. — Вибачайте, що я зауважую, як ви зворушені... Я не міг би бачити, як плаче мій батько, і сидіти безжурно. Я не міг би вшанувати вашого суму більше, коли б ви були й моїм батьком. Проте, ви вільні від такого нещастя.

Хоч він сказав останні слова, зійшовши на свій звичайний тон, проте в його тоні було стільки щирого почуття й пошани, що м-р Лоррі, який ніколи не бачив кращої сторони його, був зовсім не підготований до цього. Він подав йому свою руку, і Картон ніжно стиснув її.

— Вернімось до бідного Дарнея, — сказав Картон. — Не кажіть їй нічого про цю зустріч і про цю умову. Це не уможливить їй побачитися з ним. Вона могла би подумати, що це зроблено для того, щоб, на найгірший випадок, дати йому засоби попередити присуд. — М-р Лоррі не думав цього і враз подивився на Картона, щоб побачити, чи не має він цього на думці. Здавалося що так. Він відповів теж поглядом і очевидячки зрозумів його.

Усякого їй може спасти на думку, — сказав м-р Картон, — і кожна така думка може тільки піддати їй тривоги. Не говоріть їй про мене. Як я й казав вам, коли тільки вперше прийшов до вас, мені краще не бачити її. Я й без того можу простягти руку, щоб подати їй маленьку допомогу, яку тільки зможу. Ви, сподіваюся, підете до неї? Вона мусить бути дуже стурбована сьогодні.

— Так, я зараз їду туди.

— Я радий цьому. Вона така прихильна до вас і покладається на вас. Яка вона тепер на вигляд?

— Стурбована й нещасна, проте дуже гарна.

— Ох!

Це був довгий, скорботний звук, наче зідхання... майже стогін. Він притяг увагу м-ра Лоррі до Картонового лиця, що тепер повернуто було до вогню. Світ чи тїнь (старий джентмен не міг визначити, що саме) пробігла по ньому, як бурного, тільки ясного дня ми примічаємо зміну на схилі бугра. Картон підніс ногу, щоб просунути до вогню горюче поліно, що випало наперед. Він одягнений був у білий подорожній плащ і високі чоботи, що тоді були в моді, і світло вогню, що майже торкалося його світлого одягу, надавало йому дуже блідого вигляду, особливо коли його довге русе волосся, зовсім нерозчісане, звисало нав-

коло його лица. Його неухважність до вогню була така, що вражений м-р Лоррі мусів попередити його. Картонів чобіт ще спирався на палючу головешку, коли вона переломилася під його ногою.

— Я й забув про це, — сказав він.

М-р Лоррі знов подивився на його лице. Він зауважив, як змарніло гарне з природи його лице і, живо уявивши собі лица в'язнів, він враз пригадав цей вираз.

— А ваші справи тут наближаються до кінця, сер? — сказав Картон, повертаючись до нього.

— Так. Як я вже й казав вам учора, коли Люссі прийшла так несподівано, я зробив тут усе, що можливо було зробити. Я сподівався залишити їх у цілковитій безпеці й тоді покинути Париж. Я маю вже й перепустку на виїзд. Я готовий виїхати.

Обидва замовкли.

— Чи життя ваше, коли ви оглянетесь назад, здається вам довгим, сер? — сказав Картон задумливо.

— Мені вже сімдесят восьмий вік.

— Ви ціле своє життя були корисні, незмінно й безнастанно при ділі, вам довіряли, вас шанували, на вас покладали надії?

— Я був діловою людиною від того часу, як став дорослим. Справді, я можу сказати, що я був діловою людиною ще хлопцем.

— Дивіться, яку ролю відіграєте ви на сімдесят восьмому році. Скільки людей буде жалкувати, коли вас не буде.

— Самотній старий парубок, — відповів м-р Лоррі, хитаючи головою. — Нікому буде й плакати за мною.

— Як ви можете говорити це? Хіба вона не заплаче за вами? Хіба не плакатиме її дитина?

— Так, так, богу дякувати. Я не подумав, як слід, про те, що сказав.

— Є защо дякувати богові, хіба ж не правда?

— Авжеж правда.

— Якби ви сьогодні мусіли по щирості сказати своєму самотньому серцю: „Я не забезпечив собі любови й прихильности, вдячности й пошани жадної людської істоти, я не здобув собі ніжного почуття ні в одному серці, я не зробив нічого доброго чи корисного, щоб було чим згадати про мене“, то ваші сімдесят вісім років чи не здалися б вам сімдесятьма тажкими прокляттями? Чи не так?

— Ваша правда, м-ре Картоне, — гадаю, що було б так.

Сідней знов повернув свої очі до вогню й, помовчавши декілька хвилин, сказав:

— Я хотів би спитати вас: ваше дитинство здається вам дуже далеким? Чи ті дні, коли ви сиділи на руках у вашої матері, здаються вам дуже давніми?

Відповідаючи на ніжний тон Картонового питання, м-р Лоррі промовив:

— Двадцять років тому — так, а в ці роки мого життя — ні. В міру, як я далі й далі посуваюся до кінця, я, як у колі ближче й ближче підходжу до початку. Це, здається, один із засобів згладити й підготувати дорогу. Нині в моєму серці постають зворушливі спогади, що давно вже були заснули, про мою прекрасну молоду матір (а я вже такий старий) і багато вражень тих днів, коли те, що ми зevamo світом, ще не з'являлося мені у своєму реальному вигляді й коли мої помилки ще не утвердилися в мені.

— Я розумію ваше почуття, — викликнув Картон, почервонівши, — і ви стаєте кращим?

— Сподіваюся, що так.

Картон перервав на цьому розмову, вставши, щоб допомогти йому одягти пальто.

— А ви, — сказав м-р Лоррі, повертаючись до теми розмови, — ви ще молоді.

— Так, — сказав Картон, — я нестарий, проте мій молодий шлях ніколи не приводить до старости. Досить про мене.

— І про мене, я гадаю, — сказав м-р Лоррі. — Ви виходите?

— Я піду з вами до її дверей. Ви знаєте ж мої бородячі й невгомні звички. Не турбуйтеся, якщо я довго прошвендюю по вулицях; ранком я з'явлюся. Ви завтра підете до суду?

— На нещастя, так.

— І я буду там, тільки серед публіки. Мій шпигун знайде для мене місце. Дайте мені вашу руку, сер.

М-р Лоррі подав, і вони зішли по сходах і пішли по вулицях. За декілька хвилин вони дійшли до місця. Картон залишив його тут, проте затримався недалеко і знов повернув до дверей, коли їх було замкнено, і взявся за ручку. Він чув, що вона щодня ходила до в'язниці. „Вона виходила звідціль, — сказав він, дивлячись навколо себе, — повертала цією дорогою, мусіла часто ходити цим бруком. Піду її слідом“.

Була десята година ночі, коли він опинився перед в'язницею ля-Форс, де вона стояла сотні разів. Малий на зріст пильщик, зачинивши свою будку, палив люльку коло дверей.

— Добрий вечір, громадянину, — сказав Сідней Картон, спинившись перед ним, бо той дивився на нього запитливо.

— Добрий вечір, громадянину.

— Що робить Республіка?

— Ви розумієте Гільйотину? Непогано. Сьогодні шістдесят три. Ми скоро дійдемо до сотні. Самсон і його люди деколи скаржаться на втому. Ха, ха, ха! Потішник той Самсон. Такий голяр.

— Ви часто ходите дивитись, як він...

— Голить? Завсігди. Кожного дня. Що за голяр! Ви бачили його за роботою?

— Ніколи.

— Так ви підіть і подивіться, коли буде добра партія. Уявіть собі, громадянину; сьогодні він оголив шістдесят три менш, ніж за дві люльки. Менш, ніж за дві люльки. Слово чести.

Усміхаючись, маленький чоловічок виставив люльку, яку запалив, щоб пояснити, як він міряв катів час. Картон почув у собі таке бажання вбити його на місці, що навіть одвернувся від нього і відійшов.

— Ви не англієць, — сказав пильщик, — хоч одяг на вас англійський?

— Так, — сказав Картон, знов спинившись й відповідаючи через плече.

— Ви розмовляєте, як француз.

— Я тутешній старий студент.

— Ага, зовсім француз. Надобраніч, англійцю.

— Надобраніч, громадянину.

— А все таки підіть і подивіться на того потішника, — на-стоював маленький чоловічок услід йому. — Та візьміть і люльку з собою.

Сідней, відійшовши трохи, спинився серед вулиці під блимаючим ліхтарем і почав писати олівцем на клаптику паперу. Потім рішучими кроками людини, що добре пам'ятає дорогу, пройшов декілька темних і брудних вулиць — брудніших, ніж звичайно, бо підчас терору найкращі вулиці залишалися нечищеними, — він спинився коло аптеки, яку власник саме хотів замикати. То була маленька, темна, покривлена крамничка, на кривій вулиці, в проїзді на горб, — її держав невеличкий, темний, кривий чоловічок.

Побажавши доброго вечора цьому громадянинуві, Картон підійшов до прилавка й положив перед ним клаптик паперу. Аптекарь тихо свиснув, прочитавши його й засміявся.

Сідней Картон не звернув на це уваги, і аптекарь сказав:

— Це для вас, громадянину?

— Для мене.

— Ви будете обережні й триматимете їх окремо, громадянину? Ви знаєте наслідки, коли змішати їх?

— Добре знаю.

Аптекарь виготував маленькі пакетики й подав їх йому. Він поклав їх, один по одному, у внутрішню кишеню свого плаща, відрахував гроші, заплатив і, не поспішаючи, вийшов із крамниці.

— До завтра нічого й робити, — сказав він, поглянувши на місяць. — Спати не можу.

То був не колишній байдужий тон, яким він голосно вимовив ці слова під хмарами, що швидко неслися над ним;

то був і не тон недбайливости чи очайдушности. То буврішучий тон стомленої людини, що мандрувала, боролася й заблудилася, однак нарешті вийшла на свою дорогу й знає її кінець.

В місті, де панувала сокира, самотній уночі, з природнім сумом за тих шістдесят трьох, що їх стратили сьогодні, і за тих жертв, що ждуть своєї долі у в'язницях на завтра, на післязавтра й далі, він поступово дійшов до цілого ланцюга думок, що викликали в нього спогади про молоді годи, коли він був відомий серед своїх перевесників як юнак, на котрого покладали надії, про те, як він виряджав до могили небіжчика батька, — мати померла раніш, — про ті переживання, що зв'язані були з тим...

З серйозним інтересом дивився він на освітлені вікна, де люди готувалися відпочивати, забуваючи хоч на декілька годин той жах, що оточував їх; на церковні башти, де вже ніхто не молився, бо так далеко пішов переворот у народніх почуттях після довгих років попівського обдурювання, здирства й розпусти; на далекі кладовища, призначені, як написано було на брамах, для вічного покою; на повнісінькі в'язниці; на вулиці, якими везли тих шістдесят трьох на смерть, яка зробилась такою звичайною й матеріальною, що серед народа навіть не залишалось жадної страшної історії про сумного духа, який відвідував місце роботи Гільйотини; з серйозним інтересом він дивився на ціле життя й смерть у місті, що відходило на короткий нічний відпочинок по деннім лютуванні. Сідней Картон перейшов через Сену на освітлені вулиці.

На вулицях було мало карет, бо ті, що їздили в каретах, могли викликати підозру, а дворянство ховало свої голови під червоними шапками, взувало тяжкі чоботи й ходило пішки. Проте всі театри були повнісінькі; народ весело виходив із них і, гуторячи, розходився додому. Біля дверей одного театру стояла маленька дівчинка з матір'ю, дивлячись, де б перейти через грузьку вулицю. Він переніс дитину й раніш, ніж вона зняла свою боязку руку з його шиї, попросив поцілувати його.

Ніч минула, і тепер, коли він стояв на мосту, слухаючи, як плюскалася вода об береги Паризького острова, де мальовнича сумішка будинків і собору блищала на місячному світлі, наставав холодний день, що дивився наче мертве лице з неба. Потім ніч, з місяцем і зорями, стала блідою і зникла, — здавалося, наче все творіння перейшло на короткий момент під владу смерті.

З'явилися дивні промені сходячого сонця. І коли він подивився на них, прикривши очі, то йому марилося, наче повітряний міст перекинувся між ними і сонцем, а під ним, унизу, блищала річка.

В ранішній тиші могутній приплив, такий швидкий, такий глибокий і певний був наче спорідненим йому другом. Він одійшов вздовж річки далеко від будівель і задримав на березі. Про-

кинувшись й ставши на ноги, він ще постояв трохи, спостерігаючи вир, який крутився без цілі, поки не проглинула його річка й не понесла в море. „Так і мене“, — подумав він.

Човен з побляклим мов лист парусом з'явився на обрії, проплив повз нього й зник. Коли зник і слід його на воді, Сідней Картон повернув додому.

М-р Лоррі вже вийшов з дому й легко було здогадатися, куди пішов добрий старий. Сідней Картон випив тільки чашку кави, з'їв трохи хліба, вмився, передягнувся й пішов до суду.

В суді всі повставали й загуділи, коли тюремна Овечка, від якої багато з жахом одсахнулося, протиснула його в темний закуток серед натовпу. М-р Лоррі був тут. Був тут і доктор Манетт. Вона теж була тут і сиділа коло свого батька.

Коли привели її чоловіка, вона прийняла його поглядом, що так підсилював, підбадьорював, що був такий повний надзвичайної любови та ніжного співчуття, що здорова кров прилила йому в лице, очі йому засяяли й серце віджилося. Коли б хто стежив, який був вплив її погляду на Сіднея Картона, то він побачив би точно те саме.

В цьому трибуналі було мало, або й зовсім не було таких порядків судового процесу, що забезпечували б обвинуваченому можливість дати пояснення й виправдовуватися. Очі всіх звернулись до присяжних. Це були ті ж самі рішучі патріоти, добрі республіканці, як учора й позавчора, завтра й післязавтра. Серед них особливо визначався один з хижим лицем, — його пальці безнастанно рухалися коло рота, і його вигляд давав велике задоволення глядачам. То був кровожерний Жак Третій з передмістя св. Антона.

Потім очі всіх повернулися до п'яти суддів і громадського обвинувачця. І тут сьогодні нічого було ждати милосердя. Жорстокі, неподатливі, убійчі, ділові лиця. Очі кожного шукали тепер інших очей серед натовпу й прихильно переглядалися, голови кивали одна до однієї й потім витягалися вперед з напруженою увагою.

— „Шарль Евремон, прозваний Дарней. Звільнений учора. Знов обвинувачений і заарештований учора. Акт обвинувачення вручений йому вчора ввечорі. Запідозрений і обвинувачений як ворог Республіки, аристократ, член тиранської родини, позбавленої громадянських прав за те, що вживали знищені привілеї для огидного пригнічення народу. Шарль Евремон, прозваний Дарней, за силою такого позбавлення прав, абсолютно мертвий перед законом“.

Так висловив у коротких словах своє обвинувачення громадський обвинувачець. Президент спитав, чи на обвинуваченого донесено відкрито, чи тайно.

— Відкрито, президенте.

— Хто доніс?

— Три голоси: Ернест Дефарж, винар з передмістя св. Антона.

— Добре.

— Тереза Дефарж, його жінка.

— Добре.

— Олександр Манетт, лікар.

Великий галас почався в судовій залі, і посеред неї видно було доктора Манетта, блідого й тремтячого; він устав з свого місця.

— Президенте, з обуренням протестую перед вами, що це обмана й брехня. Ви знаєте, що обвинувачений — чоловік моєї доньки. Моя донька й ті, що любі їй, значно дорожші мені, ніж моє життя. Хто і де той брехливий змовник, який каже, що я доніс на чоловіка своєї доньки?

— Громадянину Манетте, будьте спокійні. Неслухняність до влади цього трибуналу поставить вас поза законом. Щождо того, що вам дорожше, ніж життя, то для доброго громадянина не може бути нічого дорогшого за Республіку.

Гучні оплески стріли цей докір. Президент позвонив у дзвоника й палко сказав далі.

— Коли б Республіка вимагала від вас пожертвувати навіть вашою дитиною, то й тоді ваш обов'язок пожертвувати нею. Слухайте, що буде далі. А покищо мовчіть.

Знову піднялися бурхливі оплески. Доктор Манетт сів, озираячись навкруги; губи його трусилися; донька його пригорнулася до нього ще ближче. Присяжний з хижим лицем потер собі руки й одну з них підніс до рота.

Дефаржа викликали, коли судова зала досить утихомирилася, щоб можливо було вислухати його. Він швидко оповідав історію ув'язнення, як він був хлопцем на послугах у доктора, як останнього звільнили, і в якому стані був в'язень, коли його звільнено було й передано йому. За цим був короткий допит, бо суд поспішав.

— Ви добре прислужилися, коли брали Бастілію, громадянину?

— Думаю, що так.

Тут одна зворушена жінка пронизливо закричала:

— Ви були там одним із найгідніших патріотів. Чому не кажете так? Ви того дня були пушкарем, і ви серед перших увійшли в ту прокляту фортецю, коли вона піддалася. Патріоти, я говорю правду!

То була Помста, що таким способом, серед палких оплесків присутніх, допомагала судовому процесу. Президент подзвонив у свій дзвоник; однак Помста, розпалена похвалами, закричала: „Не боюсь я дзвоника!“, за що її так само похвалили.

— Поінформуйте трибунал, що ви, громадянину, робили того дня в Бастілії.

— Я знав, — сказав Дефарж, поглянувши на свою жінку, що стояла внизу сходів, на які він зійшов, і пильно дивилася на нього, — я знав, що цей в'язень, про якого я говорю, сидів у камері під назвою Сто п'ять, Північна Башта. Я знав од нього самого. Він сам не визнавав іншого імення, як Сто п'ять, Північна Башта, коли шевцював під моїм доглядом. Орудуючи того дня своєю пушкою, я вирішив обшукати ту камеру, коли піддасться те місце. Воно піддалося. Під проводом тюремника я, з одним товаришем громадянином, що тепер серед присяжних, пройшов до камери. Я обшукав її дуже старанно. В дірці в каміні, де камінь було вийнято, а потім знов заложено, я знайшов записаний папір. Ось цей записаний папір. Я вважав за потрібне порівняти інші зразки письма доктора Манетта. Це рукопис доктора Манетта. Я подаю цей папір, записаний доктором Манеттом, до рук президентіві.

— Нехай прочитають.

Серед мертвого мовчання й тиші почали читати папера. Обвинувачений з любов'ю дивився на свою дружину, його дружина від нього переводила свій стурбований погляд на батька, доктор Манетт втупив очі в того, що читав; мадам Дефарж не спускала очей з обвинуваченого; Дефарж увесь час зорив на свою радіючу жінку, а всі інші уважно дивилися на доктора, який не бачив нікого з них. Папір був такий.

Розділ X.

ЯКІ САМЕ ТІНІ.

Я, Олександр Манетт, нещасний лікар, родом з Бове, що потім мешкав у Парижі, пишу оцю сумну історію в моїй скорботній камері в Бастилії протягом останнього місяця року 1767-го. Пишу крадькома, уривками, серед усяких труднощів. Маю заховати це писання в стінці в каміні, де я поволі і з великим трудом підготував для нього потайне місце. Якась співчутлива рука, може, знайде його тут, коли я й мої скорботи зотліють.

Ці слова пишу з великими труднощами заржавілим цвяхом, наскрябавши сажі й вугілля з каміна і змішавши з кров'ю, останнього місяця десятого року мого ув'язнення. Надія цілком покинула моє серце. З деяких страшних пересторог, що я примітив їх у собі, я знаю, що розум мій ненадовго залишиться здоровим, проте я урочисто об'являю, що в цей час я здорового розуму... що пам'ять моя точна й певна... що я пишу правду й що я готовий дати відповідь за ці останні мої слова, чи їх прочитає хтонебудь з людей, чи перед престолом вічного судді.

Однієї хмарної місячної ночі на третьому тижні грудня (думаю двадцять другого числа цього місяця) року 1757-го, я проходжував в безлюдній частині Сенської набережної,

щоб освіжитися, на відстані години ходи від місця мого мешкання на вулиці Медичної Школи, коли почув позад себе гуркіт карети, що їхала дуже швидко. Коли я став набік, щоб пропустити її повз себе, побоявшись, що вона може переїхати мене, то з вікна висунулася голова й голос наказав візникові спинитися.

Карета спинилася, скоро візник стримав коней, і той самий голос назвав мене на імення. Я озвався. Карета була так далеко вперед мене, що два джентлмени встигли відчинити дверці й вийти раніш, ніж я порівнявся з ними. Я примітив, що вони обидва були закутані в плащі й, очевидно, ховалися. Коли вони стояли біля дверець поруч один одного, я примітив, що вони на вигляд були мого віку, або трохи молодші, і що вони були дуже схожі на зріст, на маніри й голосом і (оскільки я міг бачити) навіть і лицем.

— Ви доктор Манетт? — сказав один.

— Я самий.

— Доктор Манетт, що був раніш у Бове, — сказав другий, — молодий лікар, первісно досвідчений хірург, що за останній рік чи два набув слави в Парижі?

— Джентлмени, — відповів я, — я доктор Манетт, про якого ви так похвально говорите.

— Ми були у вашому помешканні, — сказав перший, — і там не пощастило застати вас дома; ми довідалися, що ви правдоподібно пішли в цьому напрямку, і поїхали слідом за вами, сподіваючися наздогнати вас. Будь ласка, сідайте в карету.

Маніри обох були владні й, сказавши ті слова, вони обидва повернулися так, що я опинився між ними й дверцями карети. Вони були озброєні. Я — ні.

— Джентлмени, — сказав я, — вибачайте, однак я звичайно питаю, хто робить мені честь, звертаючися до мене по допомогу, і який той випадок, що ради нього мене кличуть.

У відповідь на це сказав той, що говорив другим:

— Докторе, ваші пацієнти — люди значного становища. Щождо випадку, то ми такі певні вашої майстерности, що переконані, що ви краще дізнаєтеся сами, ніж ми зможемо описати вам. Досить. Будь ласка, ви сядете до карети?

Мені не залишалось нічого іншого, як скоритися, і я сів мовчки. Обидва сіли слідом за мною, — останній вскочив, закинувши наперед підніжки. Карета повернула й поїхала так швидко, як і перед тим.

Я повторюю цю розмову точно, як вона відбулася. Не маю сумніву, що це те саме, слово до слова. Я описую все точно, як воно було, напружуючи свою думку, щоб не відхилятися від завдання. Там, де я роблю такі знаки, що їх показано далі, там я на час перериваю писати й ховаю мій папір у потайне місце. xxxxxx

Карета залишила міські вулиці позаду, проїхала північну заставу й виїхала на польову дорогу. Так десь зо три чверті милі від застави — я тоді не рахував відстані, а потім, коли знов переїздив тією самою дорогою — вона звернула з головної дороги й зараз спинилася коло самотнього будинка. Ми всі троє встали й пішли вогкою грузькою стежкою в саду, де розлився занехаяний фонтан, до дверей будинка. Дверей не відчинили відразу, на перший дзвінок, і один із моїх проводирів ударив того, що відчинив їх, важкою рукавицею по лицю.

В цьому вчинку не було нічого такого, що притягло б до себе мою особливу увагу, бо я часто бачив, як били простих людей гірше, ніж собак. Однак другий із двох, розсерджений так само, вдарив його таким самим способом рукою. Погляд і поведінка обох братів були остільки схожі, що я тоді вперше примітив, що вони були близнята.

Від того часу, як ми встали з карети коло хвіртки (що була замкнена, і що її один з братів одімкнув, а потім знову замкнув), я чув крики, що виходили з верхньої кімнати. Мене повели прямо до тієї кімнати; крики ставали голоснішими, коли ми піднімалися по сходах, і я знайшов там хворого, що лежав на ліжку в сильній гарячці.

То була жінка, дуже гарна й молода, напевне не набагато більш як двадцяти років. Волосся було покошлане й порване на клоччя, її руки були прив'язані до боків шарфами й хустками. Я примітив, що всі ці обв'язки були частинами джентлменського одягу. На одній з них, а саме на шарфі з торочками до парадного вбрання, я побачив вишиваний дворянський герб і літеру Е.

Я побачив це в перші хвилини, коли споглядав хвору; бо, неспокійно кидаючись, вона повернулася лицем униз, на краю ліжка, і запихала кінець шарфа в рот, — була небезпека, що вона задушиться. Перша моя дія була витягти її руку, щоб звільнити дихання, і коли відсував шарф набік, я й побачив край вишивання.

Я обережно перевернув її на спину, поклав її на груди своєю рукою, щоб заспокоїти її й притримати, і подивився їй у лице. Очі їй були широко розкриті й дикі; вона безнастанно пронизливо кричала й повторювала слова: „мій чоловік, мій батько й мій брат“, потім лічила до дванадцяти й казала „тс“. На хвилину, не більш, вона переставала лічити, потім знову починала пронизливо кричати: „мій чоловік, мій батько й мій брат“, лічила до дванадцяти й казала „тс“. Не було змін ні в порядку, ні в тоні. Вона власне й не переставала, а були тільки правильні павзи на хвилину і в повторюванні тих самих звуків.

— Як давно, — спитав я, — це триває?

Щоб відрізнити братів, я зватиму одного старшим, а другого молодшим; під старшим я розумію того, що виявляв більше владности. Так от старший відповів:

— З минулого вечора, близько такого часу.

— В неї є чоловік, батько й брат?

— Брат.

— Чи не розмовляю я з її братом?

Він відповів з великим презирством:

— Ні.

— В неї якісь недавні спогади, зв'язані з числом дванадцять?

Молодший брат нетерпляче відповів:

— Про дванадцять годин.

— Бачите, джентлмени, — сказав я, все ще державши мою руку на її грудях, — який я некорисний у такому стані, як ви привезли мене. Якби я був знав, що мені доведеться тут побачити, я б запасся тим, що потрібне. А тепер тільки марно йде час. У такому безлюдному місці не дістати будь-яких ліків.

Старший брат подивився на молодшого, який сказав чванливо: „Тут є скринька з ліками“, пішов дістав її з шахи й поставив на столі. xxxxxx

Я відкрив деякі пляшечки, понюхав їх і приклав пробки до губів. Коли б я не захотів уживати нічого, крім наркотичних ліків, що були сами по собі отрутою, то в мене не було б ніяких ліків.

— У вас вони викликають сумнів? — спитав молодший брат.

— Ви бачите, месє, що я хочу використати їх, — відповів я й не сказав більше ні слова.

З великим трудом і після багатьох зусиль я примусив хвору проковтнути дозу, що я хотів їй дати. Я мав намір повторити її по деякім часі, і що для цього треба було простежити її вплив, то я сів коло ліжка. Услужувала боязка й пригнічена жінка (дружина того чоловіка, що відчиняв двері), яка тепер одійшла в куток. Будинок був вогкий, застарілий й бідно устаткований, — очевидячки, в ньому оселилися недавно й використовували тимчасово. На вікна повішено було товсті старі завіси, щоб заглушити пронизливі крики. А вони продовжувалися й далі в правильній послідовності: спершу крик „мій чоловік, мій батько, мій брат“, потім рахування до дванадцяти і „тс“. Вона кидалася так, що я не наважився розв'язати тих обв'язок, які стримували руки; проте я обдивився їх, щоб побачити, чи їй не болісно. Єдине, що підбадьорювало мене, так це було те, що коли я прикладав свою руку до грудей хворої, їй ставало трохи легше, і вона на декілька хвилин заспокоювалася. Проте це ніяк не впливало на крики: маятник не міг бути правильнішим.

Зважаючи на те, що моя рука робила такий вплив (принаймні, я так гадав), я сидів уже з півгодини коло ліжка; обидва брати дивилися на це, аж поки старший сказав:

— Тут є ще хворий.

Я кинувся й спитав:

— Що? Теж тяжкий випадок?

— Краще подивіться сами, — відповів він байдуже і взяв світло. xxxxxx

Другий хворий лежав у другій кімнаті, по других сходах, що мала вигляд горища над стайнями. Над однією частиною її була низька затинькована стеля, решта була відкрита аж до черепиці, що нею покрито було дах з перехрещеними балками. Тут лежало сіно й солома, хворост на підпал і купа яблук у піску. Я мусів пройти через цю частину, щоб потрапити до другої. Я пам'ятаю все докладно й твердо. На цих деталях я випробовую свою пам'ять і бачу їх усі, в цій моїй камері в Бастілії, майже на кінці десятого року мого ув'язнення, як я бачив їх тієї ночі.

На сіні на підлозі, з кинutoю під голову подушкою, лежав гарний селянський хлопець — хлопець не більш сімнадцяти років; він лежав на спині, зціпивши зуби; стиснута в кулак права рука була на грудях; блискучі очі дивилися прямо вгору. Я не міг бачити де була його рана, коли став на одно коліно над ним; проте я міг бачити, що він умирав од рани, що її завдано гострою зброєю.

— Я лікар, мій бідний хлопче, — сказав я. — Дай мені подивитися на твою рану.

— Я не хочу, щоб її оглядали, — відповів він, — облиште.

Рана була під рукою, і я умовив його прийняти руку. То була рана від шпади, що її завдано було двадцять чи двадцять чотири години тому, проте ніяка майстерність не могла би спасти його, навіть коли б допомогу подано було йому негайно. Він швидко конав. Коли я повернув очі до старшого брата, він дивився на цього прехорошого хлопця, якого життя погасало, так, наче то був ранений птах, заєць або кролик, а зовсім не як на подібне йому створіння.

— Як це сталося, мес'є? — сказав я.

— Це просто щеня сказилося. Кріпак. Примусив мого брата вийняти шпаду і впав проколотий моїм братом — як джентлмен.

В цій відповіді не було й сліду жалю чи людського почуття. Той, що говорив, здавалося вважав лише за незручне, що тут умирало створіння чужої йому породи, і що було б краще, коли б воно вмерло собі у звичайній темній обстанові, як червяк. Він був зовсім нездатний до того, щоб мати співчуття до хлопця, або його долі.

Хлопець поволі звернув очі на нього, коли він говорив це, а потім поволі повернув їх до мене.

— Докторе, вони дуже горді, оці дворяни, проте й ми, прості собаки, інколи теж буваємо горді. Вони плюндрують нас, ображають нас, б'ють нас, убивають нас, проте і в нас залишається трохи гордості, хоч інколи. Вона... ви бачили її, докторе?

Крики були чутні й тут, хоч і приглушені на відстані. Він покликався на них, наче вона лежала тут коло нас.

Я сказав:

— Я бачив її.

— Вона моя сестра, докторе. Ці дворяни з давніх давен мають срамотні права на чесність і невинність наших сестер, проте є ще в нас чесні дівчата. Я це знаю й чув, як батько мій казав. Вона була засватана за дуже хорошого парубка, — він жив на його землі; ми всі живемо на його землі — отого чоловіка, що стоїть тут. Другий його брат — найгірший з цієї погані породи.

Надзвичайно тяжко було хлопцеві збирати свої тілесні сили, щоб говорити; проте душа його виявлялася з страшною енергією.

— Він так грабував нас, отой чоловік, що стоїть тут, як і всіх нас простих собак грабують ті вищі істоти, накладав на нас податки без ніякого милосердя, зобов'язував працювати на нього без ніякої платні, зобов'язував молоти наше збіжжя на його млині, зобов'язував годувати нашим нужденним урожаєм його птицю, а нам забороняв держати одну курицю; так грабував і обдирав нас, що коли іноді траплялося здобути кусок м'яса, то ми їли його у великому страсі, замкнувши двері й зачинивши віконниці, щоб його люди не побачили й не відібрали від нас. Я кажу: нас так пограбували, так загнали, зробили такими бідними, що наш батько говорив нам: страшна річ родити на світ дитину, і ми мусіли молитися, щоб наші жінки залишалися неплідними і щоб наша нещасна порода вимерла.

Ніколи мені ще не доводилося бачити, щоб почуття пригнічення виривалося таким полум'ям. Я припускав, що воно повинно десь ховатися в народі, проте я ніколи не спостерігав такого вибуху, поки не побачив цього хлопця, що вмирав.

— Не зважаючи на це, докторе, моя сестра одружилася. Він хворів на той час, той бідний чоловік, і вона одружилася з своїм коханим, щоб ходити за ним і доглядати в нашій хатині, в нашій собачій будці, як оцеї чоловік міг би назвати її. Не минуло й декількох тижнів, як вона одружилася, коли брат цього чоловіка побачив її, спокусився нею й почав просити свого брата — цього чоловіка, щоб він передав її йому, свою кріпачку — бо яке значіння мало те, що вона мала чоловіка? Він був не від того, проте моя сестра була добра й чесна й дуже ненавиділа його брата, так само, як і я. Чого тільки не робили обое, щоб переконати її чоловіка вжити свій вплив на неї, щоб примусити її погодитися.

Хлопець, що весь час втупив був свої очі на мене, тепер поволі почав дивитися на нього, і по обох лицях я бачив, що те, що казав хлопець було правдою. Дві протилежні гордощі стикнулися одна з однією, і навіть тепер, у цій Бастилії,

я можу бачити їх: у джентлмена—цілком недбайлива байдужість, у селянина — почуття пригночення й страсна помста.

— Ви знаєте, докторе, що ці благородні, між іншим, мають право запрягати нас, поганих собак, у повозки і їздити на нас. Так вони запрягали його — її чоловіка — і їздили на ньому. Ви знаєте, що вони, між іншим, мають право тримати нас у своїх маєтках, щоб угамовувати жаб, бо вони могли порушити їх благородний сон. І от вони тримали його вночі в нездоровому болоті, а на день знов запрягали його в повозку. Проте не переконали його. Ні. Одного разу близько півдня вони випрягли його, щоб він поїв — якщо знайде, що їсти — він схлипнув двадцять разів, раз на кожен удар дзвону, та й помер на її грудях.

Ніяка людська сила не могла затримати життя в хлопцеві, крім його рішучості висловити всі свої образи. Він підштовхує смертельну тіль, що насувалася на нього, міцніше стиснув у кулак свою руку й прикрив нею рану.

— Потім, за дозволом цього чоловіка й навіть за його допомогою, його брат узяв її до себе, не зважаючи на те, що вона, як я знаю, мусіла сказати його братові... а що це так, ви, докторе, не в довгій часі дізнаєтеся, коли ще не дізналися... він узяв її до себе... для своєї втіхи й забави, на короткий час. Я бачив, як її повезли повз мене дорогою. Коли я приніс цю звістку додому, серце нашому батькові розірвалося, — він ніколи не сказав ні одного слова про те, що переповнювало його. Я завів молодшу сестру (бо в мене є й друга) в таке місце, де той чоловік не міг дістати її, і де вона, принаймні, не могла бути його підданою. Потім я вислідив його брата тут і минулої ночі заліз сюди — я, проста собака, проте з шпадою в руці... Де тут вікно на горищі? Воно було десь тут!

Кімната темніла йому в очах, світ звужувався навколо нього. Я озирнувся навколо себе й примітив, що сіно й солома були потоптані на підлозі, наче тут боролися.

— Вона почула мене й прибігла сюди. Я сказав їй не підходити до нас, поки він не буде мертвий. Він прийшов і спершу кинув мені гроші, потім ударив батою. Однак я, хоч і проста собака, так бив його, що примусив витягти шпаду. Нехай він ламає на скільки хоче кусків свою шпаду, забруднену простою кров'ю, — він витяг шпаду, щоб боротися... і встромив її в мене з усією своєю майстерністю, щоб урятувати своє життя.

Перед кількома хвилинами мені кинулися в очі куски розламаної шпади, що валялася серед сіна. То була дворянська шпада. В іншому місці лежала стара шабля, здавалося, салдатська.

— Тепер підведіть мене, докторе, підведіть мене. Де він?

— Його немає тут, — сказав я, підтримуючи хлопця й гадаючи, що він говорить про брата.

— Він. Гордий, як і всі дворяни, він боїться подивитися на мене. Де той чоловік, що був тут? Поверніть моє лице до нього.

Я зробив так, піднявши хлопецьву голову на своє коліно. Однак, надхнений незвичайною силою, він враз устав на весь свій зріст, примусивши й мене встати, бо інакше я не міг би підтримувати його.

— Маркізе, — сказав хлопець, широко розкривши очі й піднявши праву руку, — в ті дні, коли я даватиму відповідь за всі ці вчинки, я кличу вас і ваших, аж до останнього з вашого лихого роду, відповідати за них. Знаменую вас кривавим хрестом як знаком того, що я кличу вас до суду. В ті дні, коли за всі ці вчинки дано буде відповідь, я кличу вашого брата, найгіршого з вашої поганої породи, дати відповідь за це окремо. І його знаменую цим кривавим хрестом як знаком того, що я кличу його до суду. — Він двічі прикладав свою руку до рани в грудях вказним пальцем робив хрест у повітрі. Ще момент він постояв з піднесеним пальцем, потім, спустивши його, спустився й сам, — я поклав його на підлогу вже мертвого. xxxxxx

Коли я знову вернувся до ліжка молодої жінки, я застав, що вона марила точно в тому самому порядку і з такими самими проміжками. Я знав, що це могло тривати ще багато годин, і що, правдоподібно, закінчиться могильною тишею.

Я повторив ліки, що давав їй, і сидів коло ліжка до пізньої ночі. Крики її були такі самі голосні й пронизливі, вона й далі чітко вимовляла ті самі слова: „Мій чоловік, мій батько й мій брат. Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять. Тс“.

Це тяглося двадцять шість годин від того часу, як я вперше побачив її. Я приходив і відходив двічі, і знову сидів коло неї, коли вона почала плутати. Я зробив усе, що можливо було зробити, щоб допомогти їй у такому випадку, і потроху вона впала в летаргію й лежала, як мертва.

Наче вітер і дощ затихли наостанку після довгої й страшної бурі. Я розв'язав їй руки й покликав жінку, щоб покласти її як слід і поправити одяг, що вона розірвала. Я примітив тоді, що вона повинна стати матір'ю, і стратив ту невеличку надію, що мав до цього часу.

— Що, померла? — спитав маркіз, якого все ще зватиму старшим братом, що вступив до кімнати у високих чоботях, прямо від коня.

— Ні, не вмерла, — сказав я, — тільки похожа на мертву.

— Що за сила життя в цих простих тілах? — сказав він, дивлячись на неї з якоюсь цікавістю.

— Так, дивна сила, — відповів я, — в горі й безнадії.

Він спершу засміявся на мої слова, а потім насупився. Він посунув ногою стілець ближче до мене, звелів жінці вийти й сказав придушеним голосом.

— Докторе, заставши мого брата в таких тяжких обставинах з цими мугирями, я порадив йому звернутися до вашої допомоги. Ваша репутація висока, а як людина молода, що робить ще собі кар'єру, ви, мабуть, не зневажаєте свої інтереси. Речі, що ви бачили тут, такі речі, що їх можна бачити, тільки не говорити про них.

Я прислухався, як дихала хвора, і ухилявся відповідати.

— Ви удостоїте мене чести на вашу увагу, докторе?

— Месьє, — сказав я, — в моїй професії звичайно вважають за тайну все, що повідомляють хворі. — Я був обережний у моїй відповіді, бо те, що я чув і бачив, непокоїло мене.

Вона дихала так, що тяжко було помітити, і тому я старанно пробував її пульс і серце. Життя ще було в ній, та й тільки. Дивлячись навколо себе, коли я сідав на своє місце, я зауважив, що обидва брати пильно дивилися на мене. XXXXXX

Я пишу це з такими труднощами, холод такий жорстокий, і я так боюся, що мене викриють і засадять до підземельної камери в цілковиту темряву, що я мушу скорочувати своє оповідання. Пам'ять моя ясна й ніяк не зраджує мене. Вона відновлює до найменших деталей кожне слово, що коли було сказане між мною й двома братами.

Вона пролежала так цілий тиждень. Наостанку я міг зрозуміти декілька слів, що вона говорила мені, прикладаючи вухо майже до самісіньких губів. Вона питала мене, де вона, і я сказав їй; хто я, — я сказав їй. Даремно я питав її прізвище. Вона тихо крутила головою по подушці й заховала тайну, як і її брат.

Я не мав нагоди поставити їй ще які питання, аж поки не сказав братам, що життя її швидко погасає, і що вона, може, не виживе й другого дня. До того часу, хоч ніхто з них не був присутній, коли вона приходила до пам'яті, крім тієї жінки та мене самого, проте один або й обидва брати завсігди недовіжливо сиділи за завісою в головах у неї, коли я бував там. Коли ж дійшло до такого, то їм, здавалося, було байдуже, що я міг би ще говорити з нею, немов би — така думка промайнула мені в голові — і я вже вмирав.

Я завсігди примічав, що для їх гордості особливо гірко було те, що менший брат (як я зву його) примушений був схристити свою шпаду з мужиком, та ще й з хлопцем. Тільки єдина думка, що, здавалося, справді вражала того й того, була та, що це було поневажливим для їх роду й смішним. Кожного разу, коли я перестрівався очима з молодшим братом, вираз їх нагадував мені, що він глибоко ненавидить мене, бо я знав те, про що довідався від хлопця. Він був м'якший і ввічливіший до мене, ніж старший, проте я бачив це. Я так само бачив, що, на погляд особливо старшого брата, я був якимось тягарем.

Моя пацієнтка померла перед двома годинами до півночі, в той самий час, за моїм годинником майже в ту саму хвилину, коли я вперше побачив її. Я був сам з нею, коли її безпорадна молода голова тихо схилилася набік, і закінчилися всі її земні образи й страждання.

Брати ждали в кімнаті внизу сходів, нетерпляче бажаючи їхати. Я чув їх, коли сидів біля ліжка, як вони били батогами по чоботях і ходили туди й туди.

— Нарешті вона вмерла, — сказав старший брат, коли я вийшов до них.

— Вона вмерла, — сказав я.

— Вітаю тебе, мій брате, — були його слова, коли він повернувся до нього.

Перед тим він давав мені гроші, однак я відкладав узяти їх. Тепер він подав мені суверток з золотом. Я взяв його з його рук, тільки поклав його на стіл. Я обміркував це питання й вирішив не брати нічого.

— Прошу вибачити, — сказав я, — за таких обставин — ні.

Вони поглянули один на одного, проте вклонилися до мене, як і я до них, і ми розійшлися, не сказавши більш і слова. xxxxxx

Я так утомився, втомився, втомився... нещастя придавило мене. Не можу навіть перечитати того, що написала ця схудла рука.

На другий день уранці суверток з золотом було залишено коло моїх дверей у невеличкій скринці, з моїм ім'ям на ньому. Я відразу старанно обміркував, що мені робити. Я вирішив того ж самого дня написати до міністра приватного листа, викласти суть випадків, з приводу яких мене було покликано, і місце, куди я їздив, — одно слово, викласти всі обставини. Я знав, як важать впливи двора, і що значить безкарність дворянства, і сподівався, що справи ніколи не вислухають, проте я хотів полегшити свою душу. Я тримав справу в секреті навіть од своєї дружини, і про це я вирішив викласти у своєму листі. В мене не було страху, щоб це загрожувало справжньою небезпекою мені самому; проте я був свідомий, що небезпека може бути для інших, коли інші будуть скомпрометовані тим, що вони знали те, що я знав.

Я був дуже зайнятий у той день і не міг закінчити свого листа того ж вечора. Я встав задовго раніш мого звичайного часу на другий день, щоб зякінчити його. Лист лежав передо мною, тільки не закінчений, коли мені сказали, що жде леді, яка хоче бачити мене. xxxxxx

Завдання, яке я поставив собі, стає щодалі більш мені не під силу. Так холодно, так темно, мої почуття так притупилися, сумовитість, що насувається на мене, така страшна.

Леді була молода, чемна й хороша, проте, як видно непризначена на довге життя. Вона була дуже схвильована. Вона представилася мені, як дружина маркіза Сент-Евремона. Я зв'язав

титул, яким хлопець називав старшого брата з ініціальною літерою, вишитою на шарфі, і мені нетяжко було дійти до висновку, що дуже недавно бачив цього вельможу.

Моя пам'ять ще точна, проте я не можу записати нашої розмови дослівно. Маю підозру, що за мною стежать значно пильніше, і я тільки не знаю, в який час на мене зважають. Вона почасти догадувалася, а почасти й викрила головні факти жорстокої історії, дізналася про участь у ній свого чоловіка, як і про те, що мене закликано було. Вона не знала, що дівчина померла. Вона сподівалася, як говорила вона мені з великим сумом, що вона потайки покаже їй своє жіноче співчуття. Вона сподівалася відвернути небесний гнів од дому, що його давно так ненавидять багато страждальників.

Вона мала підстави думати, що молодша сестра жива, і мала величезне бажання допомогти цій сестрі. Я не міг сказати їй нічого, крім того, що така сестра була, — більше я не знав нічого. Власне вона й прийшла до мене, маючи надію, що я скажу їй ім'я та місце перебування її, — однак і до цього нещасного часу я не знаю ні того, ні того. xxxxxx

Мені не вистачає паперу. Один аркуш учора відняли в мене, попередивши. Мушу сьогодні скінчити моє оповідання.

Вона була добра, співчутлива леді й нещаслива в своєму заміжжі. Як же могло бути інакше? Брат недовірливо ставився до неї й ненавидів її, увесь свій вплив використовував проти неї; вона боялася його й боялася свого чоловіка. Коли я проводив її вниз до дверей, то там у кареті була дитина, гарний хлопчик років двох-трьох.

— Задля нього, докторе, — сказала вона, показуючи на нього заплакана, — я зробила б усе, що тільки могла би, щоб поправити лихо. Інакше він ніколи не буде щасливий у своїй спадщині. В мене є передчуття, що коли не буде за це іншого невинного спокутування, то колись відповідальність за це впаде на нього. Що я можу вважати ще за своє — а такого дуже мало, крім деяких дорогоцінностей — він повинен зробити за перше завдання свого життя — віддати його, разом із співчуттям і словами своєї померлої матері, цій покривдженій родині, якщо тільки можна буде розшукати її сестру.

Вона поцілувала хлопця, голублячи його.

— Це задля тебе, мій любий. Ти будеш вірний мені, маленькій Шарлю?

Дитина сміливо відповіла:

— Так.

Я поцілував її в руку, вона взяла на руки хлопця й поїхала, і далі голублячи його. Більш я її не бачив.

Вона назвала ім'я свого чоловіка, припускаючи, що я його знаю, — я не додав згадки про нього в своєму листі. Я запечатав

листа і, не покладаючись ні на кого, крім власних рук, сам одніс його того ж таки дня.

Того самого вечора, останнього вечора того року, о дев'ятій годині одягнена в чорне людина подзвонила біля моїх дверей, бажаючи бачити мене, і поволі пішла за моїм служником Ернестом Дефаржем, молодим хлопцем, вгору по сходах. Коли мій служник увійшов до кімнати, де я сидів з дружиною, — о, моя дружино, моє серце кохане, моя хороша молода англійко, жінко, — ми побачили, що той чоловік, про якого ми думали, що він там унизу коло дверей, мовчки стоїть за ним.

— Невідкладний випадок на вулиці св. Гонорія, — сказав він. — Він не затримає мене; карета жде нас.

Ця карета привезла мене сюди, привезла мене до моєї могили. Коли я вийшов з дому, мені ззаду накинули на рота чорний шарф і зв'язали мені руки. Обидва брати перейшли через вулицю з темного кутка й тільки жестом показали, що я той самий, кого їм треба. Маркіз вийняв з кишені листа, що я написав, показав його мені, спалив на свічці ліхтаря, що його тримали перед ним, і затоптав попіл ногою. Не було сказано ні слова. Мене привезли сюди, мене привезли до моєї живої могили.

Коли б за ці страшні роки бог поклав на жорстоке серце одного з братів подати мені якусь звістку про мою дорогу дружину... сказати мені одно слово, чи вона жива, чи мертва... я міг би думати, що він ще не зовсім покинув їх. А тепер я вірю, що знак червоного хреста фатальний для них, і що вони не мають частки в його милосерді. І їх, і їхніх нащадків, до останнього з їхнього роду, я, Олександр Манетт, нещасний в'язень, цієї останньої ночі року 1767-го, в моїх нестерпучих муках, віддаю на суд тих часів, коли за всі ці вчинки повинні будуть дати відповідь. Віддаю їх на суд неба і землі.

Страшний шум зчинився, коли закінчили читати документ. Оповідання викликало наймстивіші пристрасті часу, і в цілій нації не було такої голови, яка б не впала перед ними. Нетяжко було при цьому трибуналі й при цій публіці довести, чому Дефарж не об'явив цього документа разом з іншими знайденими в Бастилії пам'ятниками й затримав його, ждучи слушного часу. Нетяжко було довести, що св. Антон давно прокляв ненависне ім'я цієї родини й завів його до фатального списку. На землі не було ще такої людини, якої доброчесності й заслуги могли би витримати в такому місці цього дня супроти такого доносу.

Найгірше для обвинуваченої людини було те, що обвинуватець був добре відомий громадянин, його власний найближчий

друг, батько його дружини. Запеклим жаданням народньої маси було наслідувати непевні доброчесності стародавности й жертви та самозаколення на народньому вівтарі. Тому, коли президент сказав (інакше йому довелося б накласти своєю головою), що добрий лікар Республіки ще більше стане в послузі Республіці, викорінюючи огидну аристократичну родину, і безперечно відчуває священний вогонь і радість, прирікаючи свою доньку на вдовування, а її дитину—на сирітство, постало дике зворушення, патріотичне запалення, без найменшого сліду людського співчуття.

— А що? Великий вплив має доктор на тих, що оточують його? — промовила мадам Дефарж, сміючися до Помсти. — Спаси його тепер, мій докторе, спаси його.

Кожне подавання голосу викликало рев. Голос один за одним. Рев і шум.

Голосували одностайно. Серцем і походженням аристократ, ворог Республіки, відомий гнобитель народу. Назад до Консьєржері. Смерть протягом двадцяти чотирьох годин.

Розділ XI.

С М Е Р К А Є.

Нещасна жінка безневинної людини, тепер засудженої на смерть, упала під присудом, наче її саму вразили смертельно; проте вона не промовила ні єдиного звука, і такий сильний був у неї внутрішній голос, який зауважував їй, що вона одна в цілому світі мусить підтримати його в нещасті, а не збільшувати його, що швидко підвів її навіть од такого удару.

Судді мусіли взяти участь у народній демонстрації на вулиці; засідання трибуналу відкладено було до другого дня. Шум і рух у залі, з якої спішно виходила публіка, ще не затихли, коли Люссі вже стояла, простягаючи руки до свого чоловіка, тільки з любов'ю та втіхою на лиці.

— Коли б мені хоч доторкнутися до нього. Коли б мені ще раз тільки обняти його. О, добрі громадяни, коли б ви мали до нас хоч стільки жалю.

В залі залишився тільки тюремник з двома з тих чотирьох людей, що заарештували його минулого вечора, та Барсад. Народ увесь вийшов на вулицю дивитися на демонстрацію. Барсад запропонував тим, що залишилися:

— Нехай вона обніме його; це ж тільки один момент.

Вони мовчки погодилися, і ті перенесли її поверх лав в залі на підвищене місце, де він, перегнувшись через лаву для підсудних, міг обняти її.

— Прощай, люба коханко моєї душі. Моє прощальне благословення моїй любові.

Такі слова говорив їй чоловік, притискуючи її до свого серця.

— Я можу знести це, коханий Чарлзе. Не журися мною. Дай прощальне благословення нашій дитині.

— Посилаю його через тебе. Цілую її твоїми устами. Кажу їй „прощай“ через тебе.

— Мужу мій! Ні! Ще хвилинку!

Він сам вирвався від неї.

— Ми розлучаємося ненадовго. Я почуваю, що це скоро розіб'є моє серце; проте я додержу свій обов'язок, поки зможу, а коли залишу її, то бог дасть їй друзів, як подав мені.

Її батько підійшов за нею і вже хотів упасти на коліна перед ним, та Дарней простяг руку і вхопив його, викликнувши:

— Ні, ні! Що ви зробили, що ви зробили такого, щоб ставати навколюшки перед нами? Ми знаємо тепер, яку боротьбу ви переживали здавна. Ми знаємо тепер, чого зазнали ви, коли догадувалися про моє походження та коли ви дізналися про нього. Ми знаємо тепер, яку природну нехіть ви мусіли перемагати й подолати задля неї. Ми дякуємо вам од нашого щирого серця, з усією нашою щирою любов'ю й пошаною.

Батько замість відповіді тільки вхопився за своє сиве волосся і рвав його, стогнучи з горя.

— Інакше не могло й бути, — сказав в'язень. — Все склалося на те, що сталося. Цілком даремне я намагався вчинити останню волю моєї бідної матері, і це привело мене до фатального зближення з вами. Ніколи з такого зла не могло вийти добра, щасливий кінець не лежав в самій природі такого нещасливого початку. Втішайтеся й простіть мене. Небо нехай благословить вас!

Його повели. Дружина випустила його з своїх обіймів і стояла та дивилася услід йому, молитовно зложивши руки і з таким сьйним виразом на лиці, що на ньому була навіть заспокійлива усмішка. Коли ж він зник за тюремними дверима, вона повернулася, люб'яче поклала голову на батькові груди, намагаючися заговорити з ним, і впала до його ніг непритомна.

Тоді вийшов із темного кутка, де стояв до цього часу непорушно, Сідней Картон і підійняв її. Тільки батько й містер Лоррі були з нею. Рука йому тремтіла, коли він підіймав її й підтримував голову; проте вигляд його виявляв не тільки жаль, а й відблиск гордості.

— Однести її до карети? Я не почуваю її ваги.

Він легко доніс її до дверей і ніжно поклав у карету. Її батько й старий друг сіли в карету, а він поруч з візником.

Коли вони доїхали до дверей, де він перед кількома годинами стояв уночі, щоб уявити собі, на який грубий камінь на вулиці ступала її нога, він знов підійняв її і поніс по сходах до їх кімнати. Тут він поклав її на канапку, де її дитина та міс Прос плакали над нею.

— Не повертайте її до притомности, — сказав він тихо до останньої, — їй так краще; навіщо відживляти її, коли вона тільки зомліла.

— Ох, Картоне, Картоне, любий Картоне! — скрикнула маленька Люссі, підскачівши й палко обнявши його за шию, в запалі свого лиха. — Тепер ви приїхали, і я думаю, що ви щось зробите, щоб допомогти якось мамі і якось врятувати тата. О, погляньте на неї, любий Картоне. Хіба можете ви, що із усіх людей так любите її, зносити, бачивши її такою?

Він нахилився до дитини й притулив її палаючу щічку до свого лиця. Потім ніжно відсунувся від неї й подивився на її непритомну матір.

— Перш ніж піду, — сказав він і спинився, — чи можу я поцілувати її?

Потім пригадали, що коли він нахилився й доторкнувся своїми губами до її лиця, то він прошепотів якісь слова. Дитина, що була найближче до нього, говорила потім і оповідала своїм унукам, коли вона сама була гарною бабусею, що вона чула, як він сказав: „Життя за тебе“.

Вийшовши до сусідньої кімнати, він враз повернувся до м-ра Лоррі та її батька, що йшли за ним, і сказав до останнього:

— Ви ще вчора мали великий вплив; спробуйте, принаймні, ще один раз. Оці судді, всі, що мають силу, дуже приязні до вас і дуже вдячні вам за послуги, — правда?

— Від мене не ховали нічого, що стосувалося до Чарлза, мене рішучо запевнили, що я врятую його, і я врятував.

Він відповідав з великим неспокоєм і дуже поволі.

— Спробуйте ще раз. Дуже мало залишається до завтрашнього півдня, проте спробуйте.

— Маю спробувати.

— Це добре. Я знаю, що така енергія, як ваша, чинила великі діла раніш цього, — хоч ніколи, — додав він усміхаючись, а разом і зідхнувши, — таких великих, як оце. Проте спробуйте. Хоч і мало варте життя, коли зловживаємо ним, а все таки варте таких зусиль. Коли б не це, то ні по чому було б і по-жертвувати ним.

— Я піду, — сказав доктор, — прямо до обвинуватця та до президента, піду й до інших, що їх краще й не називати. Я напишу ще й... Однак стривайте. Зараз на вулицях свято, і я ні до кого не доступлюся, аж поки стемніє.

— Це правда. Ну, надія, власне, пропала й небагато втратите, відклавши до вечора. Я хотів би тільки знати, оскільки вам пощастить; хоч пам'ятайте: я ні на що не сподіваюся. Коли ж думаєте, докторе Манетте, побачитися з тими страшними властями?

— Сподіваюся зараз, як стемніє. За годину чи за дві.

— Стемніє скоро після четвертої години. Додамо ще годину чи дві. Якщо я прийду до містера Лоррі о дев'ятій годині, то чи зможу я довідатися, що ви зробили, чи від нашого друга, чи від вас самих?

— Так.

— Щастя вам.

М-р Лоррі провів Сіднея аж до надвірних дверей і вже виходивши доторкнувся до його плеча й вернув його назад.

— В мене нема найменшої надії, — сказав м-р Лоррі глухим і засмученим голосом.

— В мене теж немає.

— Коли б хто з тих людей, або навіть і всі ті люди разом схилилися до того, щоб помилувати його — а це вже дуже смілива думка; що їм його або чие інше життя? — то я маю сумнів, чи наважилися б вони подарувати йому життя після тієї демонстрації в судовій залі.

— І я тієї самої думки. В тому шумі мені почулося, що впала сокира.

М-р Лоррі сперся рукою на одвірки і схилив на них свою голову.

— Не журіться, — сказав Картон дуже ніжно, — не сумуйте. Я захочував доктора Манетта до тієї думки тому, що це, як я почуваю, колись може бути втішним для неї. Інакше вона могла б подумати, що до його життя поставилися дуже недбайливо й допустили загинути, а це може засмучувати її.

— Так, так, так, — відповів м-р Лоррі, витираючи собі очі, — ваша правда. Однак він загине; немає вже ніякісінької надії.

— Так. Він загине; немає ніякісінької надії, — як відгук промовив Картон і твердою ногою пішов униз по сходах.

Розділ XII.

Т Е М Р Я В А.

Сідней Картон спинився на вулиці, не вирішивши ще остаточно, куди йти: „В Телсонівській банкірській конторі о дев'ятій годині“, — сказав він з задумливим лицем. — „Чи не добре мені буде тим часом показатися? Думаю, що так. Краще, щоб ті люди знали, що тут є такий чоловік, як я. Розсудлива обачність, а може й потрібне підготування. Проте обережність, обережність, обережність! Треба добре обміркувати“.

Стримуючи свої кроки, що тепер почали вже прямувати до певної цілі, він пройшовся раз чи двічі темною вже вулицею й простежив у своїй думці всі можливі наслідки свого замислу. Перше враження підтвердилося. „Краще, — сказав він, остаточно вирішивши для себе питання, — щоб ці люди знали, що тут є така людина, як я“. І він повернув прямо до передмістя св. Антона.

Дефарж сьогодні сказав про себе, що він держить винарню в передмісті св. Антона. Для людини, що добре знала місто, не тяжко було самому знайти потрібний будинок, не питавшись нікого. Знайшовши цей будинок, Картон знов вийшов з тих тісних вулиць, пообідав у ресторані й по обіді добре заснув. Вперше за багато років він не пив будь-яких міцних напоїв. З минулого вечора він не пив нічого, крім декількох ковтків легкого вина, а вчора ввечері він поволі вилив горілку в камін м-ра Лоррі, як людина, що назавжди покінчила з нею.

Була сьома година, коли він прокинувся освіжений і вийшов знов на вулицю. Йшовши до передмістя св. Антона, він спинився коло вікна крамниці, де було дзеркало, трохи поправив розв'язаний гальстух, комір свого плаща і впорядкував розпатлане волосся. Зробивши це, він попрямував до Дефаржевої винарні й увійшов до неї.

Випадково у винарні не було нікого, крім Жака Третього з рухливими пальцями та скрипливим голосом. Ця людина, яку він бачив серед присяжних, пила стоячи коло прилавка й розмовляла з Дефаржами, чоловіком і жінкою. Помста так само брала участь у розмовах як невідмінний член винарні.

Коли Картон увійшов і попросив (дуже ламаючою французькою мовою) невеличку міру вина, мадам Дефарж скинула на нього оком спочатку байдуже, потім пильніше й пильніше, а далі підійшла до нього сама й спитала, що він замовив.

Він сказав знову, що говорив.

— Англієць? — спитала мадам Дефарж, зацікавлено підводячи свої темні брови.

Він подивився на неї так, наче йому тяжко було зрозуміти звук навіть єдиного французького слова, і відповів з попереднім дуже виразним французьким акцентом:

— Так, мадам. Я — англієць.

Мадам Дефарж вернулася до прилавка, щоб налити вина, а він узяв якобінську газету і вдавав, що йому тяжко розуміти, що там написано; він ясно почув, як вона казала:

— Клянуся вам, як він схожий на Евремона.

Дефарж приніс йому вина й сказав йому:

— Добрий вечір.

— Що?

— Добрий вечір.

— А! добрий вечір, громадянину, — сказав він, наливаючи шклянку вина. — О, і вино добре. П'ю за Республіку.

Дефарж вернувся до прилавка й сказав: „І справді, трохи схожий“. Мадам відмовила сердито: „Клянусь, що навіть дуже схожий“. Жак Третій примирно зауважив: „Тому вам так здалося, що ви про нього дуже багато думаете“. Люб'язна Помста додала сміючися: „Так, правда. І ти з таким задоволенням ждеш побачити його ще раз“.

Картон стежив за рядками й словами своєї газети, водячи пальцем, з надзвичайно пильним і зосередженим виглядом. Вони всі сперлися руками на прилавок і, близько схилившись один до одного, тихо розмовляли. Помовчавши декілька хвилин, протягом яких вони дивилися на нього, в той час, як він не відривався від газети, уважний до яacobінського редатора, вони знов почали свою розмову.

— То правда, що каже мадам, — зауважив Жак Третій. — Чому спинялись? Це так переконуюче. Чому спинялись?

— Все так, все так, — міркував Дефарж, — проте треба ж десь спинитися?

— На викоріненні, — сказала мадам.

— Чудово, — крикнув Жак Третій. Помста так само при-такнула дуже радо.

— Викорінення — добра засада, моя дружино, — сказав Дефарж, трохи стурбований; — взагалі я не від того. Проте цей доктор страждав багато; ви бачили його сьогодні; ви стежили за його лицем, коли читали папера.

— Я стежила за його лицем, — повторила мадам зневажливо й досадливо. — Так, я стежила за його лицем. Я спостерегла, що то не було лице справжнього друга Республіки. Нехай краще стежить за своїм лицем.

— І ти стежила, моя дружино, — сказав Дефарж з докором, — за тугою його доньки, що мусить бути подвійною тугою для нього.

— Я стежила й за його донькою, — повторила мадам, — так, я стежила за його донькою більш, ніж хто інший. Я стежила за нею сьогодні, я стежила за нею й іншими днями. Я стежила за нею в судовій залі, я стежила за нею й на вулиці коло в'язниці. Мені треба тільки піднести пальця... — Здавалося, що вона й справді піднесла його (Картон, слухаючи, весь час дивився в газету) і стукнула ним по прилавку так, ніби впала сокира.

— Чудова громадянка! — крикнув присяжний.

— Вона — янгол! — сказала Помета й обняла її.

— Щодо тебе, — говорила далі мадам неблаганно, звертаючися до свого чоловіка, — коли б це залежало від тебе, — на щастя це не так, — ти б і тепер звільнив того чоловіка.

— Ні, — запротестував Дефарж. — Ні, хоч для цього треба б було піднести тільки оцю шклянку. Однак, я на цьому й скінчив би. Я кажу: спинімось на цьому.

— Отже глядіть, Жаку, — гнівно сказала мадам Дефарж, — гляди і ти, моя маленька Помсто, — глядіть обоє. Слухайте. За інші провини, як тиранів та гнобителів, я давно вже при-рекла цей рід у моєму списку на знищення й викорінення. Спи-тайте мого чоловіка, чи це так?

— Так, — погодився Дефарж, хоч його й не питали.

— На початку великих днів, коли піддалася Бастілія, він знаходить сьогоднішнього листа й приносить його додому, і серед ночі, коли тут не було нікого й крамницю було зачинено, ми читали його, на цьому самому місці, при світлі цієї самої лампи. Спитайте мого чоловіка, чи це так?

— Так, — погодився Дефарж.

— Тієї ночі, я кажу йому, коли листа було дочитано й лампа догоріла й займалося на світ, що маю оповісти йому тайну. Спитайте його, чи це так?

— Так, — знову ствердив Дефарж.

— Я оповідаю йому цю тайну. Я б'ю в ці груди цими двома руками, як б'ю тепер і кажу йому: „Дефарже, мене виховано серед рибалок на морському березі, а та селянська родина, що її так покривдили два брати Евремони, як описує той Бастільський лист, — моя родина, Дефарже; сестра того хлопця, що його поранено на смерть, була моя сестра; той чоловік був чоловіком моєї сестри; та ненароджена дитина була її дитиною; той брат був моїм братом, той батько був моїм батьком; ті мерці — мої мерці, і я дістала спадок вимагати відповіді за всі ті вчинки“. Спитайте його, чи це так?

— Так.

— Отож скажіть ви бурі й вогневі, де спинитися, — сказала мадам, — тільки не кажіть мені.

Обидва її слухачі захоплені були смертельною ненавистю — Картон почував, яка вона була бліда, не бачивши її, — і обое радісно похваляли її. Дефарж, слаба меншість, нагадав кількома словами про жалісливу маркізову дружину; однак міг здобути від своєї дружини тільки повторену її останню відповідь: „Так говори бурі й вогневі, де спинитися, а не мені“.

Почали приходити гості, і гурток розійшовся. Англієць заплатив за своє вино, довго й натужно перелічував решту й спитав, як чужинець, дорогу до Національного Палацу. Мадам Дефарж підвела його до дверей і, показуючи дорогу, поклала йому руку на плече. Англійцеві спало на думку, що було б дуже добрим вчинком схопити цю руку, піднести її й ткнути під неї гостро й глибоко.

Однак він пішов своєю дорогою, і незабаром його поглинула тінь тюремної стіни. В призначений час він вийшов звітлія і знов пішов до кімнати м-ра Лоррі; старий джентлмен дуже схвильовано ходив туди й сюди. Він сказав, що до цього часу був у Люссі й залишив її декілька хвилин тому, щоб прийти сюди, як умовилися. Батька її він не бачив від того, як він залишив банк о четвертій годині. В неї ще була деяка мала надія, що його заступництво може врятувати Чарлза, проте вона дуже зменшилася. Минуло вже більш, як п'ять годин: де ж він міг бути?

М-р Лоррі ждав до десятої години; однак доктор Манетт не повертався; йому не хотілося залишати Люссі саму надовше, і було вирішено, що він піде назад до неї й прийде знов до банку опівночі. Тим часом Картон залишиться сам біля каміна ждати доктора.

Він ждав і ждав; вдарило й дванадцять, а доктор Манетт не повертався. Прийшов знову й м-р Лоррі й не приніс ніяких звісток. Де він міг бути?

Вони обмірковували це питання і вже навіть почали мріяти на якісь надії, покладаючися на те, що його так довго немає, аж ось вони почули, що він іде по сходах. За хвилину він прийшов до кімнати, — стало ясно, що все пропало.

Чи він справді був у кого, чи ввесь той час блукав вулицями, так ніколи про це й не дізналися. Він стояв, витріщивши на них очі, а вони ні про що не спитали його, бо лице його сказало їм усе.

— Не можу знайти його, — сказав він, — а мушу мати його. Де він?

Голова й шия були голі, він говорив, безпорадно озирюючися навкруги, потім скинув свій сертук і кинув його на підлогу.

— Де мій ослін? Я скрізь шукав мого ослона й не міг знайти його. Що вони зробили з моєю роботою? Час короткий: я мушу закінчити ці черевики.

Вони подивилися один на одного, і серця їм завмерли.

— Ну, що ж? — сказав він нещасним плаксивим голосом, — пустіть мене працювати. Дайте мені мою роботу.

Не одержавши ніякої відповіді, він почав рвати на собі волосся й тупотіти ногами, як вередлива дитина.

— Не мучте бідної пропащої людини, — благав він їх із страшним криком, — дайте ж мені мою роботу. Що буде з нами, коли тих черевиків не буде скінчено цієї ночі.

Пропаший, зовсім пропаший!

Було так ясно, що не було ніякої надії урезонювати його або спитуватися привести його до пам'яті, що обидва, наче умовившись, поклали руки на його плечі заспокоюючи, посадили його перед огнем і обіцяли невідмінно знайти йому роботу. Він сів на крісло, зігнувся над жевріючим вугіллям і проливав сльози. Наче все те, що сталося від того часу, як він був на горищі, було скороминущою фантазією, мрією; м-р Лоррі бачив перед собою ту саму зігнуту постать, яку він колись застав у Дефаржевій комірці.

Хоч як вони зворушені й пригнічені були жахом, побачивши таке несподіване руйнування, проте не час було вдаватися в такі почуття. Обом їм надто ясно прийшла на думку його самотня донька, що втратила свою останню надію й підпору. Знов, наче

умовившись, вони подивилися один на одного з тією самою думкою на лиці. Картон перший висловив її.

— Остання надія пропала, а втім вона була невелика. Так, краще відвести його до неї. Однак перш ніж ви підете, можете ви на єдиний момент уважно вислухати мене? Не питайте мене, чому я роблю такі розпорядження, і дайте мені обіцянку, що ви точно виконаєте те все, що я скажу. Я маю на те причини... й причини ґрунтовні.

— Не маю сумніву, — відповів м-р Лоррі, — кажіть.

Тим часом постать на кріслі між ними одноманітно хиталась туди й сюди і стогнала. Вони говорили таким тоном, наче сиділи вночі коло ліжка хворого.

Картон нахилився, щоб підняти з підлоги сертука, який майже заплутався йому між ногами. Коли він робив це, з кишені впала на підлогу записна книжка, в якій доктор звичайно носив список того, що йому треба зробити протягом дня. Картон взяв її й там побачив згорнутий папір.

— Погляньмо лише на нього, — сказав він. М-р Лоррі кивнув головою на знак згоди. Він розкрив його й викликнув: — Оце добре.

— Що таке? — спитав зацікавлений Лоррі.

— Хвилинку. Я про це згадаю в свій час. — Поперше, — він засунув руку в свій сертук і витяг звідтіля другий папір, — це свідоцтво, що дає мені право виїхати з цього міста. Погляньте на нього. Бачите?.. Сідней Картон, англієць.

Містер Лоррі тримав його розкритим у руках, дивлячись на його серйозне лице.

— Сховайте його для мене до завтра. Як пам'ятаєте, я побачу його завтра, і краще не брати його з собою до в'язниці.

— Чому?

— Не знаю: вважаю за краще не брати. Тепер, візьміть цей папір, що його носив із собою доктор Манетт. Це таке саме свідоцтво, яке дає право йому, його доньці з дитиною повсякчас виїхати за заставу й закордон. Бачите?

— Так.

— Мабуть він здобув його вчора, як останній і крайній засіб проти можливого лиха. Коли його датовано? А втім, це нічого не важить; не спиняйтеся, щоб ще дивитися; покладіть старанно його разом із вашим і моїм власним документом. А тепер пильнуйте. Я ніколи не мав сумніву до цієї останньої чи двох годин, що він має або міг мати такого папера. Він добрий доки його не скасували. Проте незабаром можуть скасувати, а я маю підстави гадати, що його скасують.

— Їм не загрожує небезпека?

— Вони у великій небезпеці. Їм загрожує небезпека доносу від мадам Дефарж. Я це знаю від неї самої. Я підслухав

сьогодні ввечері слова тієї жінки, що змалювали ту небезпеку найяскравішими фарбами. Я не тратив марно часу й зараз бачився з шпигуном. Він підтвердив мої здогадки. Він знає, що дроворуб, який живе коло тюремних мурів, відданий Дефаржам, і мадам Дефарж навчила його сказати, що він бачив, коли вона — він ніколи не називав Люссиного імення, — подавала знаки й сигнали в'язням. Легко передбачати, що зачіпка буде звичайна: змова у в'язниці, і що це загрожуватиме її життю... може життю її дитини... а може й батьковому... бо їх обох бачили з нею на тому місці. Ви не дивіться на мене з таким жахом. Ви мусите врятувати їх усіх.

— Нехай саме небо допоможе мені, Картоне. Тільки як?

— Зараз скажу вам, як. Все залежатиме від вас, і, звичайно, ніхто краще за вас не виконає цього. Цей новий донос напевне не вчинено буде до післязавтра, може за два або за три дні, а ще правдоподібніше, що й за тиждень по цьому. Ви знаєте, що вважають за кримінальний злочин — бути в жалобі або співчувати жертвам гільйотини. Вона та її батько безперечно будуть винні в такому злочині, а ця жінка (немає сили описати її ненависть) зажде, щоб таким чином зміцнити свою справу й певніше погубити їх. Ви слухаєте мене?

— Так уважно й з таким довір'ям до того, що ви кажете, що на момент спускаю з очей навіть це нещастя, — сказав м-р Лоррі, доторкаючись спинки докторового крісла.

— У вас гроші, і ви можете забезпечити всі засоби, щоб якнайшвидше доїхати до берега. Вже декілька днів тому ви скінчили всі підготування, щоб повернутися до Англії. Завтра раненько майте наготові коней, щоб могли вирушити в дорогу о другій годині дня по обіді.

— Буде зроблено.

Він говорив це так палко й надхнено, що м-р Лоррі й собі розпалився і став таким жвавим, як молодий.

— У вас благородне серце. Чи не казав я, що ні на кого ми не могли би звіритися краще, ніж на вас. Скажіть їй сьогодні, що та небезпека, яка загрожує їй, загрожує і її дитині та її батькові. Наполягайте на цьому, бо сама вона радо поклала б свою милу голову поруч з чоловіковою.

Він затнувся на хвилину, потім почав говорити далі, як і раніш:

— Задля її дитини й задля батька переконайте її, що потрібно їй залишити Париж разом з ними і з вами тієї самої години. Скажіть їй, що таке було останнє розпорядження її чоловіка. Скажіть їй, що від цього залежить більше, ніж вона наважиться думати й сподіватися. Ви гадаєте, що батько її, навіть у такому сумному стані, послухається її, — чи так?

— Я певен того.

— Я так само думав. Спокійно й рішучо виконайте всі розпорядження тут, у дворі, навіть, щоб усі сиділи на своїх місцях у кареті. В момент, як я прийду до вас, беріть мене і від'їжджайте.

— Розумію так: я жду вас у всякім разі.

— Моє свідоцтво у ваших руках з іншими документами, як ви знаєте, і залишіть для мене місце. Ждіть тільки, поки моє місце буде зайняте, і тоді прямо до Англії.

— Ну, — сказав м-р Лоррі, схопивши його гарячу, проте й міцну й тверду руку, — в такім разі не все залежатиме від однієї старої людини, — поруч зо мною буде молодий і палкий чоловік.

— Обіцяйте мені урочисто, що ніщо не вплине на вас так, щоб змінити плян, який ми оце встановили й поручилися один одному.

— Ніщо, Картоне.

— Згадайте собі мої слова завтра: найменше відхилення від цього пляну, або запізнення, хоч би які були підстави, може спричинитися до того, що ні єдине життя не буде врятоване і що багато неминучо буде віддано на жертву.

— Пам'ятатиму.

— Сподіваюся вірно виконати свою роль.

Хоч він сказав це з поважною й серйозною усмішкою, хоч він навіть поцілував руку старому, проте він не прощався з ним. Він допоміг йому розбуркати постать, що хиталася перед тліючим вугіллям, надягти на нього сертука й капелюха, а потім виманити його, щоб пошукати де заховані ослінчик і робота, що він так жалісно просив у них. Він ішов по другий його бік і провів його аж до двору того будинка, де повинно було пережити страшну ніч те зажурене серце, що було таке щасливе в той пам'ятний час, коли він відкривав йому своє спустіле серце. Він увійшов у двір, залишившись тут на декілька хвилин сам, подивився вгору на світло у вікні її кімнати. Перед тим, як піти, він думкою послав їй своє благословення й останнє „прощай“.

Розділ XIII.

П'ЯТДЕСЯТ ДВА.

В темній в'язниці Консьєржері засуджені цього дня ждали своєї долі. Їх було стільки, скільки тижнів у році. П'ятдесят два мали сьогодні опівдні поплисти на відпливі міського життя до безмежного моря вічності. Не встигли ще вони вийти із своїх камер, як на їх місце вже призначено було нових пожильців; ще кров їх не сплилася з кров'ю, що її пролито було вчора, а вже було виготовувано ту кров, що завтра повинна змішатися з їхньою.

Відраховували п'ятдесят два. Від головного відкупника сімдесяти років, якого всі багатства не могли купити йому життя,

до двадцятирічної швачки, якої бідність і неосвіченість не врятували її. Фізичні хворості, що починаються від людських вад і недбайливості, хапають жертви з кожного стану; і страшна моральна розруха, що зародилася в невимовних стражданнях, нестерпучому пригніченні, безпосередній байдужості, однаково знищує, не розбираючи.

Чарлз Дарней, сам у своїй камері, не втішав себе обманливими надіями відколи повернувся з трибуналу. В кожному рядку заслуханого в суді оповідання він чув присуд собі. Він цілком розумів, що ніякий особистий вплив не зможе врятувати його, що його засудили власне мільйони і що одиниці не могли ні в чому допомогти йому.

З усім тим не легко було підготуватися спокійно на те, що він мусів знести, коли перед ним, як живий, стояв образ коханої дружини. Міцно він прив'язаний до життя й дуже, дуже тяжко було розірвати цей зв'язок. Поступовими зусиллями він деякою мірою ослаблював їх у одному місці, однак тим тугіше вони стискували його в іншому місці; і коли він усю силу зосередив на цій руді, і вона піддавалася, тоді знов та стискувалася. Думки наздоганяли одна одну, а серце бешкетувало й розпалювалося, сперечаючися проти поступки. Коли ж він на хвилину й піддавався, тоді його дружина й дитина, що мали жити після нього, протестували проти того й докоряли його егоїзмом.

Проте все це було тільки спочатку. Не в довгій часі поставали міркування, що немає неслави в тій недолі, яку він має зазнати, що численні люди йдуть тією самою дорогою, засуджені несправедливо, і йдуть твердо, — і ця думка підсилювала його. А за тим з'являлася ще думка, що від його спокійної мужности значною мірою залежить душевний спокій тих, що любі йому. Так, потроху він довів себе до втихомиреного стану; його думки піднесли далеко вище, і на нього зійшло заспокоєння.

Він пройшов увесь цей останній душевний шлях перш, ніж стемніло того вечора, коли його засудили. Йому дозволено було купити матеріяли до писання й свічку, і він сів і писав аж до того часу, коли у в'язниці повинні були гасити світло.

Він написав довгого листа до Люссі, оповідаючи їй, що він нічого не знав про ув'язнення її батька, поки не почув про це від неї самої, і що він, як і вона, не знав, що його батько й дядько були відповідальні за те нещастя, поки не прочитано було того листа. Він уже раніш пояснював їй, що він заховав од неї своє справжнє ім'я, яке він покинув, тому що це була єдина умова — тепер цілком зрозуміла, яку її батько постановив до її шлюбу, і що це була єдина обіцянка, на якій він настоював уранці перед шлюбом. Він просив її, задля її батька, ніколи не допитуватися, чи батько її забув про існування листа, чи йому нагадала за нього історія лондонської башти, що він опо-

відав якось у неділю під любим явором у саду. Коли він зберіг певні спомини про того листа, то безперечно він гадав, що той лист загинув разом з Бастілією, бо він не знаходив згадки про нього серед тих решток од в'язнів, які натовп одкрив там і про які потім опубліковано було скрізь. Він просив її — хоч і знав, — що це зайве, — заспокоювати батька, заглиблюючи в ньому всіма ніжними засобами, які тільки вона може вигадати, ту правду, що він не зробив нічого, за що міг би справедливо докоряти собі, і що навпаки — він раз-у-раз забував задля них про себе. Він закликав її, пам'ятаючи його останню вдячну любов і благословення й перемагаючи свій сум, присвятити себе їх любій дитині та втішати батька.

До самого батька він писав у тому самому тоні, тільки виразно додав, що його піклуванню він доручив свою дружину й дитину. Він висловив йому це дуже рішучо, сподіваючись відвернути його від очайдушности або від небезпечного повороту давнього стану, що, як він передчував, цілком можливий.

М-рові Лоррі він доручив їх усіх і з'ясував йому стан своїх матеріальних справ. Він додав декілька виразів про свою вдячну приязнь і щирю прихильність і на тому скінчив свою роботу. Ні єдиним словом він не згадав про Картона. Його голова була така повна іншим, що він ні разу й не подумав про нього.

Він встиг дописати свої листи раніш, ніж стали гасити світло. Лягаючи на своє солом'яне ліжко, він гадав, що все покінчив з цим світом.

Проте крізь сон він вабив його назад і показувався в сьйних образах. Вільний і щасливий він знов у старому будинкові в Соґо (хоч він ні в чому не був подібний до справжнього будинка), незбагнено звільнений із в'язниці, — на серці йому легко; він знову з Люссі, і вона сказала йому, що все то був сон, і що він ніколи не виїздив із дому. Момент повного забуття, — і тоді його навіть уже покарали, і він повернувся до неї, мертвий і замирений, проте в ньому не було ніякої зміни. Ще момент забуття — і він прокинувся темного ранку, несвідомий, де він був і що з ним трапалося, поки не блиснула в його голові думка: „Це день моєї смерти“.

Так минули години до того дня, коли мали впасти п'ятдесят дві голови. І тепер, коли він заспокоївся і сподівався, що стріне смерть із спокійним геройством, у його невсипущих думках почався новий процес, яким дуже тяжко було опанувати.

Він ніколи не бачив тієї машини, що мала закінчити його життя. Як високо сягала вона понад землею, скільки в ній було сходів, де його поставлять, як доторкнуться до нього, чи руки, що братимуть його, будуть закривавлені, на який бік повернуть його лицем, чи він буде першим, чи може останнім: такі й багато подібних питань, що ними ніяк не могла керувати його воля,

знов і знов напосідали на нього. Вони не мали нічого спільного зі страхом, — страху він не почував. Найпевніше, що вони походили з дивного бажання, що напосідало на нього, знати, що йому робити, коли прийде час, — бажання, що так дивоглядно не відповідало декільком скороминущим хвилинам, до яких воно стосувалося. Дивно, що це вже було подібно до того, наче якийсь інший дух у ньому спостерігає те, що буде з ним, а не його власний дух.

Минали години; він ходив туди й сюди, а дзвін бив числа їх, яких йому вже не доведеться почути знов. Минула назавсім дев'ята година, потім десята, одинадцята, дванадцята мала минути навіки. Тяжким зусиллям він переміг той дивний процес думок, що охопив його останніми хвилинами, і він опанував їх. Він ходив туди й сюди, потихеньку повторюючи їх імення. Боротьба закінчилася. Він міг ходити туди й сюди, вільний від думок, що бентежили його.

Минула назавсім дванадцята година.

Йому сказано було, що остання для нього година буде третя, а він знав, що його покличуть трохи раніш, оскільки важкі повозки їхали вулицями досить поволі. Тому він вирішив вважати другу годину за останній свій час і за цей проміжок так підсилити себе, щоб потім бути спроможним підтримувати інших.

Зложивши навхрест руки на грудях, він рівномірними кроками походжував туди й сюди й був зовсім не схожий на того в'язня, що ходив туди й сюди у ля-Форсі. Без найменшого здивування він чув, як ударило годину. Година була така сама довга, як і більшість інших. Побожно подякувавши небу за те, що до нього повернулося самовладання, він подумав: „Тепер ще тільки одна година“, і знову почав ходити.

В мурованім коридорі кроки, коло самих дверей. Він спинився.

Ключа всунуто в замок і повернуто. Перед тим, як одчинити двері, або тоді, коли вони відчинялися, хтось сказав тихо по-англійському: „Він ніколи не бачив мене тут; я ховався від нього. Ідіть сами, я пожду тут. Не гайте часу“.

Двері швидко відчинили й замкнули, і перед ним стояв лице в лице Сідней Картон; він спокійно й пильно дивився на нього, з світлою усмішкою, приклавши палець до губів на знак обережності.

В його погляді було щось такого сяйного й дивного, що першої хвилини в'язень підпав у сумнів, чи його поява не походила з його фантазії. Однак він заговорив, і це був його голос; він узяв в'язня за руку, і це був справжній стиск.

— Із усіх людей на світі ви найменше сподівалися побачити мене! — сказав він.

— Я не міг повірити, щоб це були ви. Я й тепер ледве вірю цьому. Ви не... — враз виникло в його голові побоювання... -- в'язень?

— Ні. Я випадково маю силу над одним із тюремників і через те стою тут перед вами. Я прийшов од неї... вашої дружини, любий Дарнею.

В'язень стиснув йому руку.

— Я приношу просьбу від неї.

— Яку саме?

— Найпильнішу, палку й невідступну просьбу, сказану до вас найщирішим тоном такого любого вам голосу, що ви його добре пам'ятаєте.

В'язень одвернув лице своє набік.

— Вам ніколи питати мене, чому я приношу цю просьбу й що вона значить, і мені ніколи оповідати вам. Ви мусите виконати її. Скиньте свої чоботи і взуйте мої.

Коло стіни в камері був стілець, позад в'язня. Картон, тискаючи його вперед, вмент посадив його й стояв над ним без чобіт.

— Взувайте мої чоботи. Візьміть їх у руки; беріть їх. Швиденько.

— Картоне, вислизнути з цього місця неможливо; цього ніколи неможливо зробити. Ви тільки вмрете зо мною. Це — божевілля.

— Було б божевіллям, коли б я просив вас тікати. Хіба ж я кажу вам це? Коли я скажу вам вийти цими дверима, говоріть мені, що це божевілля, і залишайтеся тут. Обмінюймося гальстухами й плащами. А тим часом дозвольте мені розв'язати вам цю стьожку з волосся й розкудлати вам волосся, як у мене.

Надиво швидко і з силою волі й рухів, що здавалися цілком надприродними, він перевів усі ці зміни в ньому. В'язень був у нього в руках, як мала дитина.

— Картоне! Любий Картоне! Це божевілля! Цього неможливо виконати; цього ніколи неможливо зробити; це вже пробували й ніколи не щастило. Благаю вас не додавайте своєї смерти до жалю моєї смерти.

— Чи я ж прошу вас, мій любий Дарнею, йти цими дверима? Коли я попрошу у вас цього, відмовтеся. Ось перо, атрамент і папір на столі. Чи досить тверда у вас рука, щоб написати?

— Була твердою, коли ви увійшли.

— Нехай же буде знов твердою й пишійть, що я диктуватиму. Швиденько, дуже, швиденько.

Притиснувши руку до спантеленої голови, Дарней сів до столу. Картон, заложивши праву руку за пазуху, стояв біля нього.

— Пишіть точно, як я скажу.

— На кого адресувати?

— Ні на кого! — Картон ще тримав руку за пазуху.

— Поставити число?

— Ні!

За кожним питанням в'язень оглядався. Картон, стоячи над ним з рукою за пазухою, дивився на нього зверху вниз.

— Коли ви згадаєте собі, — говорив Картон диктуючи, — давню розмову між нами, то ви легко зрозумієте все, побачивши ці рядки. Я знаю, що ви пам'ятаєте ті слова. Ваша вдача не така, щоб забути їх.

Він витяг був руку з-за пазухи; в'язень, написавши це, випадково озирнувся на нього, якимось тороплено й здивовано; рука спинилася, стиснувши щось.

— Ви написали: „щоб забути їх“? — спитав Картон.

— Написав. Що у вас у руках, зброя?

— Ні; я неозброєний.

— То що ж у вас у руках?

— Зараз будете знати. Пишіть ще декілька слів. Він диктував знов: „Я вдячний, що настав час, коли я можу довести їх. Те, що я роблю, не повинно бути підставою, щоб жалкувати або горювати“. — Проказуючи ці слова й пильно дивлячись на того, що писав, Картон потроху й тихо наближав свою руку до його лица.

Перо випало з Дарнеевих пальців на стіл, і він неуважно дивився навкруги себе.

— Що це за пара така?

— Пара?

— Щось мені перешкоджає!

— Я нічого не помічаю; тут не може бути нічого такого. Візьміть перо й кінчайте. Поспішайте, поспішайте.

В'язень силкувався зосередити свою увагу, наче пам'ять його ослабла, або здібності розладилися. Він подивився на Картона затуманеними очима й важко дихав. Картон знов поклав руку за пазуху й твердо дивився на нього.

— Поспішайте, поспішайте.

В'язень знов схилився над папером.

— Коли б було інакше, — Картонова рука знов обережно й тихо спустилася, — то я ніколи б не скористався з давньої нагоди. Коли б було інакше, — рука була коло в'язневого лица, — то я тим більше зумів би відповідати. Коли б було інакше... — Картон подивився на перо й побачив, що воно малювало якісь незрозумілі знаки.

Картонова рука більше не рухалася до грудей. В'язень схопився з докірливим поглядом. Однак Картонова рука твердо взяла його за ніздрі, а лівою рукою він обняв його за стан. Декілька хвилин він слабо боровся з людиною, що прийшла пожити своїм життям за нього, проте за момент він лежав на підлозі непритомний.

Швидко, рукою твердою, як і його серце, Картон надяг на себе в'язневу одягу, що лежала поруч, зачесав назад волосся

і зав'язав його стьожкою, що той носив. Потім він тихо покликав: „Ідіть сюди. Ідіть“. Шпигун увійшов.

— Бачите? — сказав Картон, подивившись на нього, і став на одно коліно над непритомною фігурою, щоб покласти йому за пазуху папір, — ваш риск був невеликий.

— М-ре Картоне, — відповів шпигун, боязко перебираючи пальцями, — риск мій не такий серед теперішньої метушні, якщо ви цілком виконаєте нашу умову.

— За мене не бійтеся, Я буду вірним до смерти.

— Ви мусите бути, м-ре Картоне, щоб числом було правильно п'ятдесят два. Якщо ви зробите його правильним у цьому одязі, то мені нічого боятися.

— І не бійтеся. Незабаром я неспроможний буду шкодити вам, а решта незабаром буде далеко відціля. Тепер, кличте допомогу й беріть мене до карети.

— Вас? — сказав шпигун нервово.

— Його, того чоловіка, з яким я помінявся. Ви вийдете ворітьми, якими мене привели сюди.

— Звичайно.

— Я був дуже слабкий і блідий, коли ви мене вели сюди, а тепер слабкий знепритомнів. Прощальна розмова остаточно знесила мене. Такі речі трапляються тут часто. Ваше життя у ваших власних руках. Швиденько. Кличте допомогу.

— Заприсягніться, що ви мене не зрадите, — сказав тремтячий шпигун, спинившись ще на хвилину.

— Чоловіче, чоловіче! — відповів Картон, тупнувши ногою, — чи не заприсягався я вже урочистою клятвою йти до кінця, а ви тепер марно тратите дорогі хвили. Візьміть його сами до двору, посадіть його сами в карету, покажіть його сами м-рові Лоррі, скажіть йому сами, щоб не давали йому нічого такого, що могло б очутити його крім повітря й нагадайте мої слова минулого вечора та його обіцянку минулого вечора, і нехай їдуть.

Шпигун вийшов, а Картон сів до столу, підперши руками голову. Шпигун зараз повернувся з двома чоловіками.

— Ось-як, — сказав один з них, споглядаючи на лежачу постать. — Так засмутився, що приятель його виграв у льотереї святої гільйотини?

— Добрий патріот, — сказав другий, — навряд би дуже засумував, коли б аристократ витяг чистого квитка.

Вони підняли непритомну постать, поклали її на носилки, залишили їх коло дверей, і нахилилися, щоб винести її.

— Часу мало, Евремоне, — сказав шпигун пересторожливим голосом.

— Добре знаю, — відповів Картон. — Подбайте про мого приятеля, прошу вас, і залишіть мене.

— Ну, йдіть, хлоп'ята, — сказав Барсад. — Піднімайте його і йдіть.

Двері замкнено, і Картон залишився сам. Напруживши свої сили, він якнайпильніше прислухався; він прислухався до кожного звука, що міг відзначити підозру або сполох. Ніде не чути було нічого. Ключі поверталися, скрипіли двері, кроки відбивалися десь далеко коридорами: ніде не постало ні крику, ні галасу, що здавалися б незвичайними. Дихаючи тепер вільніше, він сів до столу і знов прислухався, поки пробило дві години.

Тепер до нього почали досягати звуки, яких він не боявся, бо він здогадувався про їх значення. Багато дверей відчинено було одні за одними, а вкінці і його двері. Тюремник, із списком у руці, заглянув до нього і тільки сказав: „Ідіть за мною, Евремонне!“ — і він пішов за ним у велику темну кімнату, що була на відстані. Був тьмяний зимовий день, і через темнуватість у кімнаті й надворі він міг тільки неясно розпізнавати інших, що їх привели сюди, щоб зв'язати руки. Дехто стояв, дехто сидів, дехто ридав і неспокійно рухався, — проте таких було мало. Переважна більшість була мовчазна й спокійна і втупила очі в землю.

Він стояв коло стіни в темному кутку, поки приводили декого з п'ятдесяти двох після нього; як ось один затримався на ходу, щоб обняти його, яко знайомого. Він страшенно злякався, щоб не відкрили його; однак той пішов далі. Незабаром після цього молода жінка, з худенькими дівочими формами, з приємним хоч і змарнілим та блідим лицем, з широко розкритими лагідними очима, встала з лавки, на якій сиділа, і підійшла поговорити з ним.

— Громадянину Евремонне, — сказала вона й приторкнулася до нього своєю холодною рукою, — я бідна й незначна швачка, що була з вами в ля-Форсі.

Він промовив тихо:

— Правда. Я тільки забув, за що вас обвинувачували?

— За змови. Хоч праведне небо знає, що я неповинна ні в чому. Чи ймовірно це? Кому спаде на думку змовлятися з таким нещасним і незначним створінням, як я?

Безпорадна усмішка, з якою вона вимовила ці слова, так зворушила його, що сльози навернулися йому в очах.

— Я не боюся вмерти, громадянину Евремонне, однак я нічого не заподіяла. Я згодна вмерти, якщо моя смерть буде корисна Республіці, яка має подати стільки добра нам бідним. Проте я не розумію, громадянину Евремонне, як це може статися. Таке нещасне, слабе й незначне створіння!

Це було останнє на цім світі, що мусіло зігріти й пом'якшити його серце, — і воно зігрілось і пом'якшилось співчуттям до цієї нещасної дівчини.

— Я чула, що вас звільнено, громадянину Евремонне. Я сподівалася, що це правда.

— Був звільнений. А проте мене знов заарештовано й засуджено.

— Коли я піду з вами, громадянину Евремонне, то чи дозволите ви мені тримати вас за руку? Я не боюся, однак я така мала й така слаба, а це надасть мені більше мужности.

Коли вона підвела свої лагідні очі на його лице, він побачив у них відразу сумнів, а потім здивовання. Він стиснув її молоді пальці, схудлі від праці й голоду, і приклав свій палець до губів.

— Ви вмираєте за нього? — прошепотіла вона.

— І за його дружину та дитину. Тс!.. Так.

— О, невідомий, дозвольте триматися за вашу сміливу руку?

— Тс!.. Так, моя бідна сестро, до кінця.

Ті самі тіні, що падали на в'язницю, падали тієї самої години раннього півдня біля застави, з натовпом навколо неї, коли наблизилась до неї карета, що від'їздила з Парижу, задля обслідування.

— Хто їде? Хто там у середині? Папери!

Папери подано й прочитано.

— Олександр Манетт. Лікар. Француз. Котрий буде?

— Ось він; цей безпомічний, що промовляє щось незрозуміле, подорожує стара людина, — його й позначено.

— Громадянин очевидно несповна при розумі? Революційна гарячка була йому не під силу?

— Надто не під силу.

— А! Багато хто терпить від неї. Люссі. Його донька. Французенка. Котра буде?

— Ось вона.

— Очевидячки мусить бути так. Люссі, дружина Евремонна, — так?

— Так.

— А! Евремон має інше призначення. Люссі, її дитина. Англійка. Це вона?

— Вона й нікому іншому бути.

— Поцілуй мене, Евремонова дитино. От, ти поцілувала доброго республіканця — щось нового в цій родині; пам'ятай це. Сідней Картон. Адвокат. Англієць. Хто буде?

— Він лежить там, у кутку карети. То він позначений.

— Очевидячки, англійський адвокат зомлів?

— Сподіваємося, що він прийде до притомности на свіжому повітрі. Взагалі він квола людина, а оце зараз він розлучився з приятелем, що чомусь не подобався Республіці.

— Та й тільки? Це ще не велике лихо. Багато тепер не подобаються Республіці й мусять дивитися в маленьке віконце. Джервіс Лоррі. Банкір. Англієць. Хто це?

— Це я. Безперечно, бо я останній.

Джервіс Лоррі відповідав на всі попередні питання. Джервіс Лоррі виліз із карети й стояв коло неї, поклавши руку на дверці й розмовляв з урядовцями. Вони, не поспішаючи, обходять навколо карети, не поспішаючи лізуть на передок, щоб подивитися невеличкі пакунки, що лежали на даху. Селяни товпляться навколо карети, наближаються до дверей і зазирають у середину; мала дитина на руках матері простягає свою коротку ручку, щоб доторкнутися до дружини аристократа, що пішов до гільйотини.

— Ось ваші папери, Джервіс Лоррі, підписані.

— Можна їхати, громадянину?

— Можна їхати. Поштарі, вперед. Щасливої дороги.

— Бувайте здорові, громадяни! — І перша небезпека минула.

Це знов були слова Джервіса Лоррі; він побожно згорнув руки й дивився вгору. А в кареті жах, плач і тяжкий подих непритомного подорожнього.

— Чи не надто поволі ми їдемо? Чи не можна спонукати їх поганяти швидше? — причепливо питала Люссі старого.

— Це може скидатися на втечу, моя кохана. Не слід надто гнати їх: марно викликати підозру.

— Подивіться назад, подивіться бо назад, чи не женуться за нами?

— На дорозі нема нікого. Покищо за нами не женуться.

Промайнули будинки по два і по три, самотні фарми, зруйновані будівлі, фарбарні, чинбарні та подібне, чисті поля, алеї з безлистим деревом. Під нами тверда, нерівна дорога, а з обох боків м'яка й глибока грязь. Іноді ми звертаємо в грязюку, щоб уникнути гуркоту й трясіння на камені, і деколи загрузаємо в баюрах і калюжах. Нетерплячість наша тоді буває така велика, що ми в дикому жаху й поспіху ладні були б і на те, щоб вискочити, тікати, ховатися, щонебудь робити, аби тільки не стояти на місці.

Знов чисте поле; знов ми серед зруйнованих будівель, самотніх фарм, фарбарень, чинбарень і подібного, хуторів по два й по три будинки, алеї з безлистими деревами. Чи не обдурили нас ці люди й чи не везуть нас назад іншою дорогою? Чи це ж не те саме місце, де ми вже були? А втім ні. Село. Подивіться назад, та подивіться ж назад, чи за нами не женуться? Тихше. Поштова станція.

Не поспішаючи випрягають наших чотирьох коней. Карета стоїть серед маленької вулиці без коней, і стоїть так, наче немає надії рушити колинебудь знов; не поспішаючи приводять

нових коней одного по одному; не поспішаючи приходять нові поштарі, слинять і розправляють батоги; не поспішаючи старі поштарі перелічують свої гроші, помиляються й незадоволені досягнутими результатами. А тим часом наші змучені серця б'ються так швидко, що могли б випередити найбистріший гін найбистрішого коня.

Нарешті нові поштарі на сідлах, старі залишаються позад нас. Ми проїхали через село, з'їхали нагору, потім униз і їдемо глибокою, вогкою долиною. Як ось поштарі починають сваритися й підвищеною жестикуляцією враз спиняють коней так, що ті стають на диби. За нами женуться.

— Гей, там, у кареті. Скажіть бо.

— Що таке? — питає м-р Лоррі, виглядаючи з вікна.

— Скільки ви казали?

— Я не розумію вас.

— ... На останній поштової станції. Скільки сьогодні пішло на гільйотину?

— П'ятдесят два.

— Я ж так і казав. Гарне число. А мій співгромадянин каже, що тільки сорок два; на десять голів більше — це вже щось важить. Гільйотина працює добре. Люблю. Ну, вперед! Но!

Настала темна ніч. Він уже починає рухатися; він починає відживати й говорить зрозуміло; він думає, що вони ще вкупі; він питає його, називаючи на ймення, що в нього в руках. О, змилуйся над нами, милосердне небо, і допоможи нам! Вигляньте, вигляньте й подивіться, чи не женуться за нами?

Вітер настигає нас та хмари біжать за нами й місяць пливе за нами й ціла бурхлива ніч женеться за нами; проте покищо ніхто інший не наздогоняє нас.

Розділ XIV.

ЗАКІНЧЕНО ПЛЕСТИ.

В той самий час, коли п'ятдесят два ждали своєї долі, мадам Дефарж мала потайну лиховісну нараду з Помстою та Жаком Третім із числа революційних присяжних. Не в винарні мадам Дефарж радилася з цими міністрами, а під дашком у дроворуба, що раніш лагодив дороги. Дроворуб сам не брав участі в нараді, а тримався трохи віддалік, як зовнішній член-прихильник, що не може говорити, поки його не спитають, або висловлювати свою думку, поки його не покличуть.

— Адже ж наш Дефарж, — сказав Жак Третій, — безперечно добрий республіканець? Правда?

— Немає кращого в цілій Франції, — заявила балаклива Помста своїм пронизливим голосом.

— Тихше, маленька Помсто, — сказала мадам Дефарж, злегка зморщивши чоло й поклавши руку на рота свого ляйтнанта, — слухай, що я скажу. Мій чоловік, товариш-громадянин — добрий республіканець і смілива людина; він добре прислужився Республіці й має в неї довір'я. Проте в мого чоловіка є й свої хибні сторони, і він такий слабкий, що може розм'якнутися з жалю до того доктора.

— Велика шкода, — пробурчав Жак Третій, сумнівно хитаючи головою й водячи своїм жорстоким пальцем коло голодного рота; — це не зовсім пристойно для доброго громадянина; дуже жалко.

— Як бачите, — сказала мадам Дефарж, — доктор ані скільки не турбує мене. Чи він і далі носитиме свою голову, чи він стратить її, — мене це не цікавить; мені однаково. Проте породу Евремонів треба викоренити, і жінка й дитина мусять піти за чоловіком і батьком. Одно слово, — сказала мадам Дефарж, виходячи із своєї короткої задумливості, — я не можу звірятися на свого чоловіка в цій справі. Я не тільки почуваю, з минулого вечора, що я не насмілюся відкрити йому подробиць моїх проєктів, та ще так само почуваю, що, коли ще зволікати, то загрожує небезпека, що він попередить їх, і тоді вони зможуть утекти.

— Цього ніколи не мусить бути, — крикнув Жак Третій, — ніхто не мусить утекти. Ми не маємо ще й половини того, що треба. Ми повинні мати сто двадцять на день.

— Одно слово, — промовила далі мадам Дефарж, — мій чоловік не має підстав переслідувати цієї родини до знищення, а в мене немає підстав ставитися почутливо до цього доктора. Отже, я мушу діяти сама за себе. Йди сюди, маленький громадянину.

Дроворуб, який ставився до неї з повагою й покірливістю й смертельно боявся її, підійшов, піднісши руку до червоної шапки.

— Щодо тих сигналів, маленький громадянину, — сказала мадам Дефарж суворо, — що вона подавала в'язням, то чи готові ви посвідчити за них хоч сьогодні?

— Так, так, чому ж ні? — скрикнув дроворуб. — Кожного дня, у всяку погоду, з другої до четвертої години, завсігди сигналізувала, іноді з малою дитиною, іноді без неї. Я знаю, що знаю, і бачив на власні очі.

Говорячи, він робив деякі жести, наче наслідуючи деякі з різноманітних сигналів, яких він ніколи не бачив.

— Очевидячки, змова, — сказав Жак Третій. — Ясно.

— А не може бути сумнівів щодо присяжних? — спитала мадам Дефарж, повернувши до нього очі з похмурою усмішкою.

— Звіртеся на патріотичних присяжних, люба громадянко. Я відповідаю за моїх товаришів-присяжних.

— Тепер, дозвольте мені подумати ще раз, — сказала мадам Дефарж, знов замислившись. — Чи можна помилювати цього доктора задля мого чоловіка? Мені байдуже про нього. Так, чи можна помилювати його?

— Все таки була б ще одна голова, — зауважив Жак Третій глухим голосом. — У нас справді недосить голів; я гадаю, було б жалко.

— Він теж сигналізував з нею, коли я бачила його, — міркувала мадам Дефарж; — я не можу говорити за одного без другого; і я не повинна мовчати і звіритися в цій справі на нього одного, цього маленького громадянина. Адже ж і я непоганий свідок.

Помста й Жак Третій, одно поперед одного, палко запевняли її, що вона найчудовіший і найліпший свідок. Маленький громадянин не хотів пасти задніх і об'явив, що вона — небесний свідок.

— Ну, нехай і він зазнає своєї долі, — сказала мадам Дефарж. — Ні, я не можу милувати його. Ви зайняті о третій годині; ви підете дивитися, як будуть карати сьогоднішню партію... А ви?

З цим питанням вона звернулася до пильщика; він поспішив відповісти їй, що піде, і скористався з нагоди додати, що він найпалкіший республіканець і що він був би найнещаснішим республіканцем, коли б що перешкоджало йому мати насолоду викурити по обіді люльку, дивлячись на кумедного народнього голяра. Він запевняв це з таким великим натиском, що можливо було запідозрити (а може в темних очах мадам Дефарж і спостерігалася така підозра), що він щодня особисто боїться за свою персональну небезпеку.

— Я теж, — сказала мадам, — мушу бути на тому самому місці. А потім, коли там скінчиться... скажімо, о восьмій годині ввечері... приходьте до мене, в передмістя св. Антона, і ми подамо донос супроти цих людей у мою секцію.

Дроворуб сказав, що він буде радий і гордий супроводити громадянку. Громадянка поглянула на нього, він якось став збентежений, почав ухилятися від її погляду, як мала собака, пішов між дрова, ховаючи своє замішання за держакон пилки.

Мадам Дефарж кинула присяжному та Помсті, щоб вони підійшли трохи ближче до дверей, і тут у таких виразах з'ясувала їм свої дальші наміри:

— Вона тепер буде дома, ждучи момента його смерти. Вона сумуватиме й плакатиме. Вона буде в такому душевному стані, що може піддати в сумнів справедливість Республіки. Вона цілком співчуватиме її ворогам. Я піду до неї.

— Що за дивна жінка! Що за чарівна жінка! — крикнув захоплений Жак Третій.

— Ох, моя люба, — скрикнула Помста й обняла її.

— Візьміть моє плетіння, — сказала мадам Дефарж, передаючи його до рук свого ад'ютанта, — і тримайте його наготові на моєму звичайному місці. Збережіть для мене мій звичайний стілець. Ідіть туди прямо, бо сьогодні мабуть буде значно більше народу, ніж звичайно.

— Радо корюся наказам мого начальства, — весело сказала Помста й поцілувала її в щоку. — Ви ж не спізнитесь?

— Я буду там ще до початку.

— І раніш, ніж приїдуть повозки. Доконче ж будьте там, моє серденько, — сказала Помста вслід їй, бо вона вже завершила у вулицю, — раніш, ніж приїдуть повозки.

Мадам Дефарж злегка махнула рукою на знак, що вона чула й що напевне прийде вчасно, і пішла через грязь за ріг навколо тюремних мурів. Помста й присяжний дивилися їй услід, вельми похваляючи її гарну постать та видатні моральні властивості.

В неї був сильний і небоязкий характер, розум гострий і спритний, велика рішучість, така краса, що, здавалося, не тільки надавала їй власниці твердості й злосливості, а й вражала інших так, що вони інстинктивно визнавали в ній саме ці особливості, — бурхливий час за будь-яких обставин виніс би її вгору.

Їй було зовсім байдуже, що невинна людина вмирає за гріхи своїх предків, — вона бачила не його, а їх. Їй було зовсім байдуже, що його дружина мала стати вдовою, а дитина сиротою; це була недостатня кара, бо вони були її природними ворогами та її здобиччю й через те не мали права жити. Звертатися до її жалости було безнадійно, бо вона не мала такого почуття навіть до себе самої. Коли б вона лягла на вулиці в якійсь із багатьох сутічок, що вона брала в них участь, вона б не жалкувала й за собою; більше: коли б її завтра засудили під сокиру, то вона пішла б на кару не з яким іншим м'яким почуттям, а тільки з жорстоким бажанням помінятися місцями з тією людиною, що послала її туди.

Таке то серце носила мадам Дефарж під грубою одежею. Хоч як недбайливо вона була одягнена, проте ця одежа якимсь чарівним способом була їй до лиця, а її темне волосся розкішно вибивалося з-під грубої червоної шапки. За пазухою в неї була схована набита пістоля. За поясом схований був гострий ніж. Так озброєна, вона йшла самовпевненою ходою, як це личило її характеру, з вільною грацією жінки, що звикла ходити ще в дівочтві босою по жовтому морському піску, — мадам Дефарж прямувала вулицями до своєї цілі.

Коли напередодні ввечері складали плян подорожування тієї карети, що в цей саме момент ждала свого вантажу, м-р Лоррі звернув увагу на те, що тяжко буде взяти до неї міс Прос. Не тільки бажано було не перевантажувати карети, а й надзвичайно

важливо було, щоб час, потрібний на перевірку її та пасажирів, був якнайменший, бо їх рятунок міг залежати від декількох хвилин у тому чи тому місці. Нарешті, добре зваживши, він запропонував, щоб міс Прос і Джеррі, які мали право вільно залишити місто, покинули його о третій годині в найлегшому екіпажі, який тільки відомий був у той час. Необтяжені вантажем, вони могли швидко наздогнати карету, а потім, перегнавши її, їхати вперед і на поштових станціях заздалегідь замовляти коней; так вони могли значно полегшити подорож протягом цінних нічних годин, коли затримка була особливо страшною.

Міс Прос радо пристала на цю думку, бо вбачала в такому розпорядженні для себе можливість стати в справжній пригоді серед таких скрутних обставин. Вона й Джеррі дивилися, як від'їжджала карета, знали, кого то привіз Соломон, прожили хвилин з десять у болісному дожданні й тепер мали закінчити свої підготування, щоб поїхати услід за каретою, а тим часом мадам Дефарж, йдучи своєю дорогою, все більше й більше наближалася до спустілого помешкання, в якому вони радилися.

— Тепер, як ви думаєте, м-р Кренчер, — сказала міс Прос, яка так хвилювалась, що ледве могла говорити, стояти, рухатися, жити, — як ви думаєте, чи не краще нам виїхати не з цього двору? Одна карета вже виїхала відціля, — це може викликати підозру.

— Моя думка така, — відмовив м-р Кренчер, — що ваша правда. А втім, у всякім разі, чи ваша правда, чи ні, я з вами.

— Я така стурбована від страху й надії за наших дорогих, — сказала міс Прос, безумно скрикуючи, — що я нездатна вигадати якийсь плян. А ви, мій любий і добрий м-ре Кренчере, — ви спроможні скласти якийсь плян?

— Щодо мого майбутнього життя, міс, — відповів м-р Кренчер, — то сподіваюся, що так. Щождо теперішнього використання оцієї моєї старої голови, то гадаю, що ні. Запам'ятайте, будь ласка, міс, мої дві обіцянки й клятви, що я бажав би зробити в цей критичний момент!

— О, змилуйтеся, — скрикнула міс Прос, плачучи, — скажіть їх відразу й скінчайте, як добра людина.

— Поперше, — сказав м-р Кренчер, увесь тремтячий і блідий, з урочистим виразом на лиці, — якщо тільки наші бідні виїдуть щасливо, я більш ніколи не робитиму так, більш ніколи.

— Я цілком певна, м-ре Кренчере, — відповіла міс Прос, — що ви ніколи знов не робитимете так, хоч би що це було, і прошу вас і не згадувати більш про це, особливо не з'ясовуйте, що це таке.

— Ні, міс, — відмовив Джеррі, — і я не скажу вам цього. По-друге, якщо наші бідні виїдуть щасливо, то більш не перешкоджатиму місис Кренчер ставати навколюшки, більш ніколи.

— Хоч які б там були ваші хатні справи, — сказала міс Прос, спитуючись обсушити свої очі й заспокоїтися, — то я не маю сумніву, що буде найкраще, коли ви віддасте їх місис Кренчер на її цілковите розпорядження... О, мої нещасні.

— Я йду далі й скажу, міс, крім того, — говорив далі м-р Кренчер з упертою рішучістю, немов промовець, — і запам'ятайте мої слова, і нехай через вас вони дійдуть і до місис Кренчер, як змінилася моя думка щодо того, що вона стає навколюшки, і що я сподіваюся тільки, від щирого серця, що вона й тепер, у даний момент стоїть на колінях.

— Так, так, так. І я сподіваюся, мій любий, — кричала зовсім збентежена міс Прос, — і я сподіваюся, що це відповідає її бажанням.

— Не дай, боже, — промовив далі м-р Кренчер ще урочистіше, ще повільніше, ще з більшим наміром не віддалятися від того, що казав, — не дай, боже, щоб те, що я колинебудь говорив або діяв, стало на перешкоді моїм щирим бажанням усякого добра тим нещасним істотам тепер. Не дай, боже, ми і всі стали б навколюшки (коли б це було пристойно), аби тільки врятувати їх від такої страшної небезпеки. Не дай, боже, міс! Я кажу — не дай, боже!

Так закінчив м-р Кренчер, довго й даремно силкуючися знайти щось краще.

А тим часом мадам Дефарж, ідучи своєю дорогою, все більш і більш наближалася.

— Якщо ми колинебудь повернемося до нашої батьківщини, — сказала міс Прос, — то ви можете бути певні, що я скажу місис Кренчер, оскільки я могла запам'ятати й зрозуміти, все, що ви говорили так виразно; у всякім разі ви можете бути певні, що я посвідчу, що в цей страшний час ви були серйозні. Тепер, будь ласка, давайте думати, мій шановний м-ре Кренчере, давайте думати!

А тим часом мадам Дефарж, ідучи своєю дорогою, все більш і більш наближалася.

— Коли б ви пішли вперед, — сказала міс Прос, — і спинили екіпаж і коней, щоб вони не заїздили сюди, а ждали мене десь у іншому місці, — чи не було б це краще?

М-р Кренчер гадав, що так було б краще.

— А де ж ви могли б ждати мене? — спитала міс Прос.

М-р Кренчер був остільки приголомшений, що не міг пригадати іншого місця, крім Церковної Брами. Тільки лихо, що Церковна Брама була за сотні миль, а мадам Дефарж була вже дуже близько.

— Коло соборних дверей, — сказала міс Прос. — Чи не буде вам не по дорозі взяти мене коло великих соборних дверей між двома баштами?

— Ні, міс, — відповів м-р Кренчер.

— Тоді, будь ласка, — сказала міс Прос, — ідіть прямо на поштовий двір і накажіть про таку зміну.

— Я маю тільки сумнів, — сказав м-р Кренчер, затримуючись і хитаючи головою, — як залишити вас саму, бачите ви. Ми не знаємо, що може трапитися.

— Небу відомо, що ми не знаємо, — відмовила міс Прос, — тільки ви не бійтесь за мене. Ви візьмете мене коло собора, о третій годині або близько того, коли можна; я певна, що так буде краще, ніж нам виїхати відціля. Я певна того. Так. Щастивам, м-ре Кренчере. Думайте не за мене, а тільки за тих, що їх життя залежить од нас обох.

Так закінчила міс Прос і обома руками палко й прохально стиснуло його руку.

Це примусило м-ра Кренчера зважитися. Він раз чи два кивнув головою й вийшов розпорядитися, залишивши її саму робити те, що вона гадала.

Для міс Прос було великою втіхою, що вона вигадала деякі обережні заходи і що це вже виконується. Ще більш утішала її потреба привести до порядку свою зовнішність, щоб не притягати до себе особливої уваги на вулицях. Вона подивилась на годинника, — було двадцять хвилин на третю. Неможливо було гаяти часу, — треба було зараз готуватися.

Налякана, надзвичайно стурбована, залишившись сама в спустілих кімнатах і уявляючи собі фангастичні обличчя, що виглядали з кожних одчинених дверей, міс Прос налила в миску холодної води й почала з того, що промила очі, які були опухлі й почервонілі. Її переслідувало лихоманське побоювання, і вона не могла зносити, щоб її очі хоч на хвилину були затуманені водою; тому вона безнастанно спинялася й дивилася навкруги, чи не підглядає хто за нею. В одну з таких зупинок вона враз відступила назад і закричала: вона побачила, що в кімнаті стоїть якась постать.

Миска впала на підлогу й розбилася, вода потекла під ноги мадам Дефарж.

Мадам Дефарж холодно подивилася на неї й сказала:

— Евремонова дружина, — де вона?

В голові міс Прос відразу промайнула думка, що всі двері відчинені й що це натякає на втечу. Тому перш за все вона позачиняла їх. Дверей було четверо, і вона позачиняла їх усі. Потім сама стала коло тих дверей, що вели до Люссиної кімнати.

Чорні очі мадам Дефарж слідували за її швидкими рухами й спинилися на ній, коли вона скінчила. Міс Прос не була гарною жінкою, роки не зменшили її грубуватости й не пом'якшили її лютого вигляду, однак вона теж була рішуча жінка, хоч і поіншому; вона обміряла поглядом мадам Дефарж від голови до ніг.

— Ви могли б, як на ваш зовнішній вигляд, бути дружиною самому Люциперові, — сказала міс Прос, тяжко віддихуючи. — А все таки ви мене не переможете. Я — англіянка.

Мадам Дефарж дивилася на неї зневажливо, проте добре розуміла настрій міс Прос, що готова була боротися. Вона бачила перед собою кремезну, стійку, жилаву жінку, як колись і м-р Лоррі, що зазнав тоді її тяжкої руки. Вона дуже добре знала, що міс Прос була відданим другом родини, а міс Прос дуже добре знала, що мадам Дефарж була запеклим ворогом родини.

— Дорогою туди, — сказала мадам Дефарж, злегка махнувши рукою в напрямі до фатальної площі, — де для мене збережуть мій стілець і моє плетіння, я зайшла привітати її. Я хочу побачитися з нею.

— Я знаю ваші лихі наміри, — сказала міс Прос, — і ви можете бути певні, що я не поступлюся перед вами.

Кожна з них говорила своєю рідною мовою, обидві не розуміли одна однієї; обидві пильно стежили, щоб із погляду й поведінки здогадатися, що визначають незрозумілі слова.

— Нічого доброго не буде їй від того, що вона ховається від мене в такий час, — сказала мадам Дефарж. — Добрі патріоти розуміють, що це означає. Дайте мені подивитися на неї. Скажіть їй, що я хочу бачитися з нею. Ви чуєте?

— Хоч би ваші очі були свердлом, — відмовила міс Прос, — то ви не просвердлили б мене. Ні, лукава чужоземко, — я можу посперечатися з вами.

Мадам Дефарж звичайно не могла стежити за всіма деталями цієї своєї відповіді, проте вона розуміла їх остільки, щоб збагнути, що на неї не вважають.

— Дурна й уперта жінко, — сказала мадам Дефарж, насупившись, — мені ваші відповіді непотрібні. Я хочу бачити її. Або скажіть їй, що я хочу бачити її, або відступіться від цих дверей і пустіть мене до неї.

Ці слова вона пояснила, сердито махнувши рукою.

— Ніколи не гадала, — сказала міс Прос, — щоб мені коли треба було розуміти вашу дурну мову; проте я віддала б усе, до сорочки, що на мені, щоб знати, чи підозріваєте ви всю правду, чи хоч частину її.

Вони ні на момент не зводили очей одна з однієї. Мадам Дефарж до цього часу залишалася на тому самому місці, де стояла, коли міс Прос уперше побачила її; а тепер вона ступила крок уперед.

— Я — британка, — сказала міс Прос, — я очайдушна. Я не ціную себе і в два англійських пенси. Я знаю, що оскільки довше я затримаю вас тут, остільки більше надії для мого сонечка. Я не залишу й жмені з того чорного волосся на вашій голові, коли ви хоч пальцем торкнетесь до мене.

Так говорила міс Прос, трясучи головою й виблискуючи очима на кожне речення й віддихуючи, — це та міс Прос, що ніколи за все своє життя не вдарила нікого.

Проте відвага її походила з почутливості, і невгамовні сльози з'явилися на її очах.

Мадам Дефарж так мало зрозуміла цю відвагу, що вважала її за слабкість.

— Ха, ха! — зареготала вона. — Нещасна тварина. Чого ви варті? Я звернуся сама до того доктора. — Вона піднесла свій голос і стала кликати: — Громадянине докторе! Евремонова дружино! Евремонова дитино! Хтонебудь, окрім цієї нещасної дури, відповідайте громадянці Дефарж!

Може те, що ніхто не відповів їй, може ледве помітна зміна у виразі лица міс Прос, а може раптова підозра в ній самій підказали їй, що вони виїхали. Вона швидко відчинила троє дверей і заглянула в них.

— В цих кімнатах усе перевернуто, тут поспішно укладали, тут усе розкидано на підлозі. В тій кімнаті, що позад вас, нікого немає? Дайте подивитись.

— Ніколи, — сказала міс Прос, що так добре зрозуміла її вимогу, як і мадам Дефарж її відповідь.

— Коли їх немає в тій кімнаті, то вони втекли, і можна їх наздогнати й привести назад, — сказала мадам Дефарж сама собі.

— Поки ви не знаєте, чи вони є в тій кімнаті, чи їх немає, то ви не знаєте, що робити, — сказала міс Прос до себе, — і ви про це не дізнаєтеся, поки це залежить від мене; а дізнаєтеся ви про це, чи не дізнаєтеся, ви не вийдете звідцілья, поки я зможу тримати вас.

— Я була на вулицях від самого початку, і ніщо не могло спинити мене; я розірву вас на шматки, а таки прожену вас од цих дверей, — сказала мадам Дефарж.

— Ми тут самі на вищому поверсі високого будинка на безлюдному дворі, і навряд чи хто почує нас, і я молюсь тільки, щоб вистачило в мене сил затримати вас тут якнайдовше, бо кожна хвилина варта сотень тисяч гіней для моєї коханої, — сказала міс Прос.

Мадам Дефарж кинулася до дверей. Міс Прос інстинктивно вмить обхопила її обома руками за стан і міцно тримала її. Даремно мадам Дефарж пручалася й билася. Міс Прос з потужною впертістю міцно тримала її й навіть у боротьбі підняла її вгору від підлоги. Мадам Дефарж обома руками відбивалася від неї й подряпала їй лице; однак міс Прос, нахиливши голову, тримала її за стан і вчепилася за неї більш, ніж коли б тонула.

Незабаром руки мадам Дефарж перестали бити і почали шукати чогось коло пояса.

— Він у мене під рукою, — сказала міс Прос придувленим голосом, — ви не витягнете його відтіля. Я сильніша за вас. Я триматиму вас, аж поки та чи та з нас не зомліє або не вмере.

Рука мадам Дефарж за пазухою. Міс Прос подивилася вгору, побачила, що то було, вдарила по ньому, вибила несподіваний блиск і тріск і залишилася стояти сама... засліплена димом.

Все це тривало єдину хвилинку. Дим розсіявся, залишаючи жахливу тишу, і зник у повітрі, як і життя жінки, якої тіло лежало мертво на підлозі.

В перший момент переляку й жаху міс Прос пройшла повз тіло яко мога далі й побігла по сходах кликати непотрібну вже допомогу. На щастя, вона вчасно обміркувала можливі наслідки того, що робила, і повернула назад. Страшно було входити в ті самі двері, однак вона увійшла й навіть пройшла близько тіла, щоб дістати капелюха та інші речі, що вона мусіла одягти. Вона одяглася вже на сходах, спершу зачинивши й замкнувши двері, і вийняла ключ. Потім вона сіла на східцях на декілька хвилин, щоб віддихатися й поплакати, знов устала й спішно вийшла.

На щастя, на капелюху був серпанок, а інакше навряд чи пройшла б вона вулицями, — її спинили б. На щастя, також вона з природи мала таке особливе обличчя, що понівечення не було таке помітне, як у інших жінок. Їй потрібні були обидві ці переваги, бо сліди від нігтів були глибокі на її лиці, її волосся було розкудане, а одежа (що вона впорядкувала її нашвидку нетвердими руками) була пом'ята й розірвана в багатьох місцях.

Проходивши мостом, вона кинула ключ у річку. До соборних дверей вона прийшла за кількома хвилинами раніш, ніж її товариш. Ждавши його тут, вона думала, що ключ уже витягли волоком, що його пізнали, що двері відчинили й знайшли там тіло, що її спинять на заставі, пошлють у в'язницю й обвинуватять за вбивство. Серед таких думок, що вертілися в її голові, прийшов її товариш, забрав її в повозку, і вони поїхали.

— А що, є на вулицях шум? — спитала вона.

— Звичайний шум, — відповів м-р Кренчер і подивився на неї, здивований її питанням і виглядом.

— Я не чую вас, — сказала міс Прос. — Що ви кажете?

Даремне м-р Кренчер сказав знову свою відповідь. Міс Прос не чула його. „То я кивну їй головою“, — подумав здивований м-р Кренчер; „у всякім разі це вона побачить“. І вона побачила.

— Чи тепер на вулицях є який шум? — спитала міс Прос незабаром.

М-р Кренчер знов кивнув головою.

— Я не чую нічого.

— Оглухла за одну годину? — задумливо промовив м-р Кренчер, дуже стурбований. — Що з нею сталося?

— Я почуваю — сказала міс Прос, — наче щось блиснуло й тріснуло, і цей тріск був останній, що я чула в цьому житті.

— В якому ж вона чудному стані, — сказав м-р Кренчер, більш і більш турбуючись. — І чого вона вхопила такого для хобі? Чуєте? Ось гуркотять ті страшні повозки. Це вже ви чуєте, міс?

— Нічого не чую, — сказала міс Прос, побачивши, що він щось говорить їй. — О, мій любий, спершу був великий тріск, потім велика тиша й та тиша, здається, тверда й незмінна, і ніколи вона не скінчиться скільки мого життя.

— Коли вона не чує гуркоту тих страшних повозок, що тепер зовсім близько до своєї цілі, — сказав м-р Кренчер, поглядаючи через плече, — то, на мою думку, вона й справді не почує вже ніколи й нічого на цьому світі.

І дійсно вона ніколи не почула.

Розділ XV.

КРОКИ ЗАВМИРАЮТЬ НАЗАВСІГДИ.

Гулко й різко гуркотять паризькими вулицями смертельні повозки. Шість возів везуть сьогодні вино Гільйотині. В міру, як темні колеса шести повозок крутяться, здається, що вони орють довгу криву борозну серед людей на вулицях. Шари лиць одкидаються на той і на той бік, а плуги безупинно посуваються вперед. Постійні мешканці будинків так звикли до цього видувища, що в багатьох вікнах не видно було вже людей, а в деяких руки зовсім не припиняють праці, поки очі оглядають лиця на повозках. Тут і там є гості, що їх покликано подивитися; тоді власник помешкання з якимось задоволенням куратора або повноважного проводиря показує на ту чи на ту карету і, здається, говорить, хто сидів тут учора і хто — позавчора.

З тих, що їдуть на повозках, деякі байдуже дивляться на все це на своєму останньому шляху; інші ще з деякою цікавістю стежать за життям і за людьми. Ті сидять з пониклими головами в мовчазній очайдушності, а ті такі уважні до того, який вони мають вигляд, що скидають на натовп такими поглядами, які він бачив у театрах і на картинах. Багато заплющують очі й замислюються або спитуються зосередити свої блукаючі думки. Тільки один, та й то нещасне напівбожевільне створіння, так сп'янів од жаху, що співає й пробує танцювати. Ніхто з них, ні поглядом, ні жестама, не звертається до милосердя народу.

Сторожа з різнокаліберних їздців їде поруч з повозками, і часто до декого з них з натовпу звертаються з питаннями. Це, здається, незмінно те саме питання, бо завсігди після відповіді починають товпитися коло третьої повозки. Їздці коло цієї

повозки часто показують шаблею на одного чоловіка. Передусім цікавляться, хто він; а він стоїть на повозці ззаду, нахиливши голову, і розмовляє з простою дівчиною, що сидить збоку й тримає його за руку. Він не цікавиться або не зважає на те, що навколо нього, і весь час говорить до дівчини. Тут і там на довгій вулиці св. Гонорія підносяться крики супроти нього. Вони зовсім не зворушують його; він тільки спокійно всміхається, коли стряхає своє волосся, щоб воно більше спустилося на лице. Він не може вільно доторкнутися до свого лиця, бо йому лікті зв'язано. На церковних сідцях стоїть шпигун — тюремна овечка, піджидаючи, коли проїдуть повозки. Він заглянув у першу: немає. Заглянув у другу: немає. Він питається вже себе самого: „Невже ж таки він по жертвував мною?“ Аж ось лице його прояснюється, коли він заглянув у третю.

— Котрий Евремон? — сказав хтось позад нього.

— Он той. На повозці ззаду.

— Що дівчина тримає його за руку?

— Так.

Той кричить: „Геть Евремона! На гільйотину всіх аристократів! Геть Евремона!“

— Тихше, тихше! — просить його шпигун похливно.

— А чому ж мені не кричати, громадянине?

— Він і так їде на розправу за свої злочини, і не більш як за п'ять хвилин розплатиться. Нехай їде спокійно.

Однак той і далі кричав: „Геть Евремона!“ Евремонове лице на момент повернулося до нього.

Евремон бачить тепер шпигуна, пильно дивиться на нього і їде своєю дорогою.

Зараз проб'є три години, і крива борозна, що її проорано серед народа, заверне за ріг і дійде до місця страти, і край. Шари, що їх одкидано було на той і на той бік, тепер розсипаються й зливаються за останнім плугом, скоро він проходить, бо всі прямують до гільйотини. Спереду перед нею сидять на стільцях, як у публічних для розваги садах, численні жінки й плетуть. На одному з передніх стільців стоїть Помста й виглядає навкруги своєї приятельки.

— Терезо! — кричить вона своїм пронизливим голосом. — Хто бачив її? Терезо Дефарж!

— Вона ще ніколи не пропускала, — сказала одна з сестринства жінок, що плели.

— Ні, вона й тепер не пропустить, — відмовила запалисто Помста. — Терезо!

— А ти кричи голосніше, — радить жінка.

Так, голосніше, Помсто, значно голосніше, а все таки навряд чи почує вона тебе. Ще голосніше, Помсто, та додай ще декілька прокльонів, однак і вони не приведуть її. Пошли інших жінок

туди й сюди шукати її, де вона запропастилася, і хоч ці посланці чинили страшні діла, а все таки сумнівно, чи хто з них піде своєю волею так далеко, щоб знайти її.

— Нещастя! — кричить Помста, тупаючи ногою по стільці, — ось уже й повозки. І Евремона вмиль спровадять, а її нема! Ось і її плетіння в мене в руках, і її порожній стілець, готовий для неї. Хоч плач з досади й розпачу!

Помста злазить із свого підвищення й плаче, а вози починають спорожняти свій вантаж.

Жерці святої гільйотини одяглися й стоять наготові. Крах... Піднімають угору одну голову, а жінки з плетінням, що ледве підвели очі, щоб подивитися на неї хвилину тому, коли вона ще могла думати й говорити, числять: раз.

Спорожнилася друга повозка й від'їжджає геть; під'їздить третя. Крах... І жінки з плетінням, не припиняючи своєї роботи, числять: два.

Удаваний Евремон злізає, а за ним знімають швачку. Він так і не залишив її терплячої руки, коли вона й злізала, а все тримав її, як обіцяв. Він ніжно повертає її спиною до гуркотячої машини, що безнастанно підіймається й падає; вона дивиться йому в лице й дякує йому.

— Без вас, любий чужинцю, я не була б така спокійна, бо я з природи така нещасна й мала, легкодуха. Мені здається, що само небо мені послало вас.

— Або вас мені, — сказав Сідней Картон. — Не зводьте з мене очей, любя дитино, і не вважайте ні на що інше.

— Я ні на що не вважаю, поки тримаю вашу руку. І потім не вважатиму ні на що, коли пушу її, якщо тільки вони зроблять це швидко.

— Вони зроблять швидко. Не бійтесь.

Вони стоять обоє серед натовпа жертв, який щодалі рідів, проте вони говорять, наче вони тут самі. Око до ока, голос до голосу, рука до руки, серце до серця, ці двоє дітей спільної всіх матері, такі далекі одно одному й такі різні, стрілися на самому краї темного шляху, щоб разом вирядитися до своєї батьківщини й спочинути в її лоні.

— Сміливий і великодушний друже, дозвольте мені поставити вам одно останнє питання? Я така неосвічена, а воно мене непокоїть... трохи.

— Кажіть мені, що таке?

— В мене є сестра у перших, єдина родичка й така ж сирота, як і я, котру я люблю дуже щиро. Вона п'ятьма роками молодша за мене й живе у фермера на півдні. Бідність розділила нас, і вона нічого не знає про мою долю... бо я не вмю писати... а коли б і вміла, то як же я могла сказати їй? Краще так, як є.

— Так, так. Краще, як є.

— Осьщо я думала, коли ми їхали сюди, і думаю ще й тепер, коли дивлюсь на ваше таке сильне лице, що подає мені таку підтримку: коли Республіка дійсно робить добре для бідних, і вони будуть менше голодувати, менше страждати, то моя сестра може прожити довго, вона навіть може дожити до старости.

— Це так, моя тиха сестро!

— Ви так утішили мене. Я така неосвічена. Поцілувати вас тепер? Чи вже наспіла хвилина?

— Так.

Вона поцілувала його в губи; він поцілував її; вони урочисто благословили одно одного. Схудла рука не тремтить, коли він пустив її, на її терплячому лиці не видно нічого, крім тихої, ясної твердості. Вона йде зараз перед ним... вона пішла... Жінки з плетінням числять: двадцять два.

Неясний шум багатьох голосів; підіймається багато лиць, чути тупіт ніг, — то тискаються з країв натовпа й розливають вперед масою, як велика морська хвиля. Блиснуло! Двадцять три!

Того вечора в місті говорили про нього, що то було найспокійніше лице, яке тільки бачили там. Дехто додавав, що в цьому лиці було щось величне, пророче.

Одна з найзнаменитіших страждальниць тієї самої сокири, — жінка — незадовго перед тим коло підніжжя того самого ешафота просила, щоб їй дозволено було записати ті думки, що надихали її. Якби він міг висловити свої думки, і вони були пророчі, то вони були б такі:

„Я бачу, як ті люди, за котрих я наложую своїм жигтям, живуть спокійно, корисно, благоденствено й щасливо в тій Англії, якої я вже не побачу. Я бачу її з дитиною біля грудей, що зветься моїм ім'ям. Я бачу її батька, який постарівся й зігнувся, проте поправився й вірно виконує свої лікарські обов'язки до всіх людей, живе мирно. Я бачу доброго старого, їх давнішнього друга, що за десять років збагачує їх усім, що мав, і відходить спокійно за своєю нагородою.

Я бачу, що я став за святиню в їх серцях, і в серцях їх нащадків на багато покоління. Я бачу, як вона, вже старою жінкою, плаче за мною в роковини цього дня. Я бачу, як вона та її чоловік, звершивши своє поприще, лежать поруч на їх останньому земному ліжку, що обоє вони не поважали й не шанували в душі одно одного більш, ніж обоє вкупі мене.

Я бачу, що дитина, яка лежить біля її грудей і зветься моїм ім'ям, стає дорослою людиною й прокладає собі дорогу на тому самому життєвому полі, що було й моїм.

Я бачу, як він має такий добрий поспіх, що моє ім'я стає славетним від його сяння. Я бачу, що плями, які я кинув на нього, бліднуть. Я бачу, як він, стоячи на чолі справедливих і почесних людей, приводить хлопчика мого імення, з таким відомим мені чолом і золотим волоссям, сюди, на цю площу — тоді прекрасну на вигляд, без ніякого сліду сьогоднішньої гидоти — і я чую, як він ніжним і переривистим голосом оповідає дитині мою історію.

Те, що я зараз роблю, далеко, далеко краще, ніж я робив колинебудь; той спокій, до якого я йду, далеко, далеко кращий, ніж я колинебудь мав“.

З М І С Т.

Стор.

Діккенсова. „Повість про двоє міст“. Ст *О. Бургардта* . V —XVI

Книга перша. Повернений до життя.

Період	3
Пошта	4
Нічні тіні	8
Підготування	9
Винарня	17
Швець	24

Книга друга. Золота нитка.

По п'ятьох роках	34
Видовище	36
Розчарування	40
Привітання	51
Шакал	56
Сотні людей	59
Месьє маркіз у місті	67
Месьє маркіз на селі	70
Голова Горгони	73
Дві обіцянки	79
Інша картина на ту саму тему	83
Делікатна людина	85
Людина без ніякої делікатности	88
Чесний ремісник	92
Плетіння	95
Плете далі	101
Одна ніч	107
Дев'ять днів	111
Думка	114
Заступництво	119
Лункі кроки	122
Море ще підіймається	129
Вогонь розгоряється	133
Притягнутий до магнетної скелі	138

Книга третя. Бурхливим шляхом.

У секретному	147
Точило	156
Тінь	160
Тиша серед бурі	164
Пильщик	167
Тріюмф	172
У двері постукали	177
Карти в руках	181
Гру закінчено	191
Які саме тіні	201
Смеркає	213
Темрява	216
П'ятдесят два	223
Закінчено плести	233
Кроки завмирають назавсігди	243

